СЛОВНИК
української мови
в малюнках

Т В Г Д И
Б К Л Е
І С Я Н
А П Ж
С Р З П Ю

СЛОВНИК
1
2
3
4
5
6

СЛОВНИК

української
мови
в малюнках

ББК 81.2Ук—4
К61

КОЛОМІЄЦЬ М. П. Словник української мови в малюнках: — К.: Освіта, 1995.— 416 с.

У словнику вміщені слова, що входять до лексичного мінімуму з української мови учнів початкових класів. Значення багатьох слів пояснюється за допомогою малюнків.

Для учнів початкових класів, учителів, батьків.

Рецензент директор інституту української мови АН України, доктор філологічних наук *О. О. Тараненко*

Художники: *О. М. Абесінова, М. С. Баликін, І. Ф. Війцев, О. Д. Грибова, І. О. Ком'яхова, В. Г. Серцова, Т. П. Юрченко*

$К \frac{4306020100-177}{210-95}$ БЗ-43-24

ISBN 5-330-01483-2

© М. П. Коломієць, 1995

СЛОВНИК

української мови в малюнках

КИЇВ
ОСВІТА
1995

С

СЛОВНИК
УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ
В МАЛЮНКАХ

СЛОВНИ́К,

словника́; *ч.* [словни́к].

словника́р
словнико́вий
словничо́к

Книга, в якій в алфавітному порядку подано слова якоїсь мови.

Буває, що слово
відоме давно,
а знає не кожен,
що значить воно.

І тут у пригоді
стає визначник
скарбів наших мовних —
тлумачний **словни́к**.

(*Д. Білоус.*)

АБВ

ГҐДЕЄ

ЖЗ

ІЇЙК

ЛМН

ОП

РСТ

УФХ

ЦЧШ

ЩЮЯ

Юний читачу!

У тебе в руках чарівна книжка, яка допоможе розкрити багато таємниць, захованих у найбагатшій і невичерпній скарбниці — у рідній мові. Вона стане твоїм постійним супутником, помічником і порадником, якщо ти не просто читаєш, а й вдумуєшся в зміст прочитаного, намагаєшся зрозуміти і запам'ятати значення кожного слова, його будову, правильне написання і вимову. З цієї книжки ти дізнаєшся про те, як народжується слово, яких родичів (однокореневих слів), побратимів (слів-синонімів) і нерозлучних друзів (фразеологічних зворотів) має.

Це твій перший словник, у якому зібрано і пояснено слова, що найчастіше зустрічаються на уроках у початкових класах, підручниках та дитячих книжках. Побажаємо тобі, юний читачу, успішно опанувати словесне багатство української мови.

Як побудований словник

Словник складається з окремих статей, розміщених за алфавітом заголовних слів, поданих великими літерами. Заголовні слова-іменники наводяться у формі називного відмінка однини, дієслова — у неозначеній формі, а прикметники — у формі називного відмінка однини чоловічого роду. Усі слова, крім односкладових, подаються з наголосами.

При заголовному слові-іменнику наводиться форма родового відмінка однини і визначається його рід (**АБЕ́ТКА, абе́тки;** *ж.*), а при дієсловах — форми першої і другої особи однини теперішнього часу (**Ї́СТИ, їм, їси́**).

Однакові за значенням слова або його форми, що відрізняються лише окремими звуками або наголосом, наводяться поряд, поєднуючись сполучником *і*. Наприклад: **БУСОЛ *і* бу́сел, бу́сла; *ч.* ПО́СТІЛЬ *і* посте́ля, посте́лі; *ж.***

Після граматичних форм заголовного слова подається в квадратних дужках правильна літературна вимова — спеціальними знаками записано звуки, з яких складається слово. У транскрипції використано такі знаки фонетичного алфавіту:

[и^{е}] — ненаголошений голосний [и], який у вимові наближається до [е]: [ви^{е}де́лка];

[е^{и}] — ненаголошений голосний [е], що вимовляється наближено до [и]: [ве^{и}рба́];

[о^{у}] — ненаголошений голосний [о], який вимовляється з наближенням до [у]: [зо^{у}зу́л’а];

[ґ] — проривний приголосний, що вимовляється в деяких словах *ґу́ля* [ґу́л’а], *а́ґрус* [а́ґрус];

[д͡ж] — дзвінкий злитий приголосний, який на письмі передається сполученням букв *дж*: *джерело́* [д͡же^{и}ре^{и}ло́];

[д͡з] — дзвінкий злитий приголосний звук, який передається на письмі сполученням букв *дз*: *дзво́ник* [д͡зво́ник];

[:] — двокрапка після приголосного позначає його подовжену вимову: *бага́ття* [бага́т':а];

['] — апостроф угорі з правого боку літери позначає м'яку або пом'якшену вимову приголосного звука: *вітря́к* [в'ітр'а́к];

[ˊ] — рисочка з нахилом над голосним звуком — знак основного наголосу: [ба́лка].

Таким чином, уже з першого рядка словникової статті ти дізнаєшся:

1) як пишеться слово;
2) яку форму родового відмінка однини має іменник;
3) які закінчення першої і другої особи однини має дієслово;
4) рід іменника;
5) як слово вимовляється.

Ліворуч словникової статті розташовано 4—5 слів, які мають той же корінь, що й заголовне:

БА́ТЬКО

ба́тенько
ба́тьків
батькі́вство
ба́тьківський

Слова, розташовані ліворуч, допоможуть тобі ознайомитися з «родичами» заголовного слова, правильно визначити спільну частину споріднених слів — корінь, зрозуміти значення слів, які ти зустрічаєш вперше. Наприклад, спільною частиною наведених слів є **бат** [бат'], а не **батьк**, як дехто з школярів помилково вважає, коли обмежується зіставленням тільки слів *ба́тько, ба́тьків, батькі́вство, ба́тьківський.*

У правій частині словникової статті ти знайдеш описове тлумачення одного чи кількох значень заголовного слова. В українській мові, наприклад, слово *іти́* має 30 значень. У такому невеличкому словнику не можна розповісти про всі значення багатозначного слова. Однак і в ньому пояснюються і два, і три значення.

Якщо слово має кілька значень, то кожне з них пояснюється окремо, супроводжуючись цифрами 1, 2, 3. Наприклад:

АБРИКО́С

1. Плодове дерево.
2. Плід абрикосового дерева.

Однакові за звучанням, але абсолютно різні, ніяк не пов'язані між собою за значенням слова (омоніми) подаються окремими статтями, які розрізняються маленькими цифрами 1, 2, 3..., що ставляться зверху в кінці слова. Про те, що це різні за значенням слова, свідчать і їх групи однокореневих слів, які збігаються не повністю. Наприклад:

кісни́к
коси́ця
коси́чка
коси́ще

коса́р
коса́рський
косарюва́ти
коси́ти
покі́с

КОСА́^{1},
коси́; *ж.* [коса́].

Заплетене волосся.

КОСА́^{2},
коси́; *ж.* [коса́].

Сільськогосподарське знаряддя для косіння трави, збіжжя.

У кожній словниковій статті ти знайдеш художні тексти, в яких вживається заголовне слово. Багато статей описують це слово у формі загадки. В загадках у прихованій формі відображаються характерні ознаки і властивості предмета, названого заголовним словом. У статтях ти зустрінеш також прислів'я, скоромовки, фразеологізми із заголовним словом.

На загадку, прислів'я, скоромовку, фразеологізм вказують спеціальні позначки:

? знак загадки,

◉ знак прислів'я,

☢ знак скоромовки,

◊ знак фразеологізму.

Вони можуть позначати один вираз або групу виразів, які розташовуються один за одним. Але знаки ці ставляться на початку відповідної ілюстрації один раз.

Знак ! свідчить про те, що тут подаються цікаві відомості про походження заголовного слова.

Якщо заголовне слово має близькі за значенням слова (синоніми) або протилежні за значенням (антоніми), ти відшукаєш їх у кінці словникової статті.

Крім словникових статей, кожна з яких присвячена одному якомусь слову, ти побачиш і тематичні сторінки, де об'єднано в групи багато слів, пов'язаних спільністю однієї якоїсь теми, наприклад: *Батьківщина, сім'я, будинок, клас, овочі, фрукти* тощо.

АБВ

Аа

АБЕ́ТКА,

абе́тки; *ж.* [абе́тка].

абетко́вий
абеткува́ти

Сукупність літер, розміщених у певному усталеному порядку.

А — з неї діти починають
Буквар читати з ранніх літ.
Екзамен перший свій складають,
Тож треба знать її як слід.
Коли вже вивчена вона,—
Авжеж, прислужиться сповна.

(*М. Романченко.*)

! Українське слово **абе́тка** утворене із назв двох букв алфавіту «а» і «бе» за аналогією до слів *алфа́віт* і *а́збука*.

? Коли хочеш ти читати,
То мене повинен знати,
А коли мене не знаєш,
То нічого не вгадаєш.

Синоніми: а́збука; алфаві́т.

АБРИКО́С

і **абрико́са**, абрико́са *і* абрико́си; *ч.* і *ж.* [абри^{е}ко́с].

абрико́совий
абрико́сний
абрико́сник

1. Плодове дерево.
2. Плід абрикосового дерева.

Вирощу солодких груш.
Хочеш їсти — то чому ж?
Ось черешні, вишні теж,
Абрико́су сам зірвеш.

(*М. Петренко.*)

Синоніми: жерде́ля, море́ля.

А́ҐРУС,

а́ґрусу; *ч.* [а́ґрус].

аґрусі́вка
а́ґрусовий

1. Кущі з колючими гілками та великими кисло-солодкими їстівними ягодами.
2. Ягоди цієї рослини.

! Слово **а́ґрус** запозичене з італійської мови, в якій воно означало «незрілий виноград».

Сливи всі без кісточок,
А́ґрус — глянь! — без колючок.
Ще й без панцира горіх
Вирощу для вас усіх!..

(*М. Петренко.*)

АДРЕ́СА,

адре́си; *ж.* [адре́са].

адресо́ваний
адресува́ння
адресува́ти
адресува́тися

1. Позначення місця проживання чи перебування кого-небудь або місце знаходження чого-небудь.
2. Напис на конверті, посилці, що вказує на місце призначення й одержувача.

— А де живеш, хлопчино?
Скажи, район який? —
Адре́су в ту ж хвилину
Вписав у зошит свій.

(*Б. Палійчук.*)

АДРЕСА́НТ,

адреса́нта; *ч.* [адре^{и}са́нт].

адреса́нтка

Той, хто адресує, посилає кому-небудь лист, телеграму і т. ін.

Аа

Здивований, він [Іван] починає читати адресу. Якась нісенітниця: прізвище адресата — Франко, прізвище **адреса́нта** — так само Франко. (*П. Колесник.*)

Синонім: відправни́к.

АДРЕСА́Т,

адреса́та; *ч.* [адре^{и}са́т].

адреса́тка

Той, кому адресується, посилається лист, телеграма і т. ін.

— Що б, Максиме, ти хотів?
Є ж якась потреба?
— Дай конвертів. Сто листів
написати треба!
— Зустрічав я диваків...
Хто ж ті **адреса́ти**?
— Дітям всіх материків
хочу написати.

(*В. Чалий.*)

Синонім: оде́ржувач.

АЙВА́,

айви́; *ж.* [айва́].

айві́вка
айво́вий

1. Південне плодове дерево з жовтими кисло-солодкими плодами.
2. Плід цього дерева.

Багато у садочку нашім
для сонця відшукалось діла.

Опівдні ще **айву́** зірвало,
поласувало виноградом...
А як прощалося із садом,
до себе в гості сонях звало.

(*Григоре Вієру.*)

А́ЙСТРА,

а́йстри; *ж.* [а́йстра].

а́йстровий

Рослина з великими квітками різного забарвлення.

! Слово а́йстра походить від грецької назви «зірка». Квітку названо за формою, подібною до зірки.

Вже неминуче буде сніг
З хвилини на хвилину...
До **а́йстр** останніх припаде
Путами сніговими —
І тихо їм щось доведе,
І забіліє з ними.

(*М. Вінграновський.*)

АКРОСТИ́Х,

акростиха́; *ч.* [акрости́х].

Вірш, у якому перші літери рядків утворюють слово або речення.

! Слово акрости́х походить від двох грецьких слів, що означали «крайній» і «вірш».

— Ти, Максимку, щось притих?
— Я читаю **акрости́х**!
— Що ж воно ото за штука? —
Запитав дідусь онука.
— Перші літери рядків
Зверху вниз я разом звів,
Ось і вийшло слово з них,
Це, дідусю,— **акрости́х**.

(*М. Романченко.*)

АаБб

АЛЬТА́НКА,

альта́нки; *ж.* [ал’та́нка].

Покрита зверху легка будівля в саду, парку і т. ін. для відпочинку й захисту від сонця.

Хто в торбинці? Кенгуру?!
— Ні,— сказало кенгурятко.
— Я ж бо поки що дитятко!
Дайте тільки підрости,
Буду в торбі вас нести
На базар, в кіно, на танці.
Можу жить в садку,
в **альта́нці,**
Між дерев, серед кущів.

(*М. Пономаренко.*)

АРЕ́НА,

аре́ни; *ж.* [аре́на].

1. Круглий майданчик посередині цирку, де виступають артисти.
2. *перен.* Місце, де відбувається яка-небудь дія, подія.

! Слово **аре́на** запозичене з латинської мови, у якій воно означає буквально — «пісок». У давньоримському цирку **аре́на** — це посипаний піском майданчик, де відбувалися бої гладіаторів, спортивні змагання.

Крок за кроком на поляні
стадо попасом бреде...
Раптом хтозна відкіля
появилось тут хлоп’я,
і на нього круторого
навіжений,
мов з **аре́ни,**
з ревом кинувся бугай.
Ай!

(*О. Сенатович.*)

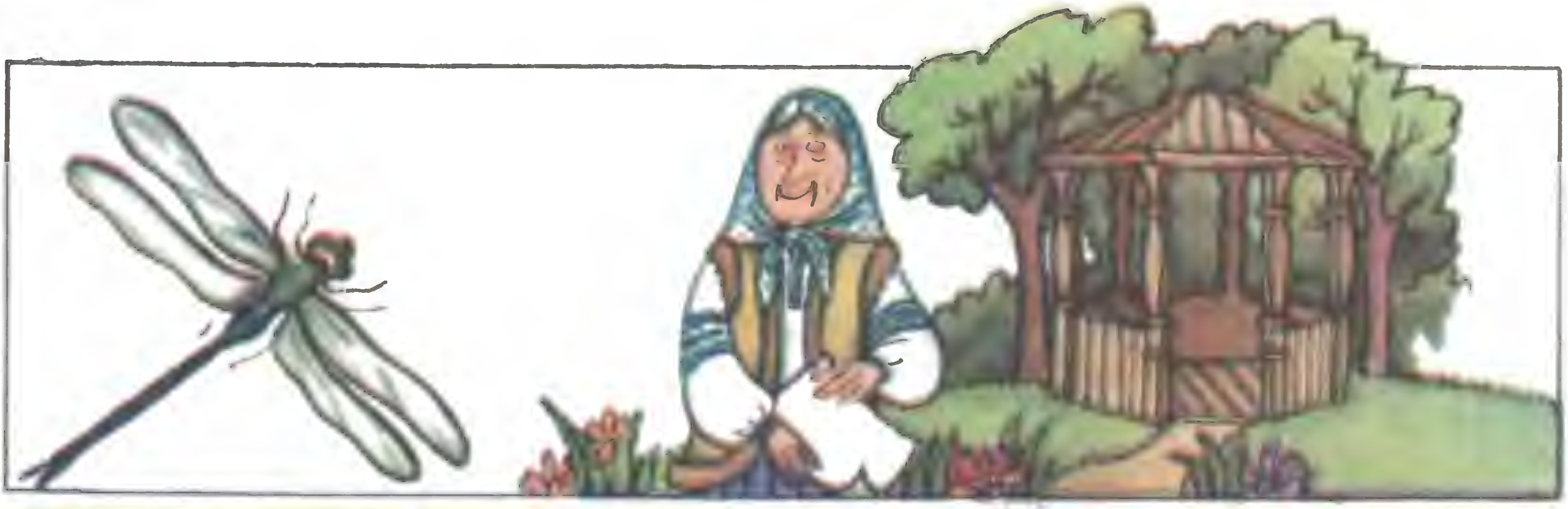

А́РКУШ,

а́ркуша; *ч.* [а́ркуш].

аркуше́вий
а́ркушик

1. Шматок якого-небудь тонкого і плоского матеріалу (паперу, картону, фанери і т. ін.) певної форми і розміру.
2. Одиниця вимірювання обсягу книги, що дорівнює шістнадцяти сторінкам друкованого тексту.

Та й куплю
Паперу **а́ркуш.**
І зроблю
Маленьку книжечку.

(*Т. Шевченко.*)

БА́БКА,

ба́бки; *ж.* [ба́бка].

ба́бочка

Комаха з довгим тонким тілом і двома парами великих крил.

До маківки раз у раз літа бджола,
Бабо́к, метеликів над нею грає сила.

(*Є. Гребінка.*)

БАБУ́СЯ,

бабу́сі; *ж.* [бабу́с'а].

ба́ба
ба́бин
ба́бка
бабу́ня

Матір батька або матері,
а також стара жінка взагалі.

А бабу́сю
назвав би тоді я

Бб

любуся,
щоб світилася ніжністю
кожна **бабу́ся**.

(*А. Костецький.*)

БАВО́ВНА,

баво́вни; *ж.* [баво́вна].

баво́вник
баво́вникóвий
баво́вництво
бавовня́ний
бавовня́р

1. Рослина з насінням, вкритим пухнастим волокном, з якого роблять пряжу.
2. Волокно з цієї рослини, а також нитки з цього волокна.

Там із морем злилась
Приазовська земля,
Голубіють під небом
Баво́вни поля.

(*М. Нагнибіда.*)

Синонім: **баво́вник**.

! Слово **баво́вна** запозичене з німецької. Назва цієї рослини утворена з двох слів *ба́ум* — «дерево» і *во́лле* — «вовна».

БАГА́ТТЯ,

бага́ття; *с.* [бага́т’:а].

бага́ттячко

Купа дров, хмизу, ломаччя, що горить.

Ватра, вогнище, **бага́ття**!
А вогонь один? Та ні!

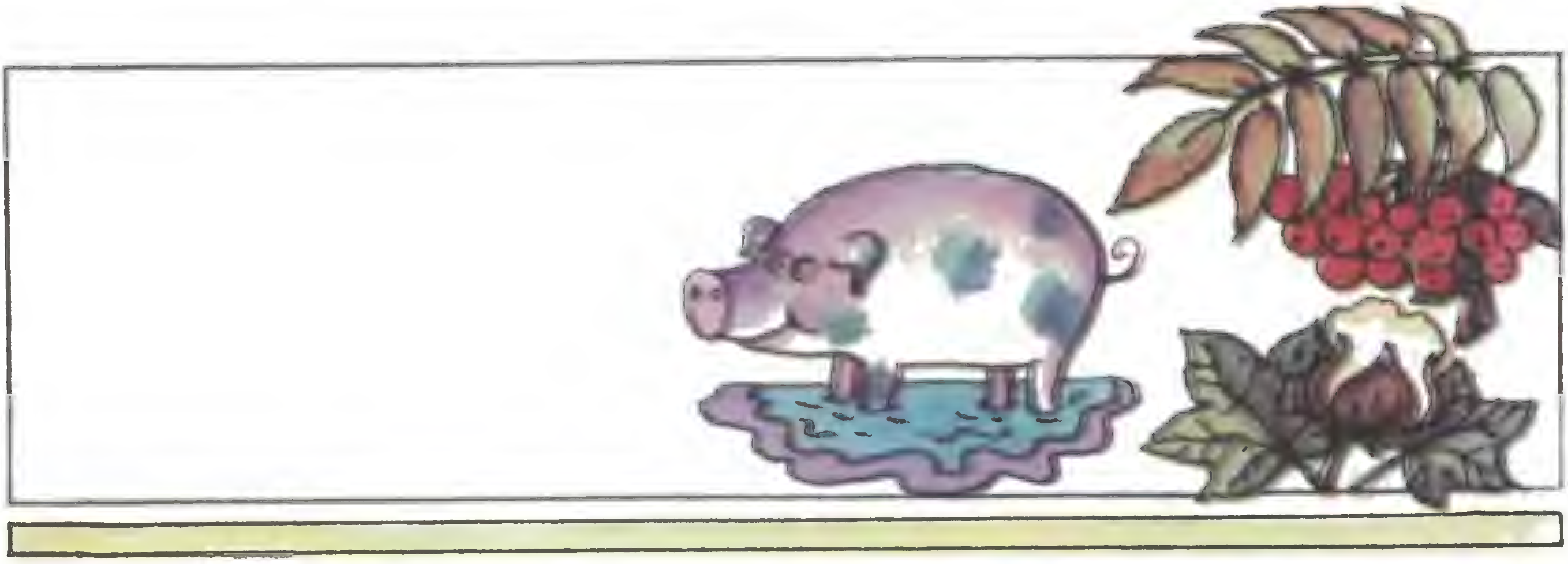

Різні назви, різні плаття,
Різні лики вогняні.

(*Д. Павличко.*)

Синоніми: во́гнище; ва́тра, *діал.*

БАГНО́,

багна́; *с.* [багно́].

багни́стий
багни́сто
багни́ще
багнови́ння

1. **Болотисте місце.**
2. **Грязь на шляху, стежці.**
3. **Болотяна чагарникова рослина з дурманячим запахом.**

Де не взялась
Свиня і стала чухать об драбину
Багно́м обляпаную спину.

(*Л. Глібов.*)

БАГРЯ́НЕЦЬ,

багря́нцю; *ч.* [багр’а́не^{и}ц’].

багря́ний
багряни́стий
багряні́ти
багря́но

Густо-червоний, пурпуровий колір.

Вигравали густим багря́нцем китиці горобини.

(*А. Шиян.*)

Синоніми: багряне́ць, *поет.*; пу́рпур, *книжн.*, *поет.*

Бб

БАДИ́ЛЛЯ,
бади́лля; *с.* [бади́л':а].

бади́ллячко

Стебло і листя трав'янистих і коренеплідних рослин.

Дід повнісіньке підпілля
Буряків понакладав,
А всю гичку та **бади́лля**
клишоногому віддав.
(*І. Нехода.*)

БАЙРА́К,
байра́ку; *ч.* [байра́к].

байра́чний
байрачо́к
байра́ччя

Ліс у яру, в долині або яр, порослий лісом, чагарником.

За **байра́ком байра́к**,
А там степ та могила.
(*Т. Шевченко.*)

БАНДУ́РА,
банду́ри; *ж.* [банду́ра].

бандури́ст
бандури́стка
банду́рка
банду́рний

Український народний багатострунний музичний інструмент.

Взяв би я **банду́ру** та й заграв, що знав;
Через ту **банду́ру бандури́стом** став.
(*Українська народна пісня.*)

БАРВИ́СТИЙ

[барви́стий].

ба́рва
барви́стість
барви́сто
ба́рвити

Забарвлений у різні кольори; різнокольоровий.

Чом ти, півнику **барви́стий**,
кукурікать забарився?
Чи в кущах лисицю вгледів,
чи шуліку в синім небі?

(*Л. Левченко.*)

БАРВІ́НОК,

барві́нку; *ч.* [барв’і́нок].

барві́нковий
барві́ночок

Трав’яниста рослина з вічнозеленим листям і голубуватими квітками.

Росте на пагорбі маленькому землі
Серед могил загиблих партизанів
Барві́нок голубий.

(*М. Рильський.*)

? Цвіте синьо, лист зелений,
квітник закрашає.
Хоч мороз усе побив —
його не займає.

БАРЛІ́Г,

барло́га *і* барло́гу; *ч.* [барл’і́г].

барло́житися

1. Лігво ведмедя.
2. Болото, калюжа.

Бб

Вже влаштувавсь
ведмідь
на зиму
в **барло́зі**
темнім і зручнім,
лежить —
і згадує ожину,
і посміхається у сні.
(*А. Костецький.*)

БАТІ́Г,
батога́; *ч.* [бат’і́г].

батіжо́к
батожи́лно
батожи́стий
бато́жити

1. Прикріплений до держака мотузок або ремінець, яким поганяють тварин.
2. Стебло виткої або сланкої рослини; огудина.

У куценьких штанчатах,
З **батіжко́м** у руці,
Він [хлопчик] біжить — аж на п’ятах
Виграють промінці.
(*Б. Олійник.*)

◉ Гладь коня вівсом, а не **батого́м**.
Батога́ з піску не сплетеш.

◊ Як з клоччя **баті́г** — «поганий, нікудишній».
Як із **батога́** тріснув — «дуже швидко».

БАТЬКІВЩИ́НА ^{1},
батьківщи́ни; *ж.* [бат’к’івшчи́^{е}на].

1. Рідна країна людей, які народилися в ній і є її громадянами.
2. Місце зародження, походження або виникнення чогось.

міста
села
лани
ліси
гори
моря
річки
озера

Бб

Ми любимо свій рідний край,
Як не любити Україну!
Це наша славна **Батьківщи́на**,
Квітуча, світла, зоряна...

(*Л. Рева.*)

◉ У світі одна, всім потрібна вона.

БА́ТЬКІВЩИНА [2],
ба́тьківщини; *ж.* [ба́т’к’івшчиᵉна].

Спадщина від батьків.

Рідний краю, земле рідна,
Батьківщи́но, дорога,
наша **ба́тьківщино**, гідна
ти довічного добра!
Рідну мову, рідний край
в серці, брате, зберігай!

(*Г. Вінарєць-Оресова.*)

◊ Нам **ба́тьківщини** не ділити —
«нам нема за що сваритися».

БА́ТЬКО,
ба́тька; *ч.* [ба́т’ко].

ба́тенько
ба́тьків
батькі́вство
ба́тьківський

Чоловік стосовно до своїх дітей.

Вона [дочка] стомилась
і голівку
Схилила **ба́тьку** на плече.
А свіжий спомин про домівку
То зігріває, то пече.

(*В. Скомаровський.*)

БАШТА́Н,

баштана́ *і* башта́ну; *ч.* [башта́н].

башта́нний
башта́нник
башта́нництво
башта́нницький

Ділянка поля, на якій вирощують кавуни, дині, баклажани та ін.

На великому **башта́ні**
Червоніють баклажани.
Проти сонця гріють спини
Жовтобокі спілі дині
Й ходять в гості до братів —
До статечних кавунів.

(За *М. Стельмахом.*)

◉ Такий **башта́н**, що, прикупивши, і продать можна.

БДЖОЛА́,

бджоли́; *ж.* [бджола́].

бджі́лка
бджільни́цтво
бджільни́цький
бджоли́ний

Медоносна комаха, що збирає нектар із квіток і переробляє його на мед.

Дві розвідниці-**бджоли́**
В вулик звістку принесли:
При дорозі до села
Вранці липа зацвіла!

(*А. Качан.*)

? Сімсот солов'ят на одній полиці сидять.

Зимою спить,
Літом бринить,
Понад сади літає,
Солодку росу збирає.

(*Б. Ярмоленко.*)

Бб

Бджола́ мала, а й та працює.
Нема **бджоли́** без жала, а троянди без колючок.
За **бджі́лкою** підеш — до ладу дійдеш.
Бджо́ли раді цвіту, люди раді меду.
За **бджо́лами** ліз, а меду не приніс.
Од мертвих **бджіл** меду не їсти.

Женя з **бджі́льми** не дружив —
Завжди Женя **бджіл** дражнив.
Женю **бджо́ли** не жаліли —
Та дражнила нажалили!
Знай!

(*Г. Бойко.*)

БЕРЕ́ЗА,

бере́зи; *ж.* [б^{и}ре́за].

бе́резень
бере́зка
бері́зка
бере́зовий
бере́зина

Лісове білокоре дерево з тоненьким довгим гіллям і серцевидним листям.

Білі **бере́зи**,
Шовкові плаття...
Плине по хвилях
Срібне латаття.

(*Г. Коваль.*)

? Біла кора, тоненькі віти,
Що то є? — Відгадайте, діти.

Біла, а не сніг, зелена, а не луг, кучерява, а без волосся.

На лежачу **бере́зу** кози скачуть.
Диво — на **бере́зині** бруньки.

БЕ́РЕЗЕНЬ,

бе́резня; *ч.* [бе́ре^{и}зе^{и}н’].

березне́вий

Третій місяць календарного року; перший місяць весни.

! До XVI століття рік на Україні починався **бе́резнем.** У **бе́резні** настає весна. Серед дерев першою оживає і дає людям свій солодкий сік *бере́за*, а **бе́резень** — це час, коли з берези добувають весняний напій.

Хоч земля по-зимовому
ще одягнута в сніги,
та у **бе́резні** додому
повернулися птахи.

(*О. Сенатович.*)

◉ Сухий **бе́резень**, теплий квітень, мокрий май — буде хліба врожай.

БЕ́СКИ́Д,

бе́ски́ду; *ч.* [бе́ски^{е}д].

1. Круте урвище, провалля.
2. Гора, скеля.

Я зійду на тії гори,
На ті **бе́скиди** стрімкі,
Де на замку на руїнах
Грають промені палкі.

(*Леся Українка.*)

Бб

БЕШКЕ́ТНИК,

бешке́тника; *ч.* [бе^{и}шке́тни^{е}к].

бешке́тництво
бешке́тниця
бешкетува́ння
бешкетува́ти

Той, хто порушує порядок, правила пристойності бійкою, сваркою тощо.

Я сказала хуліганові:
— Все одно тебе [таргана] дістану!
Так і знай: підстережу,
до коробки посаджу!
Отоді ти будеш знати,
що таке **бешкетува́ти**!

(Г. Малик.)

БИЛИ́НА,

били́ни; *ж.* [би^{е}ли́на].

би́лля
били́нка
били́нонька
били́ночка

Стебло трав'янистої рослини.

Шелестять **били́нки** теплі та живі...
Йду я полем-лугом по розмай-траві.

(Л. Компанієць.)

БІЛИ́ЗНА,

біли́зни; *ж.* [б'іли́зна].

біли́зняний

Вироби з тканини для одягання на тіло або для покривання постелі.

Шиє ненька рукавиці сину,
а сестра **біли́зну** для братів.

(М. Терещенко.)

БІ́БЛІЯ,

Бі́блії; *ж.* [бі́бл’ійа].

бібле́йський
біблі́йний
біблі́йський

Священна книга християн.

У нас
Святую бі́блію читає
Святий чернець і научає...
(*Т. Шевченко.*)

БІ́ЛКА,

бі́лки; *ж.* [б’і́лка].

бі́лочка
білченя́

Невеличкий лісовий гризун, що живе на деревах.

Біжить, рудувата, вона по землі,
Із гілки на гілку стрибає,
Ладненько складає горішки в дуплі,
Очиці хитресенькі має.
Частуєш — приймає у лапки малі,
Кусає, як хтось нападає.
Ану ж бо, хто перший вгадає?
(*М. Романченко.*)

?

Віхтик полум’я неначе,
По деревах жваво скаче
І малятам на потіху
Просто з рук бере горіхи!
(*М. Білецький.*)

Бб

БЛАГÁТИ,
благáю, благáєш; [благáти].

благáльний
благáльно
благáння
благáючий

Наполегливо просити.

— Купіть мені барабан! —
Юрасик **благáє**,
А татусь:
— І так од тебе
Спокою немає.—
А синок йому на те:
— Не турбуйтесь, тату:
В барабан я буду бити,
Як ляжете спати.
(*М. Білецький.*)

БЛАКИ́ТНИЙ
[блаки́тний].

блаки́тненький
блаки́тніти
блаки́тно
блаки́ть

Небесно-голубого кольору.

Як небо **блаки́тне** — нема йому краю,
Так душі почину і краю немає.
(*Т. Шевченко.*)

БЛИ́СКАВКА,
бли́скавки; *ж.* [бли́скавка].

блискави́ця
блискави́чний
блискави́чність
блискави́чно

Електричний розряд у повітрі під час грози.

Сьогодні вранці,
в сім годин,

ударив
одчайдушний грім,
а там —
і **бли́скавка** за ним
сяйнула,
ніби диво,
і вмить
за зблиском голубим
знялась
жахлива
злива!

(*А. Костецький.*)

? Ой за полями, за горами золота нагайка в'ється.

Що без леза та без зуба
розтина міцного дуба?

◉ **Бли́скавка** блисне — й камінь трісне.
Бли́скавка взимку — на бурю.

Синоніми: блискави́ця; громови́ця, *розм.*; грімни́ця.

БЛЯ́ХА,

бля́хи; *ж.* [бл'а́ха].

бляха́р
бляхо́ваний
бляхува́ти
бля́шка

1. Листове залізо, звичайно покрите оловом.
2. Пряжка, значок із металу.

Метушився пустомеля:
Скоро будуть стіни й стеля!
Говорун клав на словах
З **бля́хи** цинкової дах...

(*О. Сенатович.*)

Бб

БОРОНА́,

борони́; *ж.* [борона́].

борони́ти
боронува́льник
боронува́льниця
боронува́ти

Сільськогосподарське знаряддя для розпушування землі.

Ніхто не сіє там, ні оре, ні **боро́нить,**
Проте лиш подивись, що там росте і родить!

(*І. Крилов.*)

? Зуби має, а їсти не просить.

Літом служить, а зимою зуби сушить.

БО́РОШНО,

бо́рошна; *с.* [бо́рошно].

бороше́нце
борошни́стий
борошня́ний

Розмелене зерно.

Бо́рошна візьму
Сама.
Тісто вимішу
Сама.
Ви мовчіть!
Мене не вчіть!
Я сама, сама, сама!
Я спекла пиріг
Сама.
Запросила всіх
Сама.
Гості встали і сказали:
— Таню, їж його сама!

(*В. Орлов.*)

◉ Де **бо́рошно,** там і порошно.

БОЯГУ́З,

боягу́за; *ч.* [бойагу́з].

боягу́зка
боягу́зливий
боягу́зливо
боягу́зтво

Дуже несмілива, ляклива людина.

Кіт — ледащо й **боягу́з,**
цілий день мурчить під вус,
що він тигрові рідня...

Хай хтось вірить,
та не я!..

(*В. Підпалий*)

◉ **Боягу́з** помирає тисячу разів, а відважний тільки раз.

БРЕХНЯ́,

брехні́; *ж.* [ˊбре^{и}хн’я́].

бреха́ти
брехли́вий
брехли́во
бреху́н
брехуха

Неправда.

Кому вдалося раз **збреха́ти,**
Тому вже віри більш не йму́ть.

(*І. Крилов.*)

? Встала раненько.
Пустили її в щілину маленьку.
Поки село обійшла —
В двері не ввійшла.

Що найскоріше росте?

◉ **Брехне́ю** світ пройдеш, та назад не вернешся.

Бб

БРУД,

бру́ду; *ч.* [бруд].

брудни́й
брудни́ти
брудни́тися
бру́дно
брудну́ля

Грязь, сміття.

Умивалась нашвидку:
Бруд увесь — на рушнику.
Отака Ганнуля,
Дівчина-**брудну́ля**.

(*Г. Бойко.*)

Синоніми: грязь; нечисто́та; (*на тілі*) леп.

БРУК,

бру́ку; *ч.* [брук].

брукі́вка
бруко́ваний
брукува́ння
брукува́ти

Дорога або вулиця, вимощена камінням.

Дід старий іде по **бру́ку**,—
Як пройти на той бік? Де?
Кожен з нас його за руку
На той бік переведе!

(*І. Нехода.*)

БРУ́НЬКА,

бру́ньки; *ж.* [бру́н'ка].

бру́нитися
брунько́вий
брунькува́ння
брунькува́ти

Ще не розвинений пагін рослини, зачаток квітки або стебла з листям.

Яка краса: **брунькýються бру́ньки**,
Вербичка закосичилась на диво,—
І, сплеснувши в долоні, пустотливо
Струмок побіг — в долину, до ріки.

(*І. Гнатюк.*)

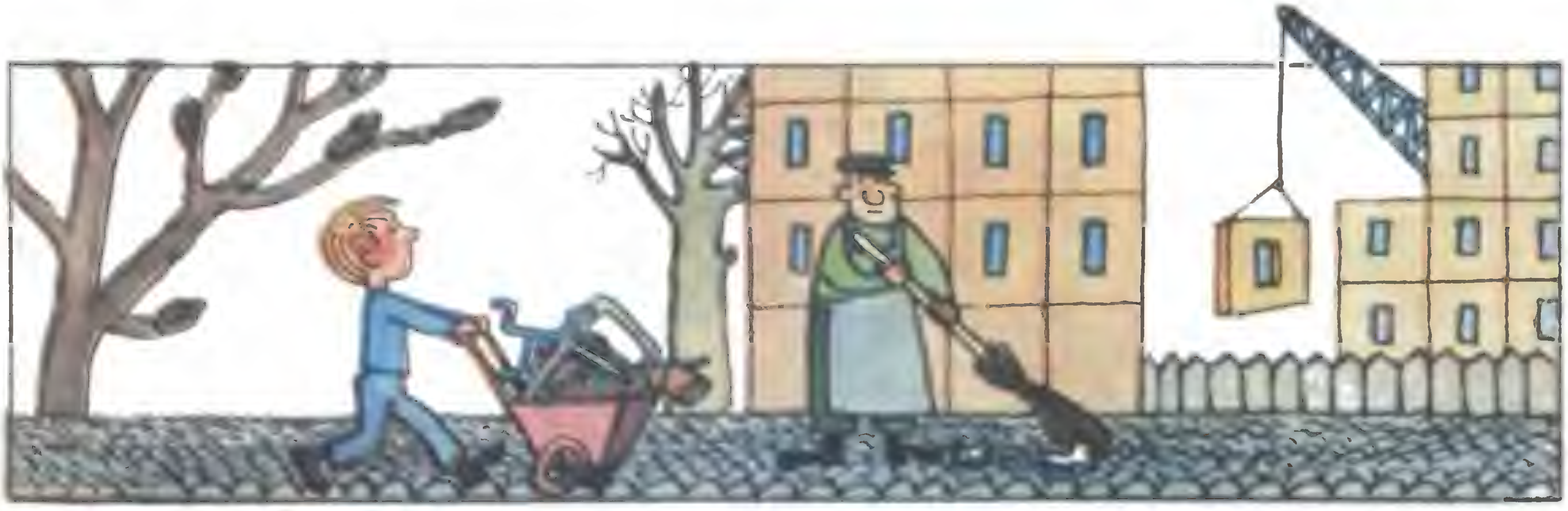

БРУХТ,

бру́хту; *ч.* [брухт].

Ламані або придатні тільки для переробки металеві предмети.

Аж ось до купи бру́хту
Підбіг Крикун і скрикнув:
— Ух, ти!
Велика сила — спільний труд!
Та в нас на три машини тут!

(*І. Кульська.*)

БУДИ́НОК,

буди́нку; *ч.* [буди́нок].

будинко́вий
буди́ночок

Будівля, призначена для житла.

Буди́нок білий біля річки
З балконами на кожен бік
Будують братик і сестричка,
Бо в них і батько будівни́к.

(*Н. Забіла.*)

Синоніми: (*кам'яний*) кам'яни́ця; (*власний*) особня́к; хата.

БУДУВА́ТИ,

буду́ю, буду́єш [будува́ти].

будіве́льник
будо́ва

Споруджувати будівлю.

Бб

будо́ваний
будува́ння
будува́тися

Я такий збуду́ю дім
в лісі
під горбочком,
щоб жили
у домі тім
білочка
з грибочком.

(*М. Заєць.*)

БУДЯ́К,

будяка́; *ч.* [буд'а́к].

будяко́вий
будячи́на
будячи́ння
будя́ччя

Колюча рослина-бур'ян.

Коли ж після обіду
Подякую усім,
То в поле я поїду
На конику своїм.
Ще й не забуду взяти
Шаблюку до руки,
Щоб шляхом постинати
Погані **будяки́**.

(*М. Підгірянка.*)

? Стоїть, колихається,
Червоною головою величається,
А як торкнеш, то кусається.

БУЗО́К,

бузку́; *ч.* [бузо́к].

бузо́чок
бузко́вий

Густий чагарник з великими кетягами ясно-лілових, фіолетових або білих дуже запашних квітів.

Цвітуть **бузки́**, садок біліє
І тихо ронить пелюстки.

(*М. Рильський.*)

БУК,

бу́ка; *ч.* **[бук].**

бу́ковий
бучи́на, *діал.*

Листяне дерево з гладкою сірою корою і міцною деревиною.

Бук
бундючивсь
перед
дубом,
тряс над дубом
бурим
чубом.
Дуб
пригнув
за чуба
бу́ка —
буде **бу́кові**
наука!

(*В. Ладижець.*)

Коло **бу́ка** велика мука.

Як з **бучи́ни** сипляться окрушини, то м'яка зима буде.

БУКВА́Р,

букваря́; *ч.* **[буква́р].**

Книжка для початкового навчання грамоти.

Наче ключ срібляний,
Що мудрець дав у дар,
Дивосвіт чарівний
Одкриває **буква́р.**

(*О. Пархоменко.*)

Бб

? З ним подружить кожен з вас,
Як піде у перший клас.
Бо хоч завжди він мовчить,
Та читати вас навчить!

БУ́ЛЬБАШКА,

бу́льбашки; *ж.* [бу́л’башка].

бу́льба
бу́льбочка

Водяний або мильний пухир, банька.

А Галиночка мала
соломиночку взяла,
у милину умокнула,
потім **бу́льбашку** надула.

(*М. Познанська.*)

? Ні вареник, ні винниця,
А на окропі вертиться.

◊ Мильна **бу́льбашка** — «про щось нетривке, нецінне».

Синоніми: (*водяна*) бу́лька; (*мильна*) ба́нька; (*мильний, водяний*) пузи́р.

БУРУ́ЛЬКА,

буру́льки; *ж.* [буру́л’ка].

Загострена донизу льодинка, що утворилася при стіканні води.

— Скажи:
буру́льки нащо?
— Щоб ранками
дзвеніти,

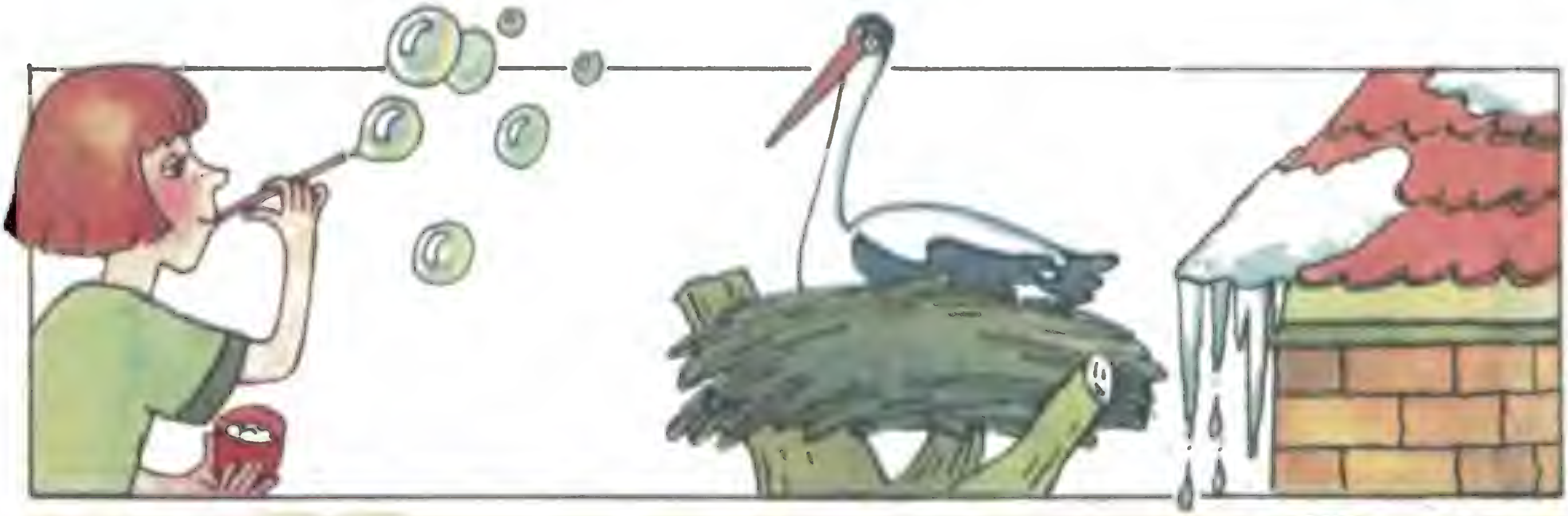

щоб сонячне проміння,
мов дзеркальцем,
ловити...

(*А. Костецький.*)

? Росте весною — тільки вниз,
Любить крівлю і карниз.

БУРЯ́К,

бурякá; *ч.* [бур’áк].

Овочевий кормовий і технічний коренеплід.

буряківни́к
буряківни́цтво
буряко́вий
буряково́д

І літо бабине із золота
снує ледь видимі нитки,
а на полях кипить робота —
копають, возять **бурякі́**.

(*С. Крижанівський.*)

? Стоїть півень на грядках
У червоних чобітках.

◉ **Буря́к** — не дурак; на дорозі не росте, а все на городі.

◇ Наздогад **бурякі́в**, щоб дали капусти — «говорячи одне, робити натяк на щось інше».

БУ́СОЛ

і **бу́сел**, бу́сла; *ч.* [бу́сол].

Великий перелітний птах з довгим прямим дзьобом і довгими ногами.

бусленя́
бусли́ний

Вв

бусли́ха
бусля́чий

Глянь,
до нас,
хоч дальня путь,
бу́сол з Африки прибув.
Йде **бузько́** — чалап-чалап:
спритно ловить дзьобом жаб.
Чорногу́з летить на став,—
може, рибний день настав?
Бу́сень діточкам обід
носить у гніздо, як слід.
Наш **леле́ка** у блакить,
в теплий вирій відлетить.

(*Міхал Навка.*)

? Які ноги заввишки,
Такий ніс завдовжки.
Хату на хаті має,
Жабам рахунок знає.

На верху палати хатчина, а там пан високий.

Синоніми: леле́ка; чорногу́з; бузько́, *діал.*; (*рідко*) бу́сень.

ВАНТА́Ж,

вантажу́; *ч.* [ванта́ж].

ванта́ження
ванта́жити
ванта́жний
ванта́жник

Речі, товари, які перевозяться.

Гуде, гуркоче ешелон,
Везе **ванта́ж** через кордон
В міста, містечка й села.

(*Л. Дмитерко.*)

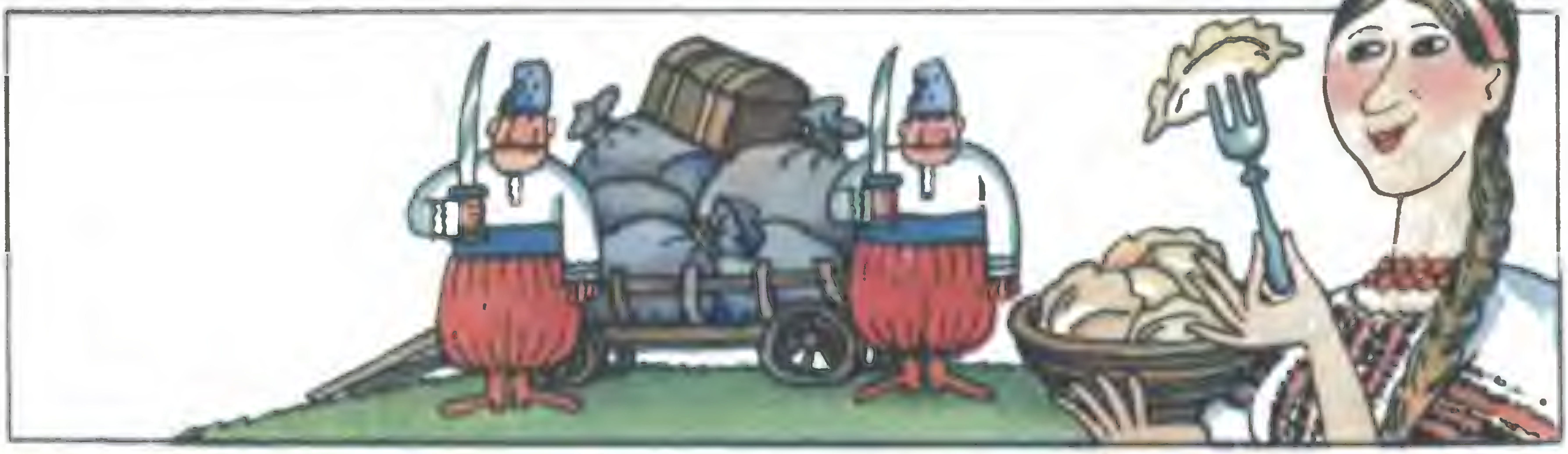

ВАРЕ́НИК,

варе́ника; *ч.* [варе́ни^{е}к].

ва́ре́ний
варени́ця
варе́ничок
вари́ти

Невеликий варений виріб, зліплений з прісного тіста і начинений сиром, ягодами, капустою і т. ін.

**Мати рано уставала,
На сніданок готувала
Із вишнями варе́ники,
Варе́ники-туленики...**
(*В. Ґринько.*)

?

Ми в окропі кипіли,
Велику муку терпіли;
За те нас усі хвалять,
Та не всі варять.

Химерний, маленький,
Бокастий, товстенький,
Чимсь смачним напхався,
В окропі купався,
У дірку впав,—
І пропав!

◊ Як **варе́ник** у маслі (у сметані) —
«(жити) безтурботно, у великих достатках».

ВА́РТА,

ва́рти; *ж.* [ва́рта].

вартівни́к
вартови́й
вартува́ння
вартува́ти

1. Група людей, які охороняють кого-, що-небудь.
2. Перебування десь протягом певного часу для охорони кого-, чого-небудь.

Грають хвилі —
Чорні, білі,
Засвітились маяки.

Вв

День і ніч
Стоять на **ва́рті**
Чорноморці-моряки.

(*І. Нехода.*)

◊ На **ва́рті** стояти — «охороняти».
Під **ва́ртою** — «під конвоєм».
Під **ва́рту** взяти — «заарештувати».

ВА́ТРА,

ва́три; *ж.*, *діал.* [ва́тра].

ва́трище

Вогнище, багаття.

Ой піду я в бір темненький, там суха смерека,
Як розпалю ясну **ва́тру**, видно всім здалека.

(*Леся Українка.*)

ВБРА́ННЯ́

і **убра́ння́**, вбра́ння́; *с.* [вбра́н’:а́].

1. Одяг.
2. Речі, що прикрашають приміщення, *рідко.*
3. Те, що покриває собою що-небудь, *перен.*, *поет.*

В нашій школі нині свято,
Дуже весело мені;
Зараз буду танцювати
В українському **вбранні́.**

(*І. Гнатюк.*)

ВЕДМІ́ДЬ,

ведме́дя; *ч.* [ве^{и}дм’і́д’].

Великий хижий звір, укритий густою шерстю.

! Слово **ведмі́дь** утворилося від давнього слов’янського слова ***медве́дь*** перестановкою приголосних звуків [м] і [в]. Праслов’янське слово ***медве́дь*** утворене з основ [меду] та [ед] і дослівно означало «медоїд».

Як тайгу завалить сніг,
заляга **ведмі́дь** в барліг.
Найтепліша груба —
волохата шуба.

(*О. Орач.*)

? Літом наїдається, а зимою висипляється.
Влітку гуляє, а взимку спочиває.

Влітку медом ласував,
Досхочу малини мав!
А як впав глибокий сніг,
Позіхнув і спати ліг.
Бачив чи не бачив сни,
А проспав аж до весни!

(*М. Білецький.*)

ВЕ́ЖА,

ве́жі; *ж.* [ве́жа].

Висока вузька споруда.

Кам’яні баби старезні,—
Свідки давньої години,
Тих часів, коли стояли
На роздоллі степовому
Білі **ве́жі** половецькі.

(*М. Чернявський.*)

Синоніми: **ба́шта; (*сторожова*) ви́шка; (*пожежна*) каланча́.**

Вв

ВЕЛИ́КДЕНЬ

і **Вели́кодень,** Вели́кодня; *ч.* [ве^{и}ли́кде^{и}н’].

великóдній

Християнське весняне свято, присвячене воскресінню Ісуса Христа.

На **Вели́кдень,** на соломі
Против сонця, діти
Грались собі крашанками
Та й стали хвалитись
Обновами.

(*Т. Шевченко.*)

◉ Де той у Бога **Вели́кдень,** а він уже з пасками і крашанками.
Дороге яєчко — к **Вели́кодню.**
На **Вели́кдень** перший раз зозуля кукує.

◇ **Вели́кий день** — Великдень (Великодень).
Великóдні свя́та (святки́) — Великдень; припадають на неділю, понеділок і вівторок (з 22 березня по 25 квітня за старим стилем.)

ВЕРБА́,

верби́; *ж.* [ве^{и}рбá].

верби́ченька
верби́чка
вéрбний
вербни́к
вербóвий

Дерево або кущ з гнучким гіллям.

Ой **вéрбо, вéрбо,**
верби́це!
Час тобі, **верби́це,**
Розвиться!

(*Українська народна пісня.*)

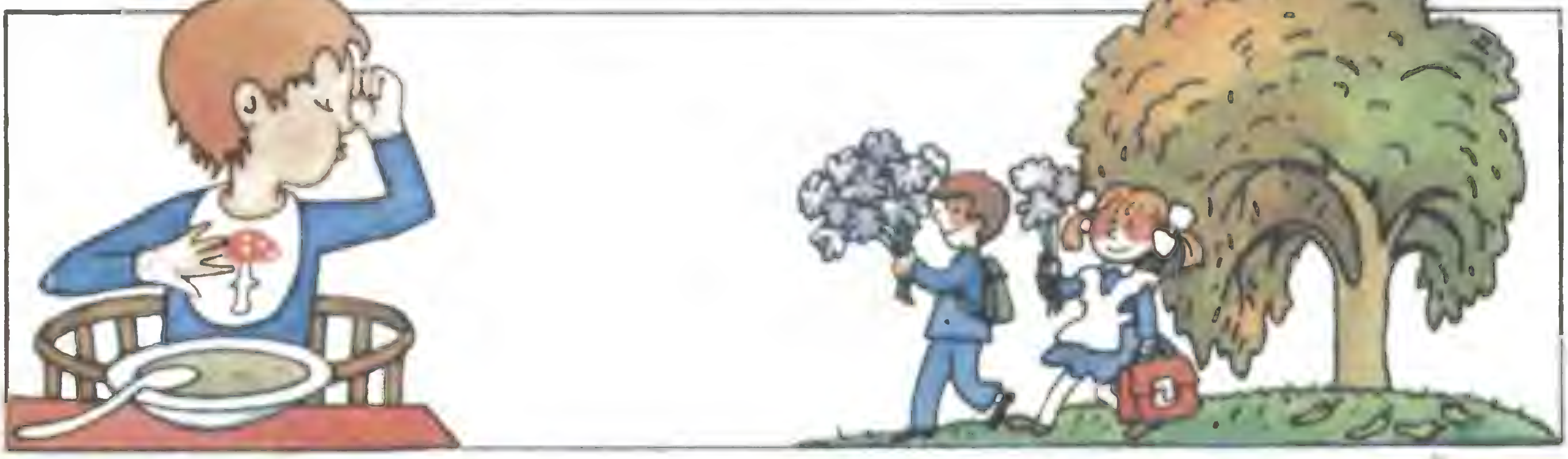

ВЕРЕДУВА́ТИ,

вереду́ю, вереду́єш; [ве^{и}ре^{и}дува́ти].

Виявляти незадоволення, мати примхи.

вереда́
вередли́вий
вередли́во
вередни́к

Мала мама одинця,
Одинця-мазунця,
Мамі з ним була біда:
Одинець був **вереда́**.
Вереда́ вередува́в,
Всім спокою не давав.

(*Г. Бойко.*)

Синоніми: капризува́ти; коверзува́ти; коми́зитися, *розм.*

ВЕ́РЕСЕНЬ,

ве́ресня; *ч.* [ве́ре^{и}се^{и}н’].

Дев’ятий місяць календарного року; перший місяць осені.

вересне́вий

Ве́ресень. Стежка до школи.
Дзвонить веселий дзвінок.
І через луг, через поле
Сонце спішить на урок.
Сміх навкруги розсипає
Дружна учнівська сім’я.
Нас біля школи стрічає
вчителька рідна моя.

(*М. Сингаївський.*)

! Назва місяця **ве́ресень** пов’язана з назвою рослини *верес*, яка цвіте саме в цей час.

Як початок **ве́ресня** гідний, то цілий рік погідний.
Від **ве́ресня** вогонь і в полі і в хаті.

Вв

ВЕРСТÁТ,

верстáта; *ч.* [ве^{и}рстáт].

верстáтний
верстáтник
верстáтниця

1. Машина для ткання ручним способом полотна, килимів тощо.
2. Машина для обробки деталей або матеріалів.

На роботу ткаля вийшла,
За **верстáт** стає вона,
Щоб сьогодні вдвоє більше
Нам наткати полотна!

(*І. Нехода.*)

ВÉРШНИК,

вéршника; *ч.* [вéршни^{е}к].

вéршниця
вéршницький

Людина, що їде верхи на коні.

ВÉРШНИК

На коліні
гарно
в тата,
мов на конику
скакати,
а на справжньому
коні —
поки боязко
мені.

(*А. Костецький.*)

? Шість ніг, дві голови, четверо очей, один хвіст.

Синоніми: верхівéць; їздéць.

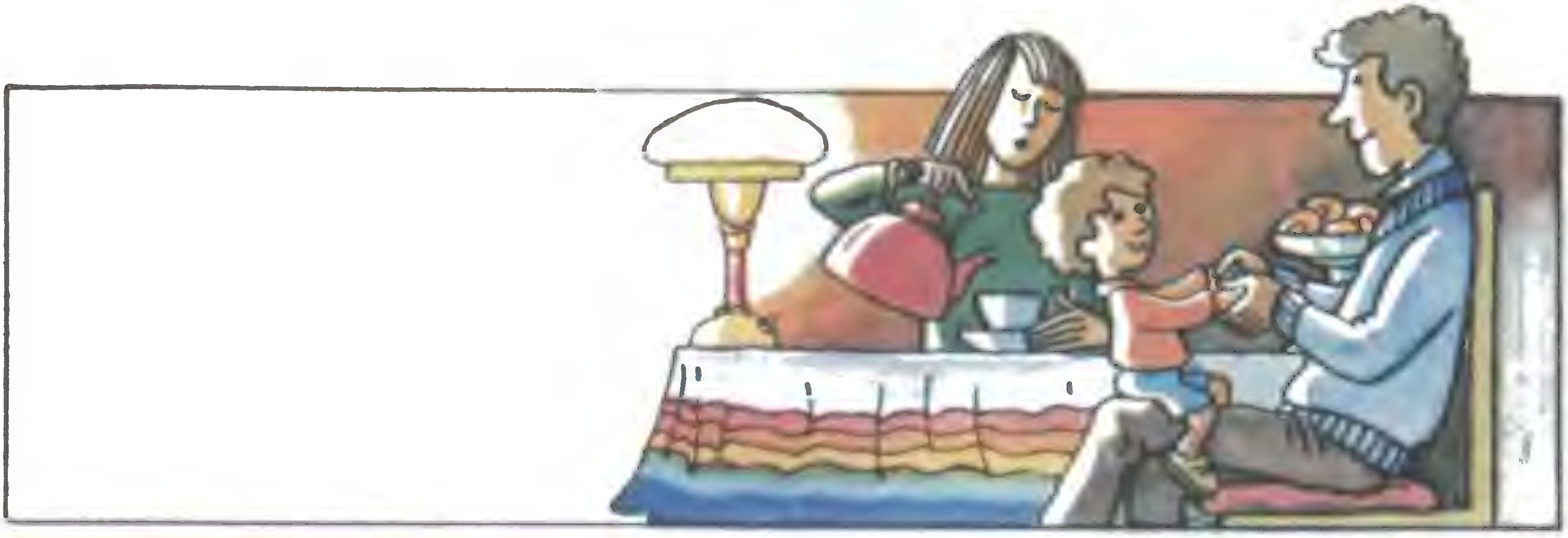

ВЕСЕ́ЛКА,

весе́лки; *ж.*, *поет.* [ве^{и}се́лка].

веселко́вий
веселко́во

Дугоподібна різнобарвна смуга, яка з'являється на небі при заломленні променів сонця у краплинах дощу.

Ген за рікою синіє гора,
В небі весе́лка розквітла казково.
Ніжно вплітається в гомін Дніпра
Добре і щире Шевченкове слово.

(*В. Скомаровський.*)

?

Червоні коромисла через річку повисли.

Піднялися ворота — всьому світу любота.

Вийшла звідкись гарна дівка,
На ній стрічка-семицвітка,
А де з річки воду брала,
Там коромисло зламала.

Синонім: ра́йдуга.

ВЕЧЕ́РЯ,

вече́рі; *ж.* [ве^{и}че́р'а].

вече́ронька
вече́ряти

1. Споживання їжі ввечері.
2. Страва, приготовлена для споживання ввечері.

Наша мама стіл накрила,
Напекла і наварила
Стільки страв смачних,
Що й не з'їсти їх усіх!
Залишилось ще на ранок —
Із вече́рі на сніданок.

(*С. Шушкевич.*)

Вв

ВЕ́ЧІР,

ве́чора; *ч.* [ве́ч’ір].

вечі́рка
вечі́рній
вечорі́ти
вечорни́ці

1. Частина доби від кінця дня до початку ночі.
2. Вечірнє зібрання гостей чи публічне зібрання.

На покошені трави
Уляглась
Тиха спека.
Ходить **ве́чір**
Чорнявий,
Як поважний лелека.

(*Л. Силенко.*)

ВЗУВА́ТИСЯ,

взува́юся, взува́єшся; [взува́тися].

взува́ння
взува́ти
взу́тий

Надівати собі на ноги яке-небудь взуття.

Ой вставав бурлак, не вмивався,
Не мав чобіт, не **взува́вся**.

(*І. Франко.*)

ВЗУТТЯ́,

взуття́; *с.* [взут’:а́].

взутте́вий
взуттьови́й
взуттьови́к
взуттьови́чка

Вироби на твердій підошві для носіння на ногах.

Сороконіжка
жила за містом,
у далекім лісі,
в хатинці з листя.
І от у Київ
прийшла вона.

чистити взуття щіткою
сандалії
калоші
чоботи
ВАКСА
валянки
капці
черевики
кеди
босоніжки
кросівки
туфлі

Вв

До магазину
зайшла
сумна
та й каже гірко:
— Нема життя!
Скоріше дайте
мені
взуття́!..

(*А. Костецький.*)

ВИДÉЛКА,

видéлки; *ж.* **[ви^{е}дéлка].**

видéлковий
виделкувáтий
видéлочка
видéльце

Пристосування для їжи з кількома зубцями.

Уже весна, уже травиця
На толоці сходить —
А між нею наш Василько
З **видéлкою** ходить!..

(*М. Петренко.*)

ВИ́РІЙ,

ви́рію; *ч.* **[ви́р’ій].**

Теплі, південні краї, куди відлітають на зиму перелітні птахи.

В теплий **ви́рій** путь далека
пролягла у сизій млі...

А поранений лелека
залишився на землі.
Повертала з поля мати,
принесла його до хати.

(*В. Лучук.*)

ВИШИВА́НКА,

вишива́нки; *ж.* [ви^{е}ши^{е}ва́нка].

виши́ваний
вишива́ночка
вишива́ти
ви́шитий

Вишита сорочка.

Вишиваю **вишива́ночку**
Я для братика Іваночка.
Вишива́ночка у вишеньках,
Ягідками рясно вишита.
Вся в мережках **вишива́ночка** —
Подарунок для Іваночка.

(*В. Гринько.*)

ВИ́ШНЯ,

ви́шні; *ж.* [ви́шн'а].

вишне́вий
вишне́во
ви́шни́к
вишня́к

1. Плодове дерево з темно-зеленим листям і довгими тонкими гіллячками, на яких визрівають ягоди.
2. Соковита темно-червона, рідше ясно-червона, ягода цього дерева.

Садок **вишне́вий** коло хати,
Хрущі над **ви́шнями** гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

(*Т. Шевченко.*)

Вв

? Червоний колір, а винний смак,
Кам’яне серце, чому то так?

Сиджу на дереві, кругла як куля, червона як кров, добра як мед.

◉ Зацвіли терен і **ви́шні** — сійте кукурудзу.
Коли **ви́шні** цвітуть пишно, то тоді жито квітуватиме.

ВІВЦЯ́,
вівці́; *ж.* [в’івц’а́].

Невелика свійська тварина, яка дає вовну, м’ясо, молоко.

Ві́вці мої, **ві́вці**,
Ві́вці та отари,
Хто ж вас буде пасти,
Як мене не стане, гей!
(*Українська народна пісня.*)

? Хто в гарячий день
На лузі
Випасається
В кожусі?
(*В. Кравчук.*)

ВІВЧА́Р,
вівчаря́; *ч.* [в’івча́р].

вівча́рик
вівча́рити

1. Той, хто доглядає овець; овечий пастух.
2. Той, хто займається вівчарством.

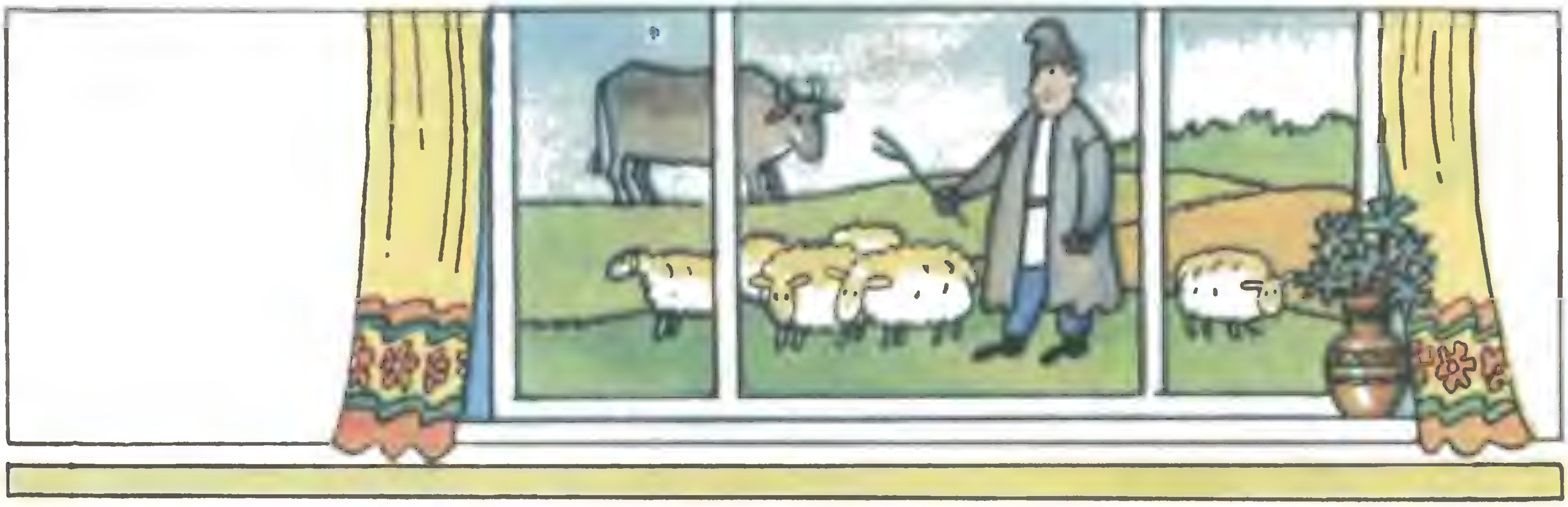

вівча́рський
вівчарюва́ти

Будуть, будуть **вівча́рики**
Білі вівці пасти,
Будуть мої співаночки
В трембіточку класти.

(*М. Підгірянка.*)

ВІКНО́,

вікна́; *с.* [в'ікно́].

вікня́р
віко́нний
віко́нниця
віко́ння

Отвір для світла й повітря в стіні приміщення, куди вставлена рама з шибками.

— Хто там, хто
Заглядає у **вікно́**,
Чи не вовк?
Хто там, хто
Завиває під **вікно́м**,
чи не вовк?

(*Л. Силенко.*)

? Поля скляні, межі дерев'яні.

Що в хаті зимою замерзає, а надворі ні?

У дні погожі сонцем грає,
а на морозі розцвітає.

ВІЛ,

вола́; *ч.* [в'іл].

во́лик
воло́вий
воло́вина
воля́чий

Бик, якого використовують
як тяглову силу.

Вв

Ой та й озирнувся та чумак назад,—
Аж його **воли́** ідуть,—
І **воли́** ідуть, і вози везуть —
На возах гайдамаки,—
Ой колеса стукотять, і ярма бряжчать,
І **воли́** ремигають.

(*Українська народна пісня.*)

? Як був малим, у чотири дудки грав,
А став рости — став віз везти.

◉ Працює, як чорний **віл**.

Вола́ в’яжуть воловодом, а чоловіка — словом.

Доброго **вола́** у ярмі пізнають.

Хіба ревуть **воли́**, як ясла повні?

ВІ́НИК,
ві́ника; *ч.* [в’і́ни^{е}к].

ві́ничок
ві́ниччя

Зв’язаний жмут гілок, лозин, стеблин для підмітання долівки.

? Скручене, зв’язане, а по хаті скаче.

Крутиться, вертиться, під припічком спить.

Без рук, без ніг, а по хаті бігає.

◉ **Ві́ник** задля сміття виник.

Новий **ві́ник** добре замітає.

У нас так ведеться, що хата
ві́ником мететься.

◇ До нових **ві́ників** пам’ятати —
«дуже довго пам’ятати».

ВІТА́ТИ,

віта́ю, віта́єш; [в'іта́ти].

віта́ння
привіта́ти

1. Поздоровляти когось.
2. Звертатися до когось під час зустрічі.

Ідуть телеграми,
Віта́ють зі святом,
Бо друзів у мами
Багато-багато.

(*А. Музичук.*)

ВІ́ТЕР,

ві́тру; *ч.* [в'і́те^{и}р].

вітере́ць
вітри́ще
вітрови́й
вітряни́й

Рух потоку повітря.

Ві́тер, ві́тер пустотливий
Залетів до нас у сад,
Оббиває груші, сливи,
Трусить яблуні підряд.

(*М. Познанська.*)

? Що літає: крил не має, але крила підіймає?

Летить, а не горобець, виє, а не звір.

Живе без тіла,
Говорить без язика,
Ніхто його не бачить,
Тільки чує.

◇ Ловити **вітри́** — «бути неуважним».
Ві́тер у голові в кого — «хтось легковажний, несерйозний».

Вв

Ві́тром підбитий (підшитий) — «про благенький одяг».
На [всі] чотири **ві́три** — «куди хоч, у будь-який бік».

ВІТРИ́ЛО,

вітри́ла; *с.* [в’ітри́ло].

вітри́льний
вітри́льник
вітри́льце

1. Прикріплений на щоглі великий шматок полотна трикутної або прямокутної форми, за допомогою якого вітер рухає судно.
2. Народнопоетична форма звертання до ві́тру.

Тиша в морі... ледве-ледве
Колихає море хвилі;
Не колишуться од ві́тру
На човнах **вітри́ла** білі.

(*Леся Українка.*)

ВІТРЯ́К,

вітряка́; *ч.* [в’ітр’а́к].

вітрячо́к

Вітряний млин.

Ставок, гребелька і **вітря́к**
З-за гаю крилами махає.

(*Т. Шевченко.*)

? Не пташка, а з крильми.

Що у тиші завмирає,
А на вітрі оживає?

Як махає він руками,
Йдуть до нього з клумаками.

◉ Порожній млин і без вітру меле.

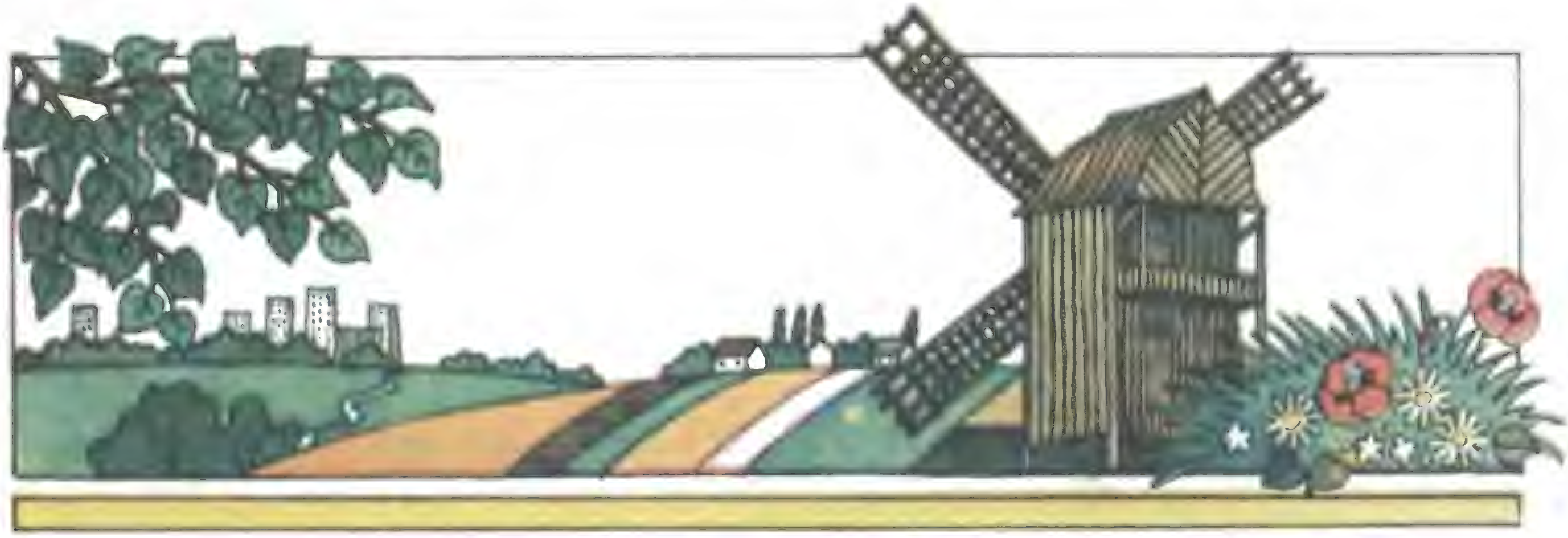

ВІ́ТТЯ,

ві́ття; *с.* [в’і́т’:а].

ві́ттячко

Певна кількість окремих гілок; відгалуження дерева, куща.

Тихо сьогодні в садочку, так тихо!
Сніг кружляє між **ві́ттям** горіха.
Білі сніжинки над хатою в’ються.
Білі сніжинки танцюють, сміються.

(*В. Бойченко.*)

ВІТЧИ́ЗНА,

вітчи́зни; *ж.*, *уроч.* [в’іч:и́зна].

вітчизня́ний

Батьківщина, рідний край.

Кохаю край наш дорогий,
що зветься Україна.
Вітчи́зні хочу я своїй
зрости достойним сином.

(*В. Коломієць.*)

ВЛІ́ТКУ,

прислівник [вл’і́тку].

влі́течку
улі́течку
улі́ті

Літньою порою.

Запашне повітря,
Небо голубе.
Будемо ми **влі́тку**
Гартувать себе.

(*І. Нехода.*)

Вв

? Сонце пече,
Липа цвіте,
Жито доспіває,—
Коли це буває?

ВОГО́НЬ,

вогню́; *ч.* [вого́н’].

Полум’я.

вогне́нний
вогне́нно
вогняни́й
во́гник

По степу жара гуляє,
Похилилася трава.
Сонце землю поливає
З **вогняно́го** рукава.

(*П. Сиченко.*)

? Живу — не жую, а їм та набираю.
Все життя моє в тім, а з голоду помираю.

◉ Науки ні вода не затопить, ні **вого́нь**
не спалить, ні злодій не вкраде.

ВОЛО́ШКА,

воло́шки; *ж.* [воло́шка].

Польова трав’яниста рослина із синіми квітками, що росте переважно серед озимих культур.

воло́шечка
волошко́вий
воло́шковий

Хоча й гриміли контратаки
І вдаль летів від того птах,
А все ж цвіли **воло́шки** й маки
У достигаючих житах.

(*М. Нагнибіда.*)

◉ Де **воло́шки**, там хліба трошки.

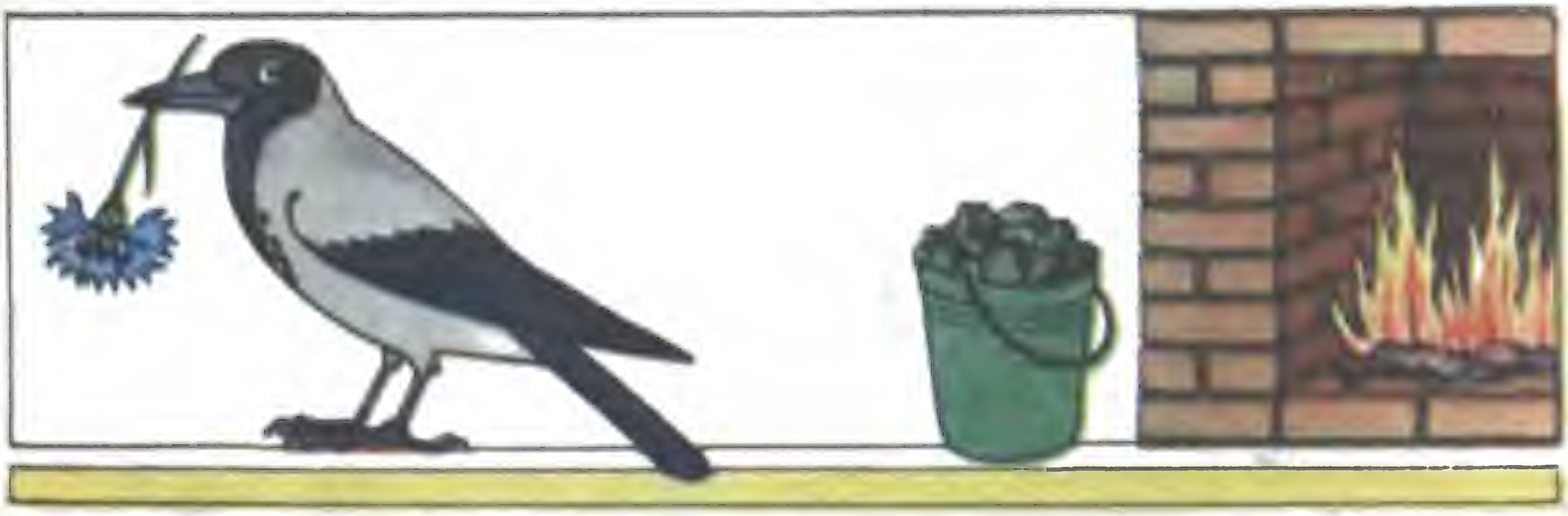

ВОРО́НА,

воро́ни; *ж.* [воро́на].

вороння́
вороня́
вороня́тко
воро́нячий

Хижий птах із чорно-сірим пір’ям, що живе поблизу населених пунктів.

Вона живе в селі і в місті,
Обіч доріг, де є гаї,
Роками не міняє місце.
Осівши, в теплії краї
Не кличе діток відлітати,
Аби де стане зимувати.

(*М. Романченко.*)

◉ **Воро́на** ніколи не каже «ку-ку», лише все «кра».
Воро́ні де не літать, то на смітник сідать.

Синоніми: ґа́ва; ґа́вря, *діал.*

ВУГІ́ЛЛЯ,

вугі́лля; *с.* [вуг’і́л’:а].

вугі́ллячко
вугі́льний
вугі́льник
вугли́на
вугля́ний

1. Тверда горюча речовина рослинного походження, яка видобувається з надр землі.
2. Залишки неповного згорання дерева.

Він [паровоз] возить для заводів
вугі́лля із Донбасу,
руду з Кривого Рога
і дошки з Білорусі.
Коли гуде він близько,
я трошечки боюся...

(*І. Муратов.*)

? Чорне, блискуче, всіх людей гріє.

Вв

Чорне, блискуче, у воді тоне, а в огні горить.

◊ Біле **вугі́лля** — «енергія падаючої води».
Голубе **вугі́лля** — «енергія вітру».

ВУ́ЛИК,

ву́лика; *ч.* [ву́ли^{е}к].

ву́ликовий

Дерев'яна скринька або видовбана колода для утримання бджіл.

Четвертий промінь попав у **ву́лик**. Виповзла бджілка із воскової келії, сіла на віконечко, розправила крила і — зум-зум! — полетіла збирати медок із запашних квітів.

(*К. Ушинський.*)

◉ Бджоли сидять на стінках **ву́лика** — буде велика спека.
Коли в січні бджола з **ву́ликів** вилітає, то недобрий рік нам обіцяє.

ВУ́ЛИЦЯ,

ву́лиці; *ж.* [ву́ли^{е}ц'а].

ву́личка
ву́личний
ву́личник

1. Простір між двома рядами будинків для їзди та ходіння.
2. Місце надворі, де збирається молодь на гулянку.
3. Середовище, оточення, позбавлене культурного впливу.

Часом дома зажуряться,
А я вбіжу із **ву́лиці**,
Дзвінко, лунко заспіваю.
Наче пташечка у маї.

(*П. Воронько.*)

будинок
тролейбус
ЛІКАРНЯ
ріг будинку
ПЕРУКАРНЯ
ХЛІБ
зупинка
автобус
мотоцикл
швидка допомога
контейнер
вантажна машина
таксі
номер будинку
3
ЇДАЛЬНЯ
світлофор
перехід

Вв

◇ Давати зелену **ву́лицю** — «пропускати без затримок, поза чергою».
Десятою **ву́лицею** обминати кого — «свідомо уникати зустрічі з ким-небудь».

Синоніми: (*вузька, поперечна*) пере́улок; провулок; (*широка і пряма*) проспе́кт.

ВУС

і **ус, ву́са;** *ч.* **[вус].**

вуса́нь
вуса́тий
вуса́ч

1. Волосся, яке росте над верхньою губою в чоловіків.
2. Тонкий виріст на колосках злакових рослин.

Сивий ус, стару чуприну
Вітер розвіває.

(*Т. Шевченко.*)

☢ Русі **ву́са** у вівса,
ву́са — вся краса вівса.

(*О. Орач.*)

ВУ́ХО

і **у́хо, ву́ха;** *с.* **[ву́хо].**

вуха́тий
вуша́нка
ву́шенько
ву́шко
вушни́й

1. Орган слуху у людини і тварини; вушна раковина.
2. Бокова частина шапки, що закриває вуха.

Пішла киця по водицю
Та й упала у криницю.
Біжить котик рятувати,
За **ву́шечко** витягати.
Витяг кицю за **ву́хо**
Та й посадив, де сухо.

(*Українська народна пісня.*)

ГҐДЕЄ

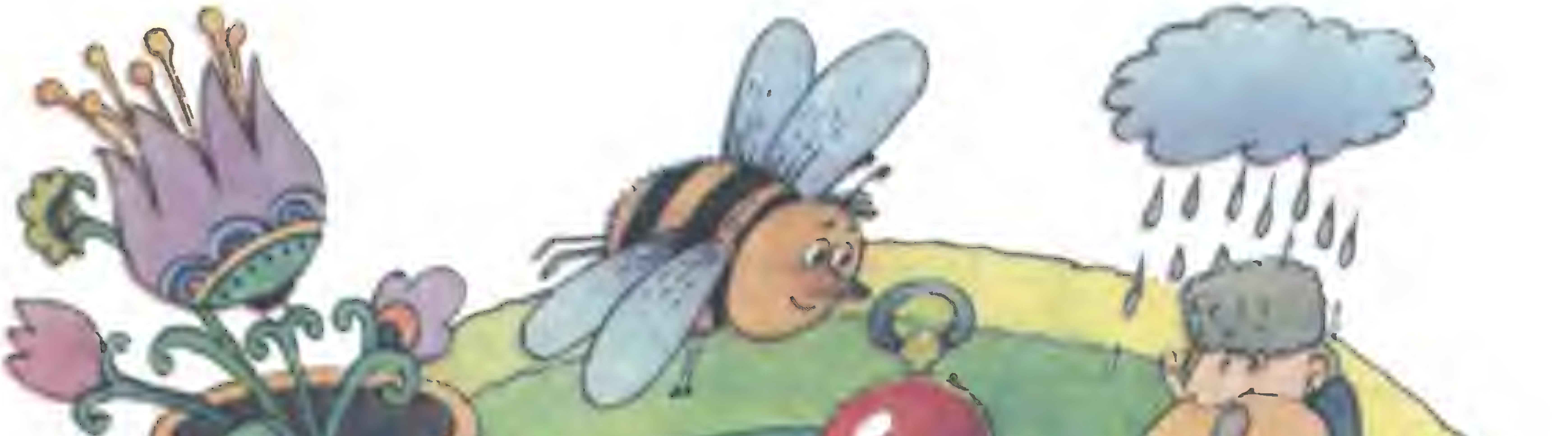

Гг

ГАДЮ́КА,

гадю́ки; *ж.* [гад’у́ка].

гадю́чий
гадю́чник
гадю́чин
гадю́ччя

1. Отруйна змія з плескатою головою у вигляді трикутника.
2. *перен.* Про злу, підступну людину.

◉ **Гадю́ка** як не вкусить, то засичить.

У **гадю́ки** нема іншої науки, ніж кусати.

? Щебече як соловейко, а кусає як **гадю́ка.**

Без рук, без ніг, а по землі ходить.
В’ється вірьовка, на кінці головка.

◊ **Гадю́ку** вигодувати — «виплекати злу, невдячну людину».

Закидати (пускати) **гадю́чку** — «говорити або робити неприємності».

ГАЙ,

га́ю; *ч.* [гай].

гайови́й
гайо́к
гайо́чок

Невеликий, переважно листяний ліс.

Прийшли до річки дві верби
З маленьким вербенятком.
Прийшла калина зі своїм
Малим калиненятком.
Прийшла і вільха з вільшеням,
Тополя з тополятком.
Та й залишились тут усі,
Щоб потім **га́єм** розростись,
Зеленим **га́єм** стати.

(Л. Силенко.)

◉ Мокрий май — жито як **гай.**

◊ Як **гай** — «хороший, великий, багатий».

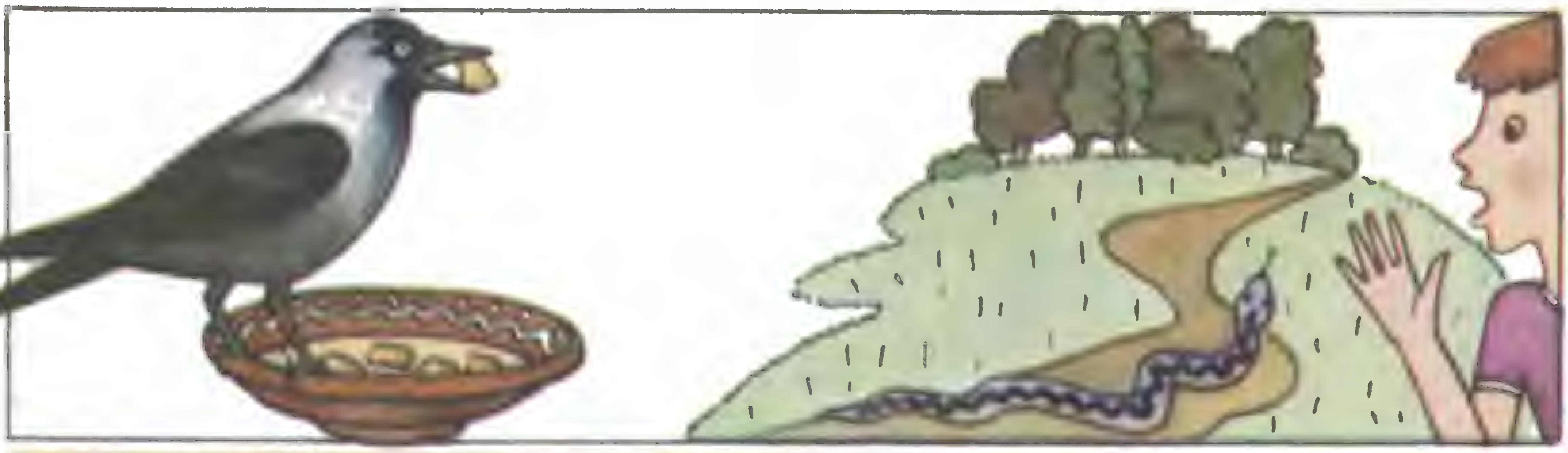

ГА́ЛАС,

га́ласу; *ч.* [га́лас].

галасли́вий
галасли́во
галасува́ння
галасува́ти

1. Безладне звучання багатьох голосів; крики, гамір.
2. Розголос.

І набравшись сил за літо,
галасли́ві, як пташки,
знов ідуть до школи діти
і сідають за книжки.

(Н. Забіла.)

ГА́ЛКА,

га́лки; *ж.* [га́лка].

га́лочка
галча́
галча́чий
галченя́
галченя́тко

Птах родини воронових з чорним пір'ям.

Значить, так: берем мочалку,
Відмиваєм чорну **га́лку**!
Чорна **га́лка** стала біла!
Глянь — вже й друга прилетіла!..

(М. Петренко.)

ГАЛУ́ШКА,

галу́шки; *ж.* [галу́шка].

галу́шечка
галу́шник

Шматок прісного тіста, зварений на воді або молоці.

Я горща води нагрію,
вкину **галушо́к**.

(Я. Щоголів.)

З попелу **галу́шки** не вдаються до юшки.
Чотири горшки та все **галушки́**.

Гг

ГАЛЯ́ВИНА,

галя́вини; *ж.* [гал’а́ви^{е}на].

Поляна в лісі; прогалина в хлібах, очереті і т. ін.

галя́ва
галя́винка

Приходить кіт на **галя́ву**
і бачить: перед ним
стоїть хатинка лисяча
із ґанком різьбленим.

(І. Нехода.)

ГАМА́Н,

гамана́; *ч.* [гама́н].

1. Шкіряна сумочка для грошей.
2. Торбинка для тютюну, люльки; кисет.
3. Бумажник.

гамане́ць

Вовк з’явився до шевця,
Дав копійку з **гаманця́**...

(П. Воронько.)

ГАНЧІ́РКА,

ганчі́рки; *ж.* [ганч’і́рка].

Шматок старої зношеної тканини.

ганчі́рний
ганчі́рник
ганчі́рочка
ганчір’я́

Хто старанно віником
скрізь позамітав,
витер пил **ганчі́ркою**
з столу та з вікна?
Все Марина Дмитрівна,
все сама вона!

(Н. Забіла.)

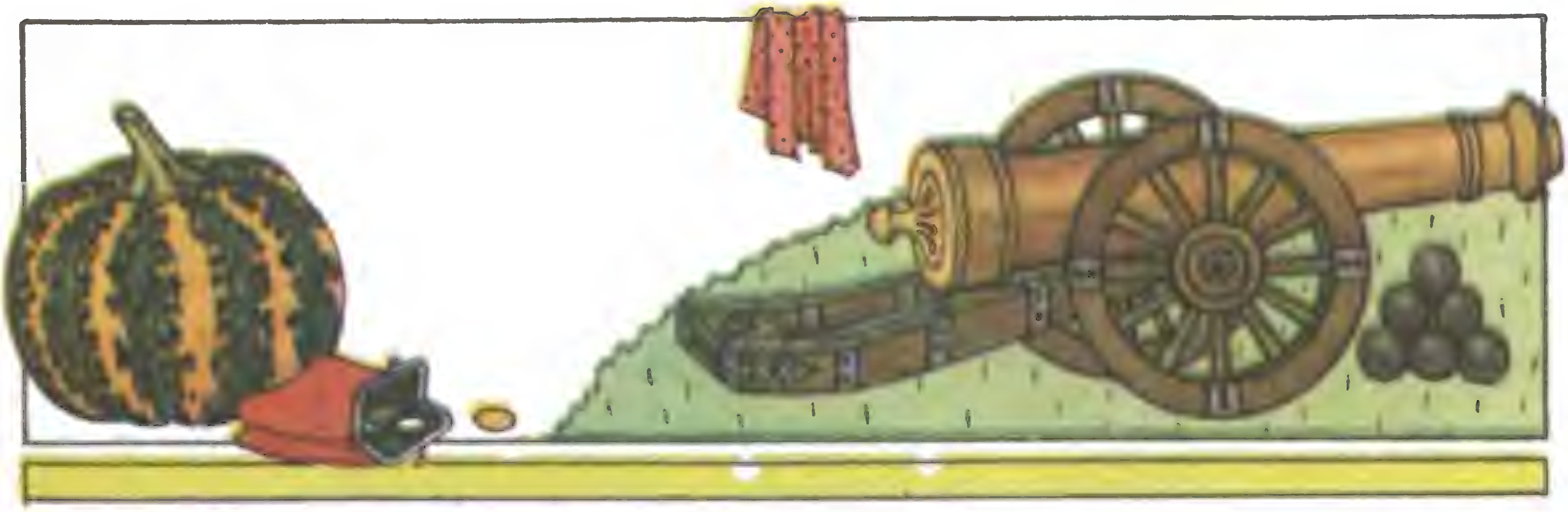

? По всьому бігає, а на лавці спить.

Синоніми: шма́тка; (*для миття посуду*) ві́хоть; (*якою обвивають ногу при взуванні*) ону́ча.

ГАРБУ́З,

гарбуза́; *ч.* [гарбу́з].

Городня сланка рослина з великими круглими або овальними плодами.

гарбу́зик
гарбузи́ння
гарбузи́ще
гарбузо́вий

Вліз на пліт
гарбу́з
без рук
й зачепився там
за су́к.
Це б йому
на землю сісти,
та назад
не може
злізти.

(*В. Лучук.*)

◇ Давати (підносити) **гарбуза́** — «відмовляти женихові».

ГАРМА́ТА,

гарма́ти; *ж.* [гарма́та].

Артилерійська довгоствольна вогнепальна зброя.

гарма́тка
гарма́тний
гарма́тник
гарма́ш

— Трах-тах-тах! — кричить Микола.
Розверта Івась **гарма́ту**,
А я мушу сам лежати.
Хочу я «Вперед!» гукнути
І за хлопцями гайнути.

(*Е. Саталкіна.*)

Гг

◊ Стріляти з **гармáти** по горобцях — «про невідповідність витрачених коштів, зусиль бажаним наслідкам».
Хоч з **гармáти** стріляй — «про міцний сон».

ГÁРНИЙ

[гáрний].

гарнéнький
гарнéнько
гарнéсенький
гáрно

1. Приємний зовнішнім виглядом.
2. Який має позитивні якості.

Ой ялинка-деревце!
Ось тобі і те, і це,
Щоб ти **гáрною** була,
Наче квітка розцвіла.

(*М. Рильський.*)

ГАРТУВÁТИ,

гартýю, гартýєш; [гартувáти].

гарт
гартівнúй
гартóваний
гартувáння

1. Надавати металевим виробам твердості, пружності, міцності нагріванням та наступним раптовим охолодженням.
2. *перен.* Виховувати моральну і фізичну стійкість у боротьбі з труднощами.

І серце в грудях як сопілка грає,
І воїни мечів **гартýють** сталь,
І дівчина край озера співає,
Та зникла з пісні вікова печаль.

(*Л. Дмитерко.*)

ГАСИ́ТИ,

гашу́, га́сиш; [гаси́ти].

гаси́ло
гаси́тель
гасі́ння
га́снучий

Припиняти горіння; тушити.

Море полум’ям горить,
виплигнув із моря кит:
— Гей, пожежники, біжіть!
Гаси́ти поможіть!

(К. Чуковський.)

ГВИНТІ́ВКА,

гвинті́вки; *ж.* [гвиᵉн’т’івка].

гвинті́вковий
гвинті́вочка

Рушниця, в стволі якої є гвинтова різьба.

Шинелі, ватянки, **гвинті́вки**,
І скрип коліс, і пари свист...

(В. Скомаровський.)

ГВОЗДИ́КА,

гвозди́ки; *ж.* [гвозди́ка].

гвозди́ковий
гвозди́чка

Трав’яниста декоративна рослина з квітами різних кольорів.

Я вечірньою порою
полила квітник водою,
щоб не в’янули **гвозди́ки**,
а росли собі великі.

(В. Лучук.)

Гг

ГЕ́ТЬМАН,

ге́тьмана; *ч.* [ге́т’ман].

гетьма́нець
гетьма́нки
гетьма́нство
гетьма́нський
гетьманува́ти

1. **Виборний ватажок козацького війська Запорозької Січі.**
2. **Начальник козацького війська та верховний правитель України з XVII століття до 1764 р.**

Не вернуться запорожці,
Не встануть **гетьма́ни,**
Не покриють Україну
Червоні жупани.

(Т. Шевченко.)

◉ Без **ге́тьмана** військо гине.
Як череді без личмана, так козакам без **ге́тьмана.**

ГІ́ЛКА,

гі́лки; *ж.* [г’і́лка].

гілко́вий
гілкува́ння
гілкува́тий
гілкува́тися

Невеликий боковий відросток, пагін дерева, чагарника.

Вітрисько запорошує
Гілки́ ялиць.
А Гриць пташок запрошує
До годівниць.

(*В. Скомаровський.*)

Синоніми: ві́тка; (*велика*) гілля́ка, *розм.*; га́лузь, *рідко.*

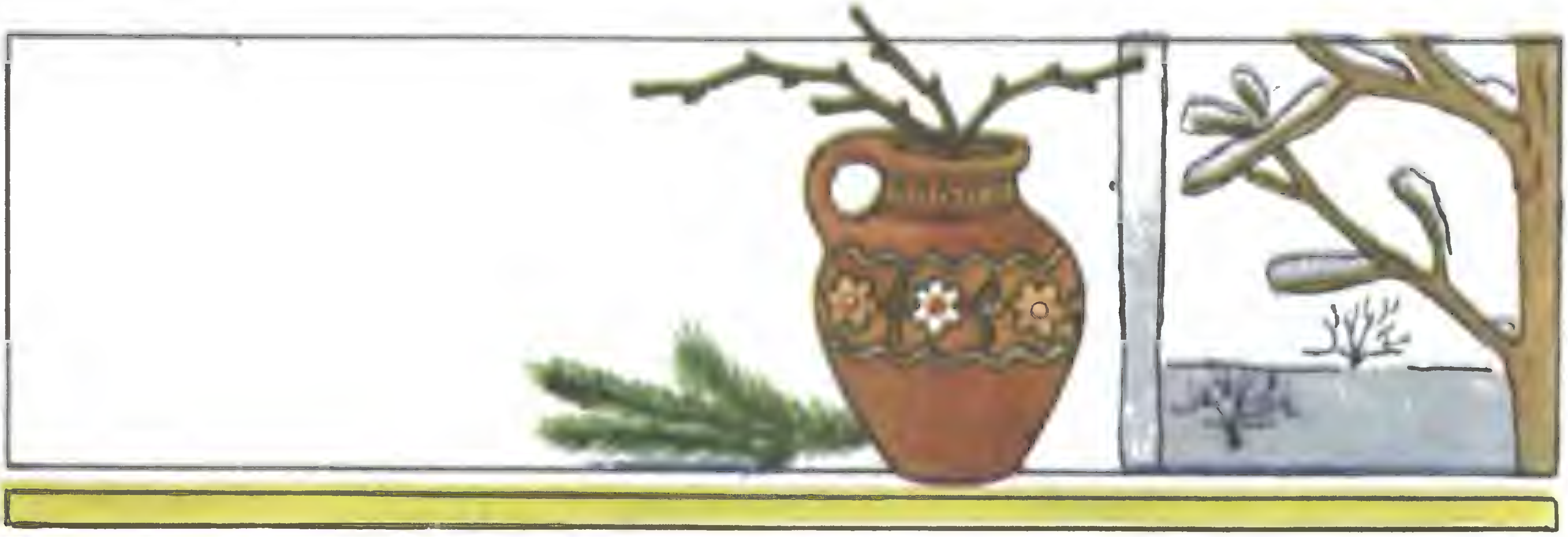

ГЛАДКИ́Й

[гладки́й].

гладе́нький
гладе́нько
гладе́сенький
гладе́сенько
гла́дкість

Без виступів і западин; рівний; плавний.

Котя-котик,
Білий ротик,
Шерсть **гладе́нька**,
І м'якенька...

(*Г. Бойко.*)

Синоніми: рі́вний; пла́вний.

ГЛЕК,

гле́ка; *ч.* [глек].

гле́ковий
гле́чик
гле́чиковий
гле́чичок

Високий, круглий, переважно глиняний посуд, злегка розширений в нижній частині.

В гончарні чимало речей чарівних,
А глиняний **гле́чик** — найкращий із них.
Гладенькі боки в нього, шийка тонка —
Їх справжнього майстра створила рука.

(*М. Могилевич.*)

◉ Є в **гле́ку** молоко, та голова не влазить.
До часу **глек** воду носить.
На віку доведеться варити і в **глеку́**.
Череп'я довше живе, як цілий **глек**.

◊ **Глек** розбити — «посваритися».

Синоніми: (*на воду*) гле́чик; глади́шка, *розм.*; (*рідше*) джбан; (*з вузькою шийкою, для молока*) гладу́щик, *діал.*

Гг

ГОДИ́НА,

годи́ни; *ж.* [годи́на].

годи́нка
годи́нонька
годи́ночка

1. Одиниця виміру часу, що дорівнює 1/24 доби або 60 хвилинам.
2. Певний період часу, певна пора.

Всі **годи́ни** ранні
Пропадає на катанні,
Бо до спорту
В нього хист.
Вітя — фігурист.

(*І. Кульська.*)

? В одної матері шістдесят дочок, а в кожної дочки по шістдесят дітей.

◉ Відстанеш **годи́ною** — не здоженеш родиною.
Годи́на платить, **годи́на** тратить.
Прийде **годи́на** — достигне і калина.

ГОДИ́ННИК,

годи́нника; *ч.* [годи́н:и^{е}к].

годинника́р
годиннико́вий
годи́нничок

Прилад для вимірювання часу протягом доби.

Гей, **годи́нник** на стіні!
Поможи мерщій мені:
Швидше стрілками крути —
Швидше буду я рости!

(*В. Бойченко.*)

? Що може в один і той же час стояти, висіти, ходити, лежати і казати правду?

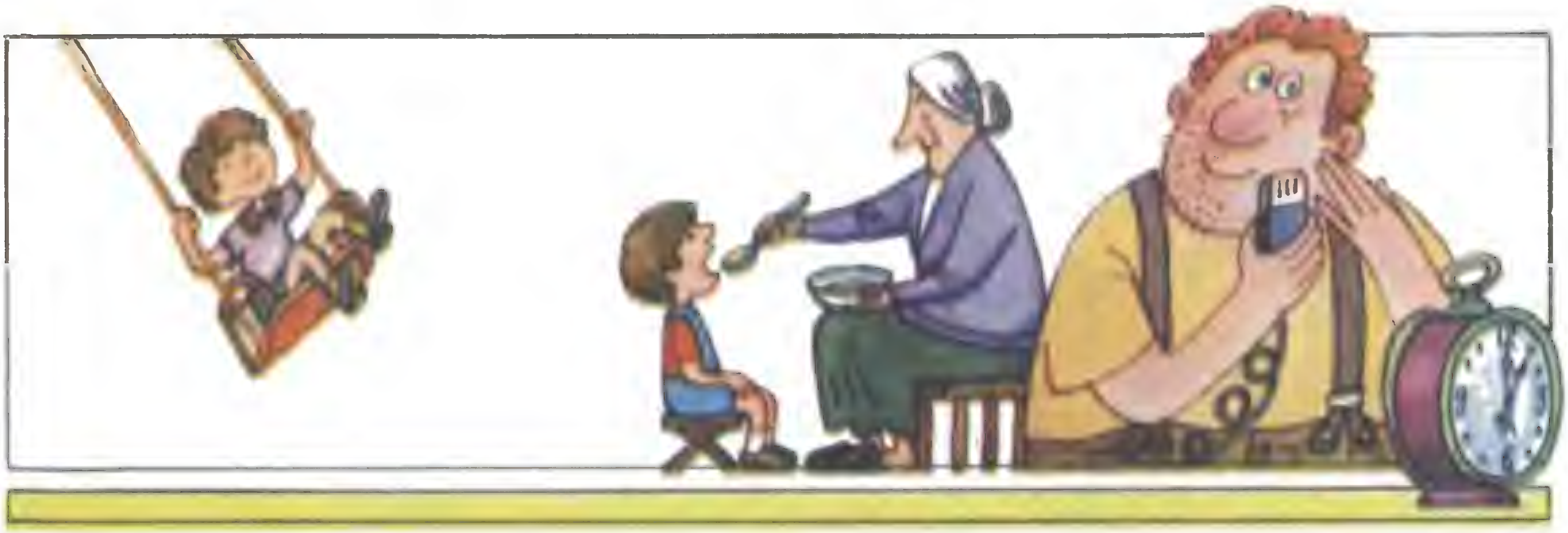

Стука, грюка, крутиться,
Нічого не боїться,
Рахує нам вік,
А не чоловік.

ГОДУВА́ТИ,

году́ю, году́єш; [годува́ти].

Давати кому-небудь їжу.

годува́льник
годува́льниця
годува́ння
годува́тися

Встала я раніш за всіх
квіти поливала.
Потім курочок малих
просом **годува́ла.**

(*Н. Забіла.*)

ГО́ЙДАЛКА,

го́йдалки; *ж.* [го́йдалка].

Споруда, на якій гойдаються.

го́йдалко́вий
гойда́ння
гойда́ти
гойда́тися
гойдну́ти

Спробуй на **го́йдалці**
Сам **погойда́тись** —
Будуть навколо
Всі дивуватись.
Тут навіть зовсім
Запеклий жаднюга
Змушений місцем
Ділитися з другом.

(*А. Костецький.*)

ГОЛИ́ТИСЯ,

голю́ся, го́лишся; [голи́тиᵉс’а].

Зрізувати волосся бритвою.

го́лений
го́лення
голи́ти

Гг

У цапка
Борідка сива,
Шолудива,
Некрасива.
І на ній,
Мов павучки,
Реп'яшки
Та колючки.
— Так,— кажу я,—
Не годиться.
Треба, цапе,
Поголи́ться! —
А цапок мені
Таке:
— Ме-ке-ке! —
Ніби каже:
— Розумію,
Та **голи́тися**
Не вмію...

(*Г. Бойко.*)

ГО́ЛКА,

го́лки; *ж.* [го́лка].

голка́р
голка́стий
голкови́й
голкотрима́ч

1. **Тонкий металевий стрижень з гострим кінцем і вушком, у яке втягується нитка для шиття.**
2. **Лист хвойних дерев.**
3. **Колючки на тілі деяких тварин.**

Тут моя упала **го́лка,**
Вишитий узор ізблід.

(*П. Тичина.*)

? Другим шиє, а сама гола.

◉ Без **го́лки** кожуха не вшиєш.

Важко знайти **го́лку** у стіжку сіна.

Го́лка мала, але коле дуже.

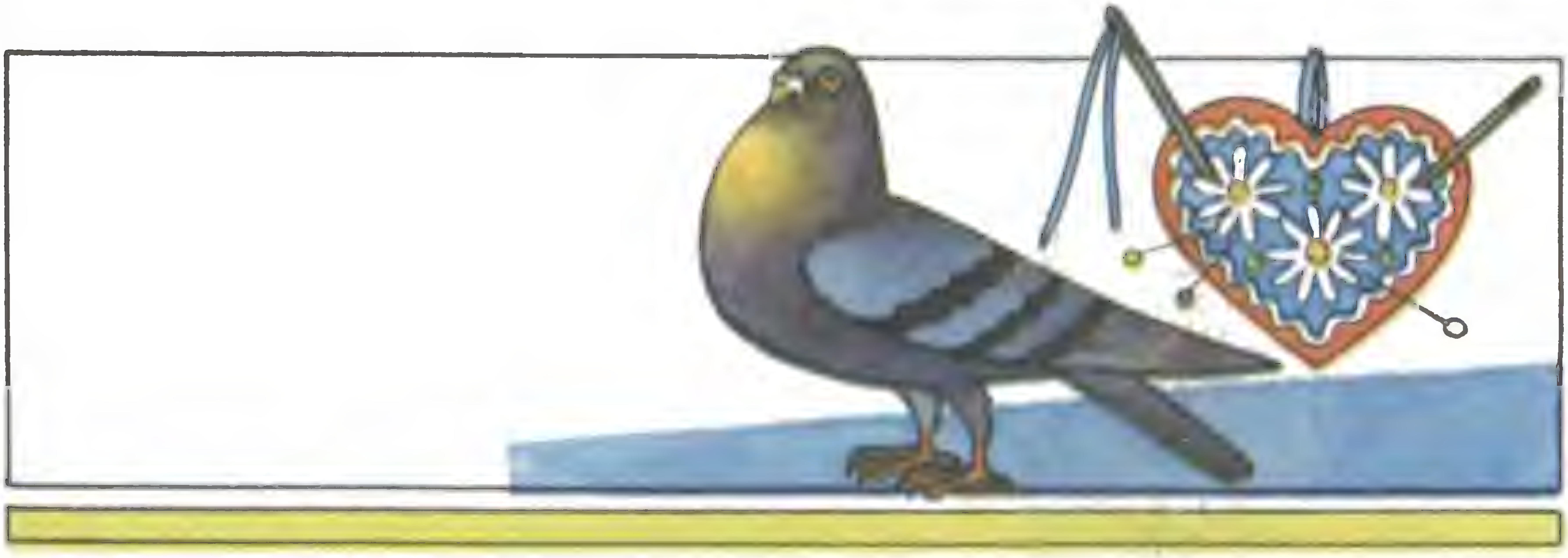

◊ Сидіти як на **голка́х** — «нервувати».
Голки́ заганяти — «в'їдливо, дошкульно говорити».
Го́лці ніде впасти — «дуже тісно».
Шукати **го́лку** в сіні — «шукати те, що неможливо знайти».
Як з **го́лки** — «про щось нове, тільки що пошите, виготовлене».

ГО́ЛУБ,

го́луба; *ч.* [го́луб].

Птах з різнобарвним пір'ям та великим волом.

голуба́р
голубеня́
голуби́ний
голу́бка
голубни́к

По надвір'ю вітер грає,
Го́луб го́луба ганяє.

(*Л. Глібов.*)

◉ Де водяться **голуби́**, там хата не горить.
Печені **голуби́** не летять до губи.

ГО́МІН,

го́мону; *ч.* [го́м'ін].

1. Звучання розмови.
2. Безладний шум; гамір.

гомінки́й
го́мінко
гомінли́вий
гомінли́во

Го́мін, го́мін, го́мін,
Го́мін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина виганяє:
«Іди, сину, іди сину,
Пріч од мене...»

(Українська народна пісня.)

Гг

ГОРИ́ЩЕ,

гори́ща, *с.* **[гори́шче].**

гори́щний

Приміщення між стелею і покрівлею будинку.

Знов і знов мені кортить
злазить на **гори́ще** —
там на бантині сидить
отакий сичище!

(*О. Орач.*)

ГОРІ́Х,

горі́ха; *ч.* **[гор'і́х].**

горі́ховий
горі́шина
горі́шник
горі́шок

1. Плодове де́рево, найпоширенішим видом якого є волоський горіх.
2. Плід цього дерева.

Гостинець гарний для дітей.
Однак твердий дарунок цей
Раптово з'їсти не вдається,
І зернятко тому дається,
Хто вилущить його візьметься.

(*М. Романченко.*)

? Росло, росло, виросло,
Із кожуха вилізло,
По руках покотилося,
На зубах опинилося.

☢ В **горі́шнику горі́шина**
Горі́шками обвішана.
Оришко й Тимошко
Струшують **горі́шки.**

(*Г. Бойко.*)

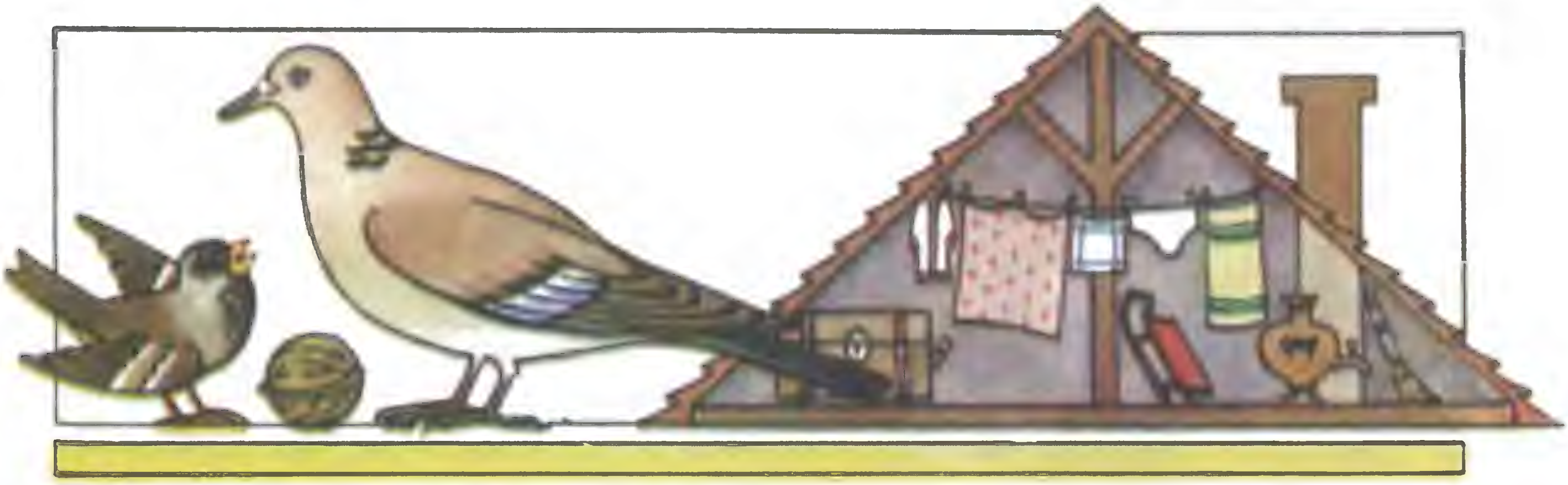

ГО́РЛИЦЯ,

го́рлиці; *ж.* [го́рли^{е}ц’я].

го́рличка

1. Лісовий птах, менший від голуба; дикий голуб.
2. Ласкаве звертання до дівчат, жінок.

А дівчина-**го́рлиця** до козака горнеться.

(*Українська народна пісня.*)

◉ **Го́рлиця** заворкує — час сіяти коноплі.

ГОРОБЕ́ЦЬ,

горобця́; *ч.* [горобе́ц’].

горобеня́
горобеня́тко
гороб’я́
гороб’я́чий

Маленький сірий птах, який живе переважно поблизу житла людини.

Од січневих тріскучих морозів
по кутках поховалось живло,
а **горо́бчик** малий на дорозі:
«Цвінь-цвірінь!» — на усеньке село.

(*О. Орач.*)

? Маленький хлопчик у сірій свитинці по дворах стрибає, крихти збирає.

◉ **Горобе́ць** не сіє, не жне, а зернятка клює.
Горобці́в боятися — проса не сіяти.

☢ Летів **горобе́ць**
Через безверхий хлівець.
Ніс четверик гороху
Без червотоку,
Без червоточини.

Гг

ГОРОБИ́НА,

гороби́ни; *ж.* [гороби́на].

гороби́нівка
гороби́нний
гороби́новий

1. Дерево з оранжево-червоними ягодами, які ростуть гронами.
2. Ягоди цього дерева.

Хто в хустині червоненькій
Став у лісі між дубів?
Може, дівчинка маленька
Назбирать прийшла грибів?
Ні, не дівчинка там стала,—
Гороби́на вироста.
Ту хустину гаптувала
Щедра осінь золота.

(*М. Познанська.*)

◉ Багато ягід на **гороби́ні** — осінь буде дощовою, а як мало — сухою.

ГОРО́Д,

горо́ду; *ч.* [горо́д].

горо́дина
горо́дник
горо́дництво
горо́дниця
горо́дницький

Ділянка землі при садибі, здебільшого для вирощування овочів.

Ходить гарбуз по **горо́ду**,
Питається свого роду:
«Ой чи живі, чи здорові
Всі родичі гарбузові?»

(*Народна пісня.*)

◉ На **горо́ді** всього сади, як прийде зима, не знатимеш біди.
Мій **горо́д** — як моя комора.
Не лізь у **горо́ди**, бо наробиш шкоди.

ГОРÓХ,

горóху; *ч.* [горóх].

горóховий
горошúна
горошкóвий
горóшок

1. Польова і городня трав'яниста рослина родини бобових з круглим насінням (горошинами).
2. Насіння цієї рослини, що використовується для харчування.

? Коли був я молодим,
Набравсь лиха та біди:
Всяк любив мене й кохав.
І щипав мене, й кусав,
А коли я став старим,
хтось окропом обварив.

◉ **Горóх**, капуста — хата не пуста.

◊ Як **горóху** — «дуже багато».
Як **горóхом** сипати — «говорити дуже швидко».

ГÓРЩИК,

гóрщика; *ч.* [гóршчик].

гóрщиковий
горщéчок
гóрщик
гóрщичок

Глиняний посуд, у якому варять їжу.

? З землі робився,
На кружалі вертівся,
На огні пікся,
На базарі бував,
Людей годував;
Як упав, то й пропав,
Ніхто не поховав.

◉ Був би **гóрщик** та було в **гóрщику**, а покришка знайдеться.
Дірявого **горшкá** не наллєш.

Синоніми: гóрщик; гóрщичок; горщéчок, *зменш.*; (*маленький*) горня́; горня́тко; горнéць, *діал.*

Гг

ГОСПО́ДАР,

госпо́даря; *ч.* [госпо́дар].

господа́рка
господа́рство
госпо́да́рський
господарюва́ти

1. Той, хто займається господарством, хто веде господарство.
2. Повновладний розпорядник.
3. Глава сім'ї, господарства.

Я — **госпо́дарка** у домі!
Справи ці мені знайомі.

(*Л. Компанієць.*)

Без **госпо́даря** двір плаче, а без **господи́ні** — хата.
Госпо́даря видно по **господа́рству**.
Не той **госпо́дар**, що по землі бродить, а той, хто по ній за плугом ходить.
Де два **госпо́дарі**, там ладу немає.
Будь **госпо́дарем** своєму слову.

Синоніми: хазя́їн; (*в сільському господарстві*) ґа́зда, *діал.*

ГРАБЛІ́,

граблі́в *і* грабе́ль; [грабл'і́].

грабли́на
грабли́стий
гра́блисько
гра́блище

Сільськогосподарське знаряддя, що являє собою валок із дерев'яними або залізними зуб'ями, насаджений на довгий держак.

Домовлялися юннати
Дружно двір озеленяти:
— Ми скопаєм
Шмат землі:
Ось — лопата,
Ось — **граблі́**.

(*І. Кульська.*)

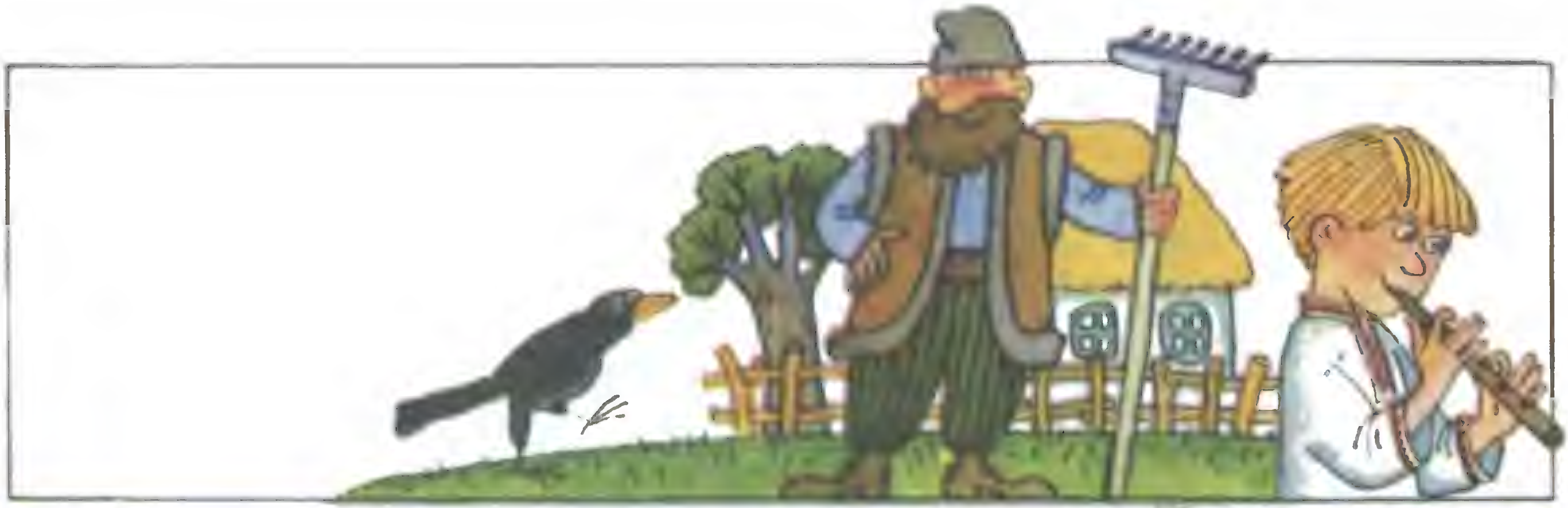

? Зубів багато, а само не їсть; усе хватає, а собі нічого не оставляє; де пройшло, там чисто стало.

Без мотики не покоплеш, без **грабе́ль** не пограбиш.
Нема **грабе́ль**, щоб від себе гребли.
Не ставай на **граблі́**, бо дістанеш по чолі.

ГРАК,

гра́ка; *ч.* [грак].

граченя́
грачи́ний
грачи́ха

Перелітний птах родини воронових з блискучим чорним пір'ям.

Захотілося **граку́**
З чорного стать білим.
Тричі входив він в ріку,
Тричі мився милом.
А коли пилюку змив,
То ще більше почорнів.
— Кепське мило! — карка **грак**.
Та чи так?

(*Г. Бойко.*)

Синонім: га́йворон.

ГРА́ТИ,

гра́ю, гра́єш; [гра́ти].

граве́ць
грач
гра́ючи
гра́ючий

1. Виконувати що-небудь на музичному інструменті.
2. Брати участь у якій-небудь грі.

У неділю на селі,
У оранді на столі

Гг

Сиділи лірники та **грáли**
По шелягу за танець.

(*Т. Шевченко.*)

◊ В одну дудку **грáти** — «бути заодно з кимнебудь».
Грáти на нервах — «дратувати, нервувати когось».
Грáти першу скрипку — «бути найголовнішим у чомусь».

ГРЕБІНÉЦЬ,

гребінця́; *ч.* [гре^{и}б’інéць’].

гребінцéвий
грéбінь

Довгаста пластинка з зубцями для розчісування волосся.

Забруднився комірець...
Загубився **гребінéць**...
Всі підручники з портфеля
Перебрались під стілець!

(*І. Кульська.*)

? Зуби є, а рота немає.

ГРÉБЛЯ,

грéблі; *ж.* [грéбл’я].

гребéлька
гребéльний

Споруда, що перегороджує річку або потічок для створення водосховища.

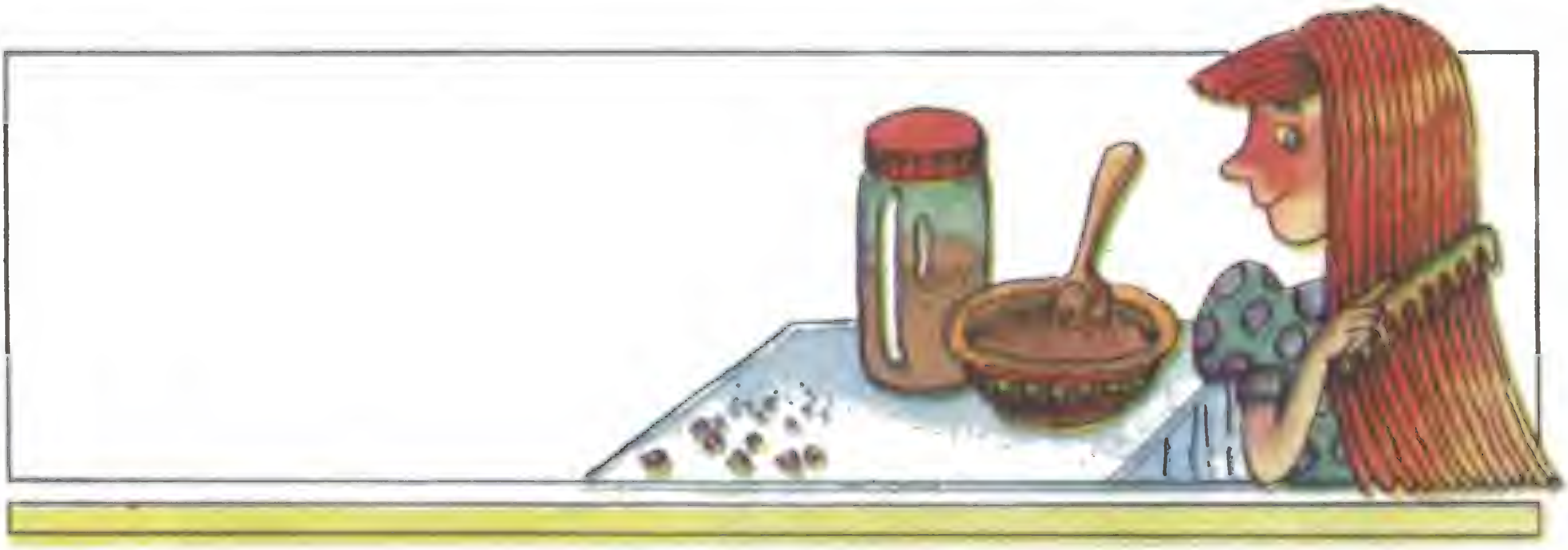

Знов сурма заграла: в путь!
Це в похід туристи йдуть.
Запальних пісень співаєм,
Гре́блю, річку, міст минаєм...

(*М. Петренко.*)

◊ Хоч **гре́блю** гати! — «дуже багато».

ГРЕ́ЧКА,

гре́чки; *ж.* [гре́чка].

гречáний
гречáник
гречáнище
гречкі́вка
гречкосі́й

1. Трав'яниста медоносна рослина, із зерен якої виготовляють високопоживну крупу та борошно.
2. Зерна цієї рослини.

На білу **гре́чку** впали роси,
Веселі бджоли відгули.

(*М. Рильський.*)

Що росте без колосу?

? Трошки **гре́чки**, трошки проса, трошки взута, трошки боса.

◉ З **гре́чки** та проса і каша і паша.
Не вір **гре́чці** на цвіту, а вір у коморі.

◊ На **гре́чку** переганяти — «лаючи, заставляти робити як потрібно».
Хай буде **гре́чка** — «хай буде так, як хто-небудь хоче».

Гг

ГРИБ,

гриба́; *ч.* [гриб].

грибни́й
грибни́ця
грибови́ще
грибо́к
грибо́чок

Лісова рослина, що має форму шапки, надітої на ніжку.

Через яр, через горби
Йшли до лісу по **гриби́**.

(*І. Нехода.*)

?

В теплий дощик народився
Парасолькою накрився.
Може б з лісу пострибав,
Якби другу ногу мав.

Стоїть при дорозі
На одній нозі.
І шапочку має,
Та нікого не вітає.

У лісі буває і капелюх має,
На одній нозі стоїть і чекає,
Поки не візьмуть на обід.

◉

Гриби́ в лісі ростуть, а в місті їх знають і зі смаком з'їдають.
Де дуби, там і **гриби́**.
Не зігнешся до землі, то й **гриба́** не знайдеш.

ГРІМ,

гро́му; *ч.* [гр'ім].

громови́й
громови́ця
громовідві́д
громоподі́бний

Гуркіт і тріск, що супроводять грозу.

Грім озвався над полями —
Скоро злива зашумить,
Кожна квіточка й билинка
Рот розкрили — хочуть пить.

(*М. Могилевич.*)

підосичник
опеньки
білий гриб
моховик
рижик
печериця
лисичка
підберезник
маслюк
сироїжка
мухомор
поганка

Гг

? **Вліті чуємо всі, а зимою — ні.**
Без рук, без ніг, а стукає.

◉ У найвище дерево **грім** б'є.
Грім гримить — хліб буде родить.
Від **гро́му** і в воді не сховаєшся.
До першого **гро́му** земля не розмерзається.
Небо з **грома́ми** — земля з квітками.

⊛ Грізно грима **грім** горою —
гонить гомін градобою.
Пнеться груш гнучке гілля.
Гонить гуси Гнат: — Гиля!

(*В. Лучук.*)

◇ Як **грім** з ясного неба — «раптово і несподівано».

ГРОМА́ДА,

грома́ди; *ж.* [грома́да].

Група людей, об'єднаних спільністю проживання, становища, інтересів.

грома́дка
грома́дно
грома́донька
грома́дський
грома́дськість

Казали, що жінці лиш кухня і діти,
в **грома́ді** вона не потрібна;
казали, що жінці лиш дома сидіти,—
бо в справах суспільних не здібна...

(*М. Тарковський.*)

◉ **Грома́да** — великий чоловік.

Синоніми: гру́па; гурт; компа́нія; товари́ство.

ГРОМА́ДСЬКИЙ

[грома́д'с'кий].

Який стосується суспільства, громади.

Уперед до завзятого бою
За **грома́дські** та власні права.

(*П. Грабовський.*)

С и н о н і м и: (*що стосується суспільства*) суспі́льний; (*стосовно загалу, народу*) зага́льний; наро́дний; всенаро́дний.

ГРО́НО,

гро́на; *с.* [гро́но].

гро́новий
гроноподі́бний

Скупчення плодів або квітів на одній гілці.

Над моїм віконцем звис,
Гро́но в листячку затис
І шепоче «Шу-шу-шу,
Пригощайсь, бери. Прошу».

(*В. Скомаровський.*)

С и н о н і м и: ки́тиця; ке́тяг, *розм.*; кім'я́х, *діал.*; (*проса*) во́лоть.

ГРО́ШІ,

гро́шей; [гро́ш'і].

гроше́вий
гро́шики
грошови́й
грошови́тий

Металеві і паперові знаки, що використовуються при купівлі і продажу.

— Не переходь дорогу, Лідо.
Доки машина не проїде!
Ось **гро́ші**. Купиш півхлібини,
Та не барись, моя дитино!

(*М. Білецький.*)

Гг

ГРУ́БА,

гру́би; *ж.* [гру́ба].

гру́бка
гру́бний
гру́бник
гру́бниця

Піч, що служить для опалювання приміщення.

Ой ти, коте сірий,
Вимети нам сіни,
А ти, білуватий,
Прибери нам в хаті,
А ти, коте рудьку,
Та витопи **гру́бку**.

(*Українська народна пісня.*)

ГРУ́ДЕНЬ,

гру́дня; *ч.* [гру́де^{и}н’].

груднéвий

Останній місяць календарного року; перший місяць зими.

! Слово **гру́день** утворене від *гру́дка* — «мерзла земля»; назва мотивується тим, що в цей час земля замерзає.

Замерзлим груддям скрізь і всюди
вкрилось поле і шляхи.
— Це вже **Гру́день!** — кажуть люди
і вдягають кожухи.

І дерева в білий іній
вбрались, як у кожушок.
Річка спить у кризі синій,
і замовкнув спів пташок.

Завмирає вся природа.
А у нас кипить життя:
йде робота на заводах,
йдуть у школах заняття.

(*Н. Забіла.*)

◉ **Гру́день** рік кінчає, а зиму починає.

У **гру́дні** сонце на літо, а зима на мороз повертають.

Гру́день холодний та сніжний — хліб буде буйний та пишний.

ГРУ́ША,

гру́ші; *ж.* [гру́ша].

груше́вий
гру́шенька
груши́на
гру́шка
грушови́дний

1. Садове і лісове фруктове дерево з темно-зеленим цупким листям та заокругленими плодами.
2. Плід цього дерева.

Вересень трусить
Гру́ші в садочку.
Жовтень гаптує
Клену сорочку.

(*Ф. Петров.*)

ГУ́ЛЯ,

гу́лі; *ч.* [гу́л’а].

Назва голуба в народнопоетичній і дитячій мові.

Люлі, люлі, люлі,
прилетіли гу́лі,
гу́лі, гу́лі, голуби
сірі, білі та рябі.

(*Н. Забіла.*)

ГУ́МА,

гу́ми; *ж.* [гу́ма].

гумо́ваний
гу́мовий
гу́мка

Еластична речовина, що не пропускає води, повітря і виготовляється із каучуку.

Коліщатко гу́мове
До палички приб’ю.
Порадую бабусю —
Змайструю букву Ю.

(*В. Гринько.*)

Гг

ГУ́МКА,

гу́мки; *ж.* [гу́мка].

1. Шматочок гуми, призначений для стирання написаного.
2. Присмачений чим-небудь шматочок гуми, що використовується для жування.

Очиці прискалює пляма
І робить смішну гримасу:
— Чи скоро з тобою, мамо,
Підем до класу?
— Щезай! — говорю зловіщо
І **гу́мку** мерщій беру,—
А це ось у мене навіщо?
На порох тебе зітру!

(*О. Пархоменко.*)

? Маленьке, сіреньке по полю скакає,
проріхи-горіхи мерщій вижирає.

ГУ́СИ,

гусе́й; [гу́си].

гуса́к
гусеня́
гуси́ний
гусівни́цтво
гу́ска

1. Великі водоплавні свійські й дикі птахи з довгою шиєю.
2. Масова народна гра.

Ґелґочуть під горою **гу́си**,
В город забігло **гусеня́**.
— Гиля, гиля! — гука Ганнуся,
Його з гороху виганя.

(*Н. Забіла.*)

? Біле як сніг, надуте, як міх,
лопатами ходить, а рогом їсть.

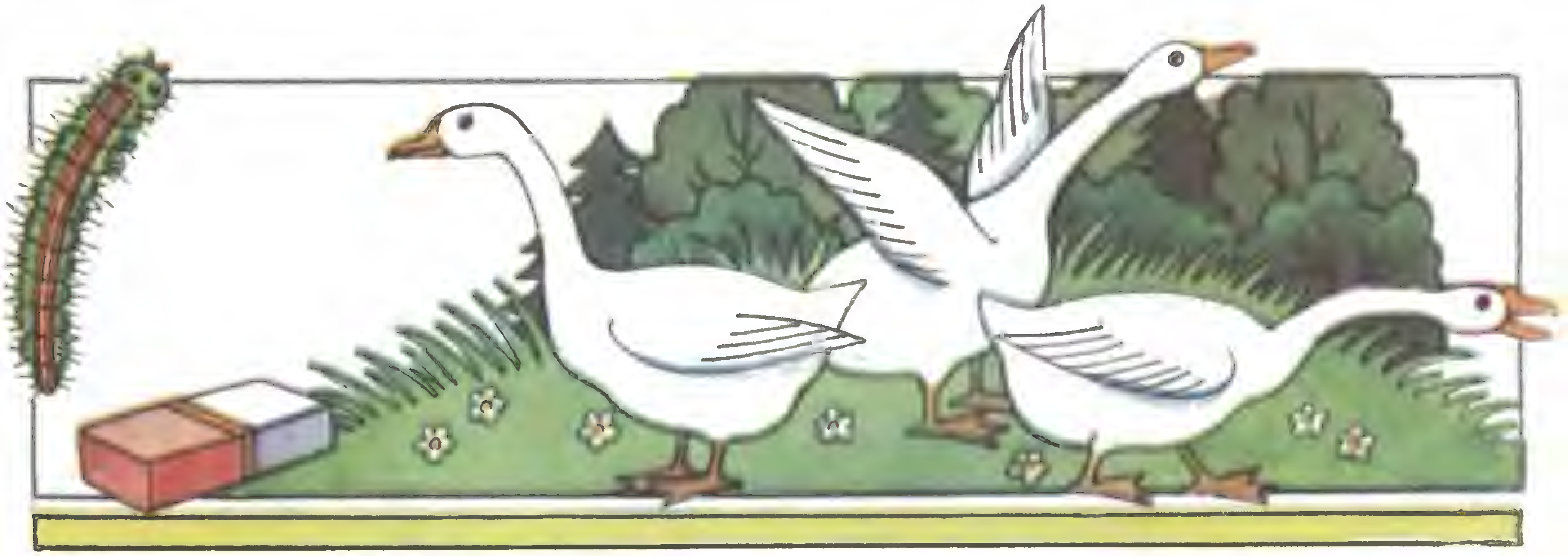

Ішов **гуса́к**
Поважно так.
Рядком за ним
Дві **гу́ски** в такт.

(*В. Грінько.*)

ГУ́СІНЬ,

гу́сені; *ж.* [гу́с’ін’].

гу́сениця

Видовжена личинка метелика.

Тільки **гу́сінь** волохату
ми не пустимо у хату,
бо вона у нашім лісі
робить шкоду — просто жах:
з’їла листя
усе чисто
на маленьких деревцях.

(*Н. Забіла.*)

ГУЩА́ВИНА,

гуща́вини; *ж.* [гушча́ви^{е}на].

Місце, де дерева або кущі ростуть дуже густо, густі зарості чого-небудь.

Павучок-телефоніст
Гуща́виною ходить,
До барлогів і до гнізд
Телефон проводить.

(*О. Пархоменко.*)

Синоніми: (*про густі зарості*) гущина́; ха́ща; гу́ща; гуща́вінь, *розм.*; гуща́ва, *діал*; гуща́к, *діал.*, *рідко*; (*непрохідна*) не́трі.

Ґґ

ҐА́ВА,

ґа́ви; *ж.* [ґа́ва].

ґавеня́
ґа́вин
ґа́вити
ґа́в'ячий

1. Ворона.
2. *перен.* Неуважна людина; роззява.

Ґа́ва крякала, літала,
Ґа́ва равлика питала:
— І чого ти невеселий,
Сам-один сидиш в оселі?

(Е. Саталкіна.)

Мов **ґа́ву** ковтнути — «мовчати».
Ґав (ґа́ви) ловити — «нічого не робити; бути неуважним».

ҐА́НОК,

ґа́нку; *ч.* [ґа́нок].

ґа́нковий
ґа́ночки
ґа́ночок

Прибудова з площадкою і східцями біля входу в будинок.

Вийшли ми з хати
На **ґа́нок,**
Радо стрічаєм
Ранок.

(О. Пархоменко.)

Синоніми: рунду́к; при́сінки.

ҐЕДЗЬ

і **ґедз,** ґе́дзя *і* ґе́дза; *ч.* (ґед͡з').

ґе́дзатися
ґе́дзкатися
ґе́дзик

Велика муха, що живиться кров'ю тварин і соком рослин.

Багато **ґедзів** — на врожай огірків.

◊ **Ґедзь (ґедз) напав на кого** — «про людину, яка нервує».

ҐРА́ТИ,

ґрат; [ґра́ти].

ґра́тки
ґрато́ваний
ґратча́стий

Переплетіння металевих (зрідка дерев'яних) прутів; штаб, що використовується для загорожі.

Бачиш, Ромцю,
Люта рись...
Р-р-р!
М'ясо з'їла,
Кістку — гризь!
Р-р-р!
Ромцю, Ромцю,
Стережись —
Ти за **ґра́ти**
Не берись!

(*В. Гринько.*)

◊ Садити за **ґра́ти** — «садити у в'язницю».
Сидіти за **ґра́тами** — «сидіти у в'язниці».

ҐРУНТ,

ґру́нту; *ч.* [ґрунт].

ґрунте́ць
ґрунтови́й
ґрунто́вка

1. Верхній шар земної кори, на якому ростуть рослини.
2. Морське, річкове дно.
3. Те, що становить основу чого-небудь.

І йдуть [трактори] туди, де ждуть лани,—
родючий **ґрунт** орати,
щоб добрим людям восени
новий врожай зібрати.

(*Н. Забіла.*)

Ґґ Дд

ҐУ́ДЗИК,

ґу́дзика; *ч.* [ґу́дзи^{е}к].

ґу́дзиковий
ґудзикова́тий
ґу́дзичок

Предмет, що служить застібкою в одязі.

Якось брат прийшов, а в нього —
Я ж як подивилася:
Від костюма, від нового
Ґу́дзики згубилися!

(*Г. Бойко.*)

ҐУ́ЛЯ,

ґу́лі; *ж.* [ґу́л'а].

ґулюва́тий
ґуля́стий

Заокруглена опухлість, наріст на тілі людини або тварини від запалення, удару.

Дівчинка-грязнуля,
Де ж це ти була,
Що на лобі **ґу́ля**,
На щоці — земля?

(*Г. Бойко.*)

ДАРУ́НОК,

дару́нка; *ч.* [дару́нок].

дар
дарува́ти
дару́ночок
да́рчий

Те, що дарують.

Грає сурма у дворі,
Розчиняйте двері! —

Це веселі школярі
В дитсадок до нас прийшли
І **дару́нки** принесли.

(*Т. Коломієць.*)

Синоніми: подару́нок; (*більш урочисто*) дар; (*для домашніх при нагоді відвідин*) гости́нець.

ДАХ,
да́ху; *ч.* [дах].

дахі́вка, ***діал.***
дахови́й
дашо́к

Верхня частина будівлі, що служить її покриттям; покрівля.

Тинкін-Минкін Половинкін
Будував собі будинка.
Стіни зводив ціле літо,
Ну а **дах** — забув зробити.

Дощик мочить бідолаху,
Бо хатиночка без **да́ху.**

(*Е. Саталкіна.*)

ДБА́ТИ,
дба́ю, дба́єш; [дба́ти].

Виявляти старання, турботу.

Про добро народне **дба́єм:**
в кабінетах доглядаєм,
щоб спритняга-молодець
не порізав де стілець.

(*Д. Білоус.*)

Дд

⊙ Як дба́єш, так і маєш.

Синоніми: клопота́тися; турбува́тися; (*мати під своїм опікуванням*) піклува́тися.

ДВЕ́РІ,

двере́й; [две́р'і].

дверни́й
две́рник
две́рці
дверця́та

Отвір у стіні для входу, виходу, а також стулка, що закриває цей отвір.

— Ой!
Що це?
Ввірвався до нас ураган?
Чи грюкнув **двери́ма** якийсь хуліган?
— Ні!..
— Тоді це кричить Бармалей від **двере́й**:
— Гей-гей!

(*Г. Малик.*)

? Стоїть на дорозі, усім заважає;
Хто йде, той штовхне,
А з дороги ніхто не прийме.

⊙ Не пхай пальці межи **две́рі**.
Низькі **две́рі** вчать покори.

ДЕНЬ,

дня; *ч.* [ден'].

де́нний
деньо́к
щоде́нний
щоде́нно

1. Частина доби від сходу до заходу сонця, від ранку до вечора.
2. Доба.
3. Календарна дата, встановлена для чого-небудь.

ніч
ранок
день
вечір
доба

ВЕЧІР
ДЕНЬ
ПОЛУДЕНЬ
НІЧ
РАНОК

Дд

Люблю блискучий день, коли земля цвіте,
Пташиний хор співає
І славить у піснях тих сонце золоте.

(*М. Рильський.*)

? **Звечора вмирає, вранці оживає.**
Що було вчора і буде завтра?

◉ **Добрий день видно з ранку,**
добрий рік —з весни.
Не хвали день зранку, а хвали увечері.

◊ Аби **день** до вечора — «абияк, без інтересу».
Вчорашній **день** — «минуле».

ДЖЕРЕЛО́,

джерела́; *с.* [д͡же^{и}ре^{и}ло́].

джере́льце
джере́льний

Потік води, що утворюється внаслідок виходу підземних вод на поверхні землі.

В полі при долині,
Як вийти за село,
В живій криничці б'ється
Прозоре **джерело́**.

(*М. Сингаївський.*)

ДЖМІЛЬ,

джмеля́; *ч.* [джм'іл'].

джмели́ний
джмеля́чий
джмелі́ти

Комаха роду бджолиних з товстим мохнатим тільцем.

Піднімає **джміль** фіранку,
Каже: — Доброго вам ранку!
Як вам, бджілко, ночувалось?
Чи дощу не почувалось?

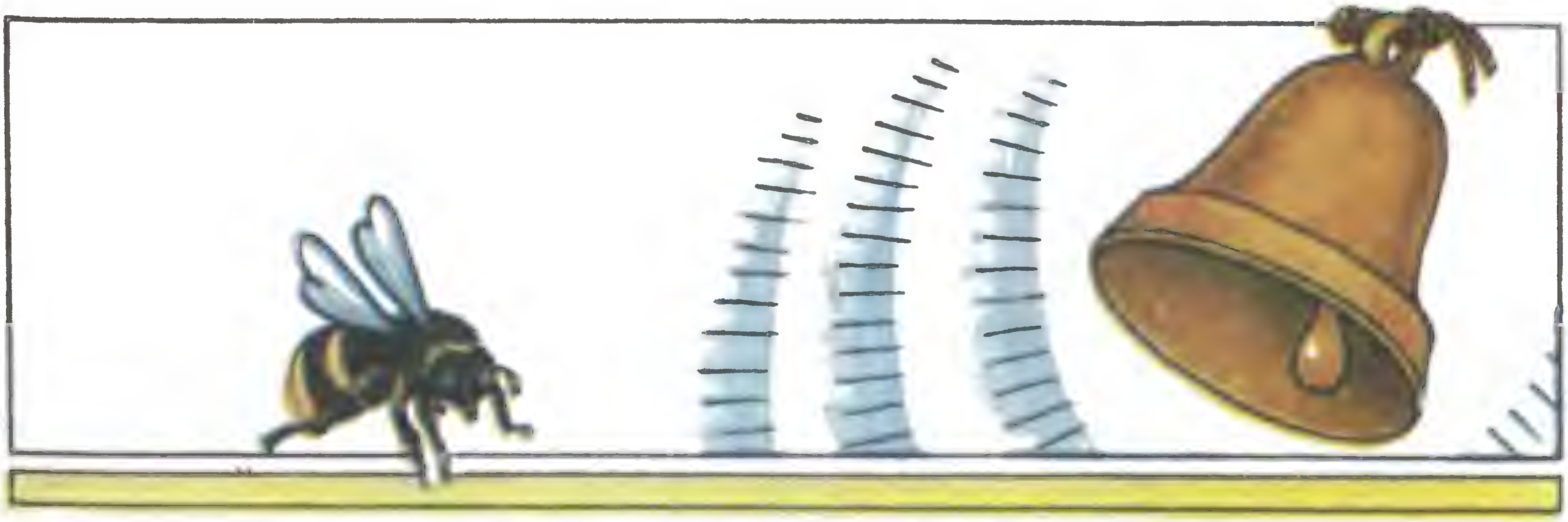

Виглядає бджілка з хати:
— У дзвіночку добре спати.
— Цей дзвіночок — як намет.
Тільки дощ — як кулемет.

(*Л. Костенко.*)

☢ Я — **джміль**,— жу-жу!
Розжену,— кажу.

(*Г. Бойко.*)

◊ **Джмелі́в** слухати — «бути в стані запаморочення».

ДЗВІН [1],

дзво́на; *ч.* [д͡зв'ін].

дзвіни́ця
дзвінки́й
дзвіно́к
дзво́ник
дзвони́ти

Ударний сигнальний підвісний інструмент, звичайно із сталі або бронзи, у вигляді порожнистої, зрізаної знизу груші, всередині якої підвішений ударник.

Є у братика Іванка
Вірний друг — шкільний **дзвіно́к**.
Зійде сонце спозаранку —
Він дзвенить, немов струмок.

(*В. Скомаровський.*)

? Бринькнула кобза на все село лункo — збіглися діти не однієї матері.

◊ У великий **дзвін** дзвонити; в усі **дзво́ни** дзвонити — «говорити багато, повсюдно розголошувати щось».

Синонім: (*невеличкий*) дзвінок.

ДЗВІН [2],

дзво́ну; *ч.* [д͡зв'ін].

Звуки, утворені дзвенінням чого-небудь.

Дд

— Я годинник, ваш будильник.
Щоб не мій уранці **дзвін**,
Своєчасно не ходив би
На урок з вас ні один.

(С. Шушкевич.)

◉ Чув **дзвін**, та не знає, звідки він.

ДЗВІНО́ЧОК,

дзвіно́чка; *ч.* [д͡зв’іно́чок].

Трав’яниста рослина з блакитними, синіми, ліловими квітками, що формою нагадують маленькі дзвоники.

Ми **дзвіно́чки**,
Лісові **дзвіно́чки**
Славим день.
Ми співаєм,
Дзвоном зустрічаєм:
День!
День!

(П. Тичина.)

ДЗЕ́РКАЛО,

дзе́ркала; *с.* [д͡зе́ркало].

Відшліфована поверхня, що відображає предмети, які перед нею знаходяться.

дзерка́льний
дзерка́льник
дзерка́льно
дзе́ркальце

Дівчинка розплакалась,
Дівчинка розкисла —
Личенько скривилось,
Губонька обвисла.

Подивилась в **дзе́ркало**
І себе злякалась,

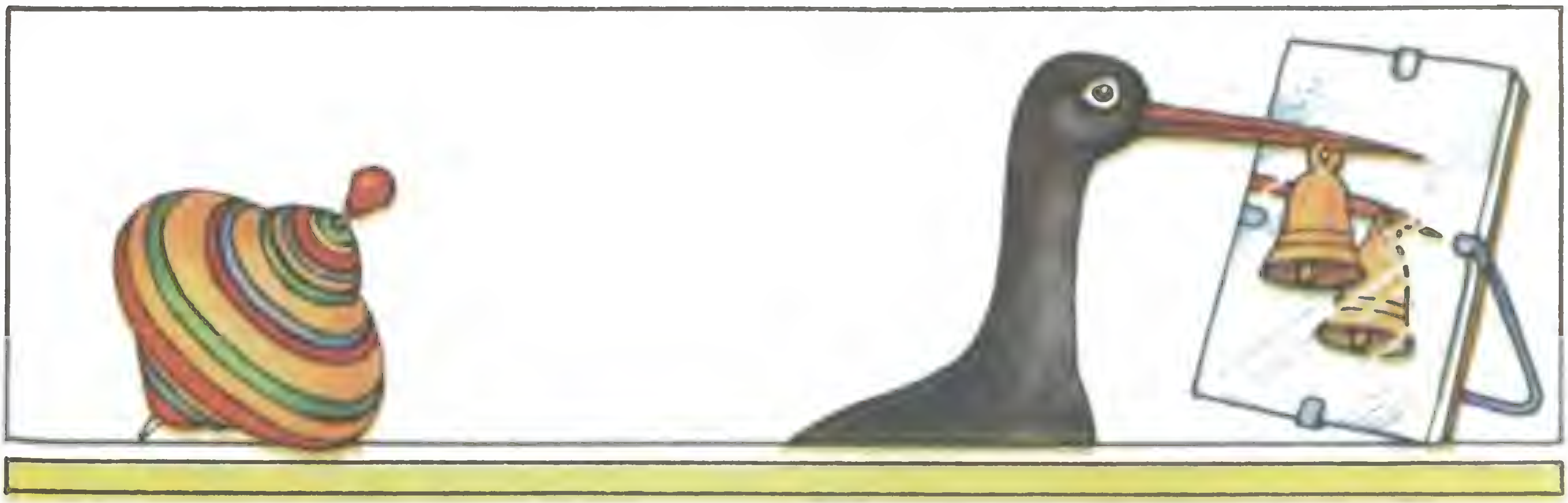

Та уже не плакала —
Тільки посміхалась!..

(*Г. Бойко.*)

? Біле як сніг, як подивишся туди, то буде два.

Хто завжди правду каже?
Який є, таким покаже,
І без слів про все розкаже.

Синоніми: люстро, *діал.*; верца́дло, *заст.*

ДЗИ́ҐА,

дзи́ґи; *ж.* **[д͡зи́ґа].**

Дитяча іграшка у вигляді круга або кулі на осі, яка при швидкому обертанні утримується у вертикальному положенні.

Ручку, пера, олівці,
Зошити і книги...
В сумку влізуть ще й оці
Дві гудючі **дзи́ґи.**

(*П. Воронько.*)

? **Крутиться, вертиться, не знає, де дітись.**

◉ **Крутиться, мов дзи́ґа.**

ДЗЬОБ,

дзьо́ба; *ч.* **[дз’об].**

дзьо́бати
дзюба́тий
дзьо́бик
дзьо́бнути
дзю́бнути

Покритий рогівкою клюв у птахів і деяких тварин.

Посварилась сойка з дубом,
А за що — Бог знає;

Дд

Грозить кігтями і **дзьо́бом,**
Верещить і лає.

(*І. Франко.*)

ДИМА́Р,

димаря; *ч.* [ди^{е}ма́р].

Труба для відведення диму з печі житлового приміщення, заводу тощо.

дим
димі́ти
димови́й

Я люблю веселий ранок
Холоднючої зими,
Як на двір, на стіни, ґанок
І на шлях за ворітьми
Упаде із неба промінь,
Дим пов'ється з **димарі́в,**
На току підніме гомін
Зграя галок і граків.

(*Я. Щоголів.*)

? Сидить пан на даху,
Курить собі без табаку.

ДИТИ́НА,

дити́ни; *ж.* [ди^{е}ти́на].

1. Маленька дівчинка або маленький хлопчик.
2. Син або дочка.

дити́нка
дити́нонька
дити́ночка
дити́нство
дитя́чий

А ось неначе квіти
поназбирались діти.

Дити́на по **дити́ні**
в кареті
й на машині
катаються веселі —
вони ж на каруселі.

(*В. Довжик.*)

ДІБРО́ВА,

дібро́ви; *ж.* [д’ібро́ва].

дібро́вка
дібро́вний
дібро́вонька

Листяний ліс на родючих грунтах, у якому переважає дуб.

По **дібро́ві** вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

(*Т. Шевченко.*)

◉ Зашуміла **дібро́вонька** — на негодоньку.
Аж до **дібро́ви** чути ваші розмови.

ДІ́ВЧИНА,

ді́вчини; *ж.* [д’і́вчи^{е}на].

дівча́тко
діво́чий
діво́цтво
ді́вчинка
дівчи́сько

Молода неодружена особа жіночої статі.

Ой ходила **ді́вчина** бережком,
Заганяла селезня батіжком.

(*Українська народна пісня.*)

ДІДУ́СЬ,

дідуся́; *ч.* (зменшено-пестливе до *дід*) [д’іду́с’].

дід
дідо́к
діду́нь
діду́ню
дідусі́в

1. Батьків або материн батько.
2. Чоловік похилого віку.

Діду́сь мій вигадує різні дива:
Навпроти, на стінці, зайча ожива.

Дд

Це пальці у ді́да якісь чарівні —
Тепер ось ведмедик живий на стіні.
Долоня праворуч — і раптом за мить
Вже кішка за мишкою прудко біжить.
Сміється **діду́сь** і мене обійма,—
Ні кішки, ні мишки, ні зайця нема.

(*М. Могилевич.*)

Синоніми: дід; діду́ньо.

ДІЖА́,
діжі́; *ж.* [д’іжа́].

1. Дерев’яна діжка, в якій готують тісто на хліб.
2. *розм.* Виготовлене у цій посудині тісто.

ді́жечка
ді́жка
діжкови́й

Сорока-ворона
На припічку сиділа
Діткам кашу варила.
— Цьому дам і цьому дам,
А цьому не дам,
Бо цей буцман
Дров не носив,
Діжі́ не місив,
Хати не топив,
Діток гулять не водив —
Справжній лежень.

(*Українська народна пісенька.*)

◉ **Діжу́** поскребла та пиріг спекла.
Як **діжа́** не міситься, то сім’я біситься.
Тобі хоч **діжу́** з тістом, то все мало.

ДОБА́,
доби́; *ж.* [доба́].

Тривалість дня і ночі, яка дорівнює 24 годинам.

добови́й

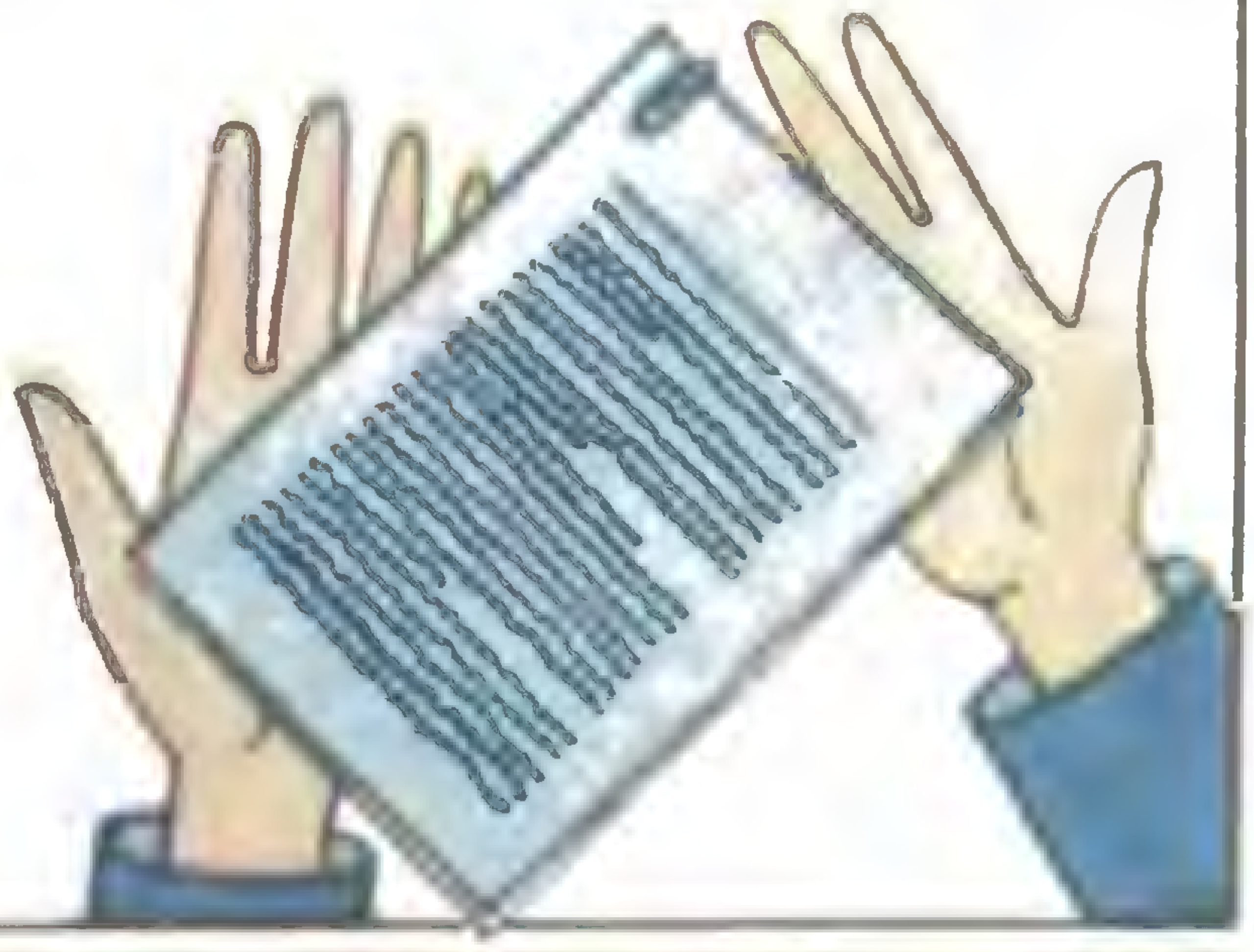

Рік старий іде у хащі,
Вже сплива **доба́** остання...
Я припас для вас найкращі
Новорічні побажання.

(*В. Лагода.*)

? Робить коло без упину, ясновиде, темно-синє.

доло́ня,

доло́ні; *ж.* [доло́н’а].

доло́нечка
доло́нний
доло́нька

Внутрішній бік кисті руки.

Я люблю блакитну мишку,
що сидить в куточку нишком,
і щовечора потрошку
їй з **доло́нь** даю горошку.

(*Л. Левченко.*)

◊ Як на **доло́ні** — «дуже добре видно».
Бити (плескати) в **доло́ні** — «аплодувати».

до́пис,

до́пису; *ч.* [до́пи^ес].

допи́сувач

Повідомлення про що-небудь, написане для газети, журналу.

Я прийшов із школи тільки,
де чудовий був концерт.
Дома — лист. Дивлюсь — з газети.
Розкриваю я конверт —
так, мені:
«Шановний Грицю! —
Став читать його мерщій.—
Ми одержали сьогодні
невеликий **до́пис** твій.

Дд

І цілком з тобою згодні,
що ти дав Панасу «бій»...

(За *Д. Білоусом.*)

ДОЧКА́,

дочки́; *ж.* [дочка́].

до́чечка
доччи́н

Особа жіночої статі стосовно до своїх батьків.

Сім'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка́ вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

(*Т. Шевченко.*)

? Одного батька і однієї матері дитина, а нікому з них не син.

Синоніми: (*пестливо*) до́ня; до́нька; до́ця.

ДО́ШКА,

до́шки; *ж.* [до́шка].

дощани́й
доща́ник
до́щечка

1. Плоский невеликої товщини кусок дерева, випиляний з колоди.
2. Шкільний прилад, на якому пишуть крейдою.

Та зате робив уроки —
роздивлявся на всі боки!
Уявляєш?

Міг дивиться у вікно
і на **до́шку** заодно.
Уявляєш?

(Г. Малик.)

? Де пишуть по чорному білим?

◉ Гнила **до́шка** цвяха не приймає.

ДОЩ,

дощу́; *ч.* [дошч].

Опади у вигляді водяних крапель.

до́щичок
дощови́й
дощови́к
дощува́ння

Ще **дощ** іде, періщить злива,
Щенятко вимокло як хлющ.
А щиглик, щебетун щасливий,
Щебече, пурхнувши на кущ.

(Н. Забіла.)

? Мене частенько просять, ждуть,
А тільки покажусь — ховатися почнуть.

Летить орлиця
по синьому небу,
крила розкрила —
сонце закрила.

◉ **Дощ** у пору — золото.
Від **дощу́** під борону не сховаєшся.
Як сіно косять, то **дощі́в** не просять.

☢ **Дощ** хлющить
На зелен плющ.
Під плющем сховався
Хрущ.

Дд

Каже щиро
Хрущ плющу:
— Не боюся я **дощу́**!
(*А. Камінчук.*)

ДРАБИ́НА,

драби́ни; *ж.* [драби́на].

драби́нка
драби́ночка
драбки́
драбча́стий

Пристрій з двох довгих жердин, мотузків і т. ін., скріплених рядом поперечок, що використовується для піднімання чи спускання куди-небудь.

Виноград у літню пору
Від землі подерся вгору.
Спершу вибрався на лавку,
Потім вище — на підставку,
А з підставки — на калину,
А з калини — на **драби́ну**.
(*В. Скомаровський.*)

? Що це за дорога: вгору йде похило, що не крок, то й ярок?

Крута гора, що не крок, то й нора.

ДРІЗД,

дрозда́; *ч.* [др'ізд].

дрозд
дрозденя́
дрозди́ха
дроздо́вий

Невеликий співучий птах, що живе в лісах.

Пташки летіли в обрій синій —
Дрозди́, сороки, солов'ї,

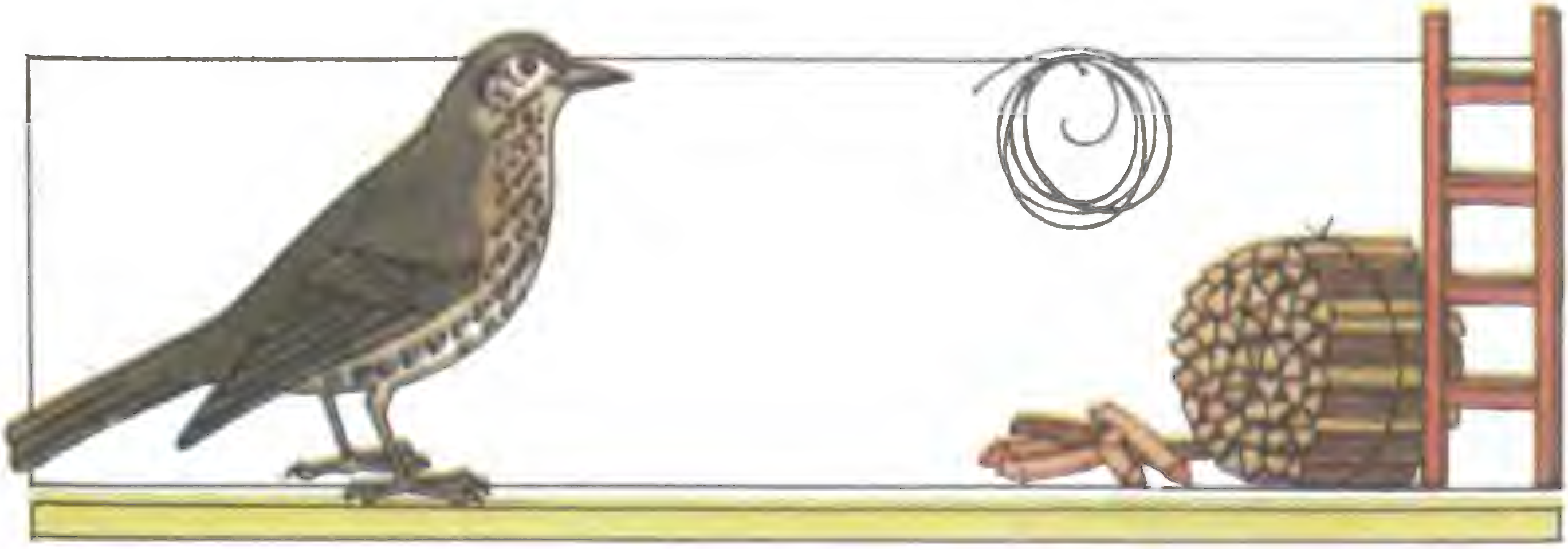

У них немає магазинів,—
Надійсь, брат, на дзьоби свої!

(*І. Нехода.*)

◉ Як **дрозди́** у марті співають на верхів'ях дерев, то весна вже близько, а як у гілках — то ще далеко.

ДРІТ,

дро́ту; *ч.* [др'іт].

дро́тик
дроти́на
дроти́нка
дротяни́й

Гнучка металева нитка, або тонкий прут.

Гудуть бори...
Лежать уламки дотів,
Колючий **дріт** травою зароста.

(*В. Сосюра.*)

ДРО́ВА,

дров; [дро́ва].

дровеня́та
дрови́на
дровиня́ка
дрові́тня
дров'яни́й

Розпиляні, розколоті, розрубані на поліна дерева, що використовуються на паливо.

Дубові **дро́ва** дід рубає
В дворі під деревом старим.
А дітвора допомагає
Носити **дро́ва** з двору в дім.

(*Н. Забіла.*)

◉ В ліс **дров** не возять.
В лісі був, а **дров** не бачив.
Хто в ліс, а хто по **дро́ва**.

◊ Наламати **дров** — «допустити багато значних помилок».
Ні в **дро́ва**, ні в тріски — «невлад, не до речі».

Дд Ее

ДРУГ,
дру́га; *ч.* [друг].

Людина, зв’язана з ким-небудь дружбою, довір’ям, відданістю.

дру́жба
дружи́ти
дру́жній
дружо́к

По усій, усій землі
В мене **дру́зі** є малі:
Білі, жовті, чорні
Братики моторні
Та сестрички милі
Чорні, жовті, білі.
І під сонечком ясним
Любо нам **дружи́ть** усім.

(*І. Кульська.*)

Синоніми ´това́риш; (*близький знайомий*) при́ятель.
Антоніми: друг — во́рог.

ДЯ́ТЕЛ,
дя́тла; *ч.* [д’а́те^{и}л].

Лісовий з довгим, гострим та міцним дзьобом птах, який добуває їжу з щілин кори дерева.

дя́тлик
дятли́ха

Дя́тли в лісі стукали на сосні вгорі,
стукали все цюкали по сухій корі,
аж відлуння чулося в дальньому дворі.

То спочатку **дя́тел** усе стук та стук,
а за ним **дятли́ха** і собі — цюк, цюк.
Працювали дружно — йшов по лісу гук.

Вже дупло готове — і у тім дуплі
в тиші, у безвітрі, в затінку, в теплі
виростали швидко **дя́тлики** малі.

(*С. Шушкевич.*)

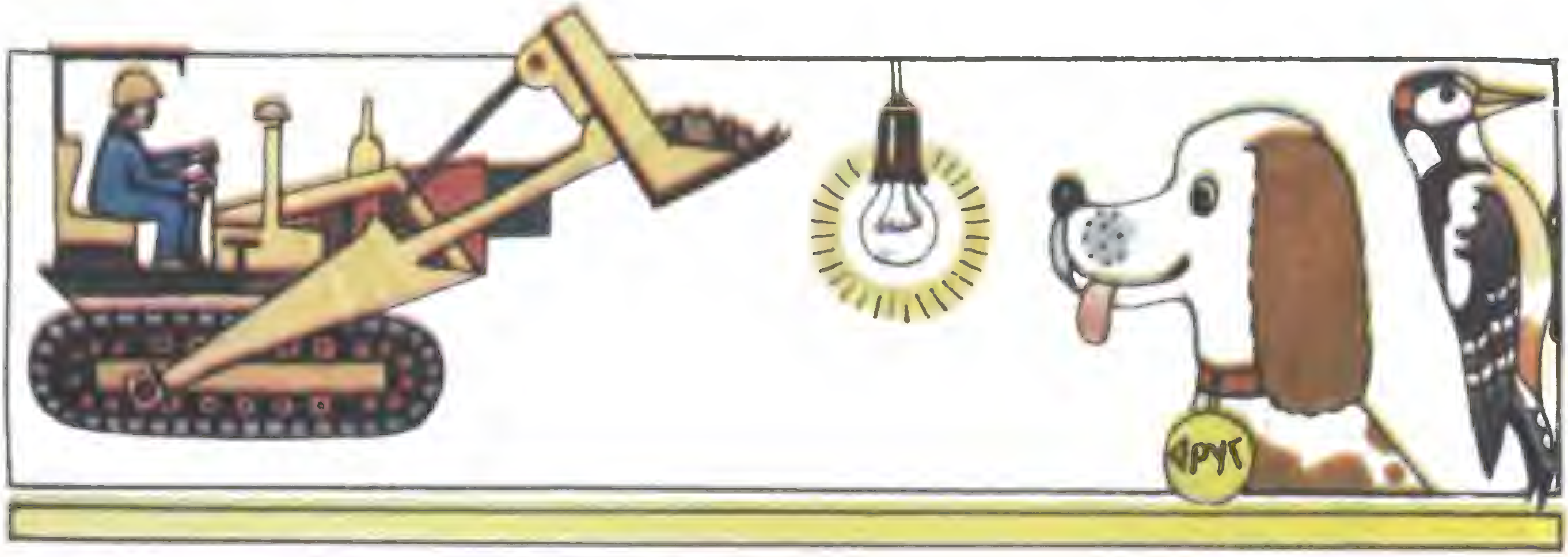

? В'ється, стука молоток,
поправляє нам садок.

Вірно людям я служу,
їм дерева стережу.
Дзьоб міцний і гострий маю,
шкідників ним добуваю!

◉ Хто б **дя́тла** знав, якби не його ніс.

ЕКСКАВА́ТОР,

екскава́тора; *ч.* [екскаватор].

Самохідна машина для переміщення сипких матеріалів (грунту, породи тощо).

екскава́торний
екскава́торник
екскава́торниця

Ось **екскава́тор** паровий,
він риє землю мов живий.

(*П. Тичина.*)

? Неживий, а допомагаю.
Замість тисячі лопат я копати землю рад.

ЕЛЕ́КТРИКА,

еле́ктрики; *ж.* [еле́ктри^{е}ка].

Форма енергії.

еле́ктрик
електри́чний

Дає **еле́ктрику** країні
Ця чарівниця — станція.
І здогадатись ви повинні
Що це... [електростанція].

Єє

єно́т,

єно́та; *ч.* [йено́т].

єно́тик
єно́товий

Невеликий хижий звір з темно-жовтим густим хутром, що добре лазить по деревах і мостить кубло в дуплі.

Є **єноти**
В зоопарку,
Є єхидна,
Заєць є.
У вольєрі
Дуже жарко —
Наш **єнотик**
Воду п'є.

(В. Гринько.)

ЖЗ

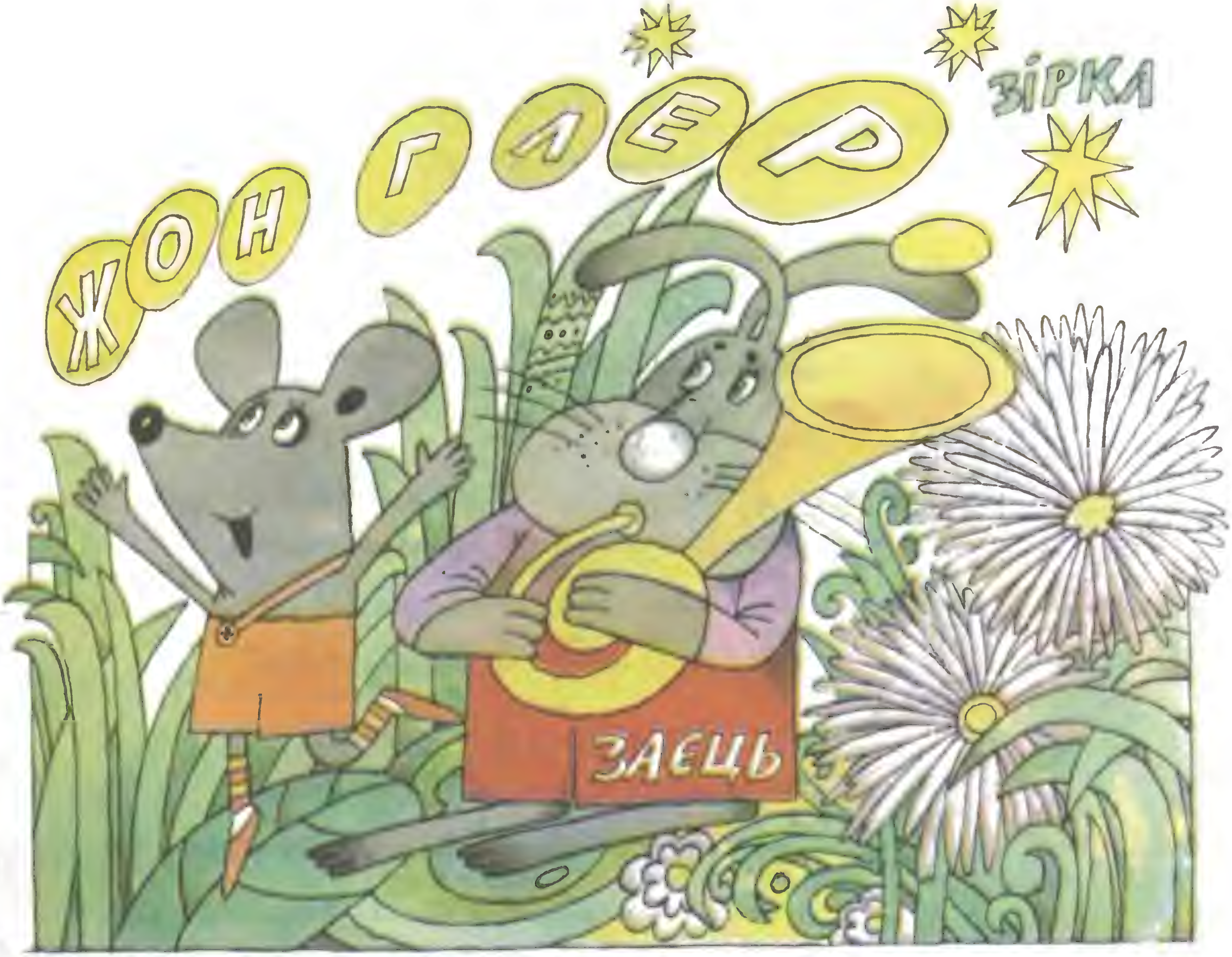
ЖОНГЛЕР
ЗІРКА
ЗАЄЦЬ

Жж

ЖА́БА,

жа́би; *ж.* [жа́ба].

жабеня́
жабеня́тко
жа́бка
жа́б'ячий

Невелика безхвоста земноводна тварина з довгими задніми кінцівками, пристосованими до стрибання.

У кущі на корчі
жа́бка-скрекотушка
упіймала уночі
комара за вушко:
щоб над лугом не гасав,
жабеня́ток не кусав.

(*П. Король.*)

?

У зеленому жакеті
Галасує в очереті,
Хоч і плавати мастак,
А не риба і не рак.

(*М. Стельмах.*)

Що то воно: в воді водиться,
З хвостом родиться,
А як виростає,
Хвіст відпадає?

По землі скаче, по воді пливе.

◉

Кожна **жа́ба** своє болото хвалить.

◊

Жа́ба пить дасть кому — «утопиться хто-небудь».
Жа́бі по коліна — «неглибоко».

ЖА́ЙВОРОНОК,

жа́йворонка; *ч.* [жа́йворонок].

жа́йвір
жа́йворон

Польова чи степова співуча пташка роду горобцеподібних.

жа́йворонків
жа́йвороночок

І на полі **жа́йворонок**,
Соловейко в гаї
Землю убрану весною,
Вранці зустрічає.

(*Т. Шевченко.*)

◉ Як **жа́йворонок** заспіває, виводь плуг у поле.

ЖАРТ,

жа́рту; *ч.* [жарт].

жартівли́вий
жартівли́во
жартівни́к
жартома́

Те, що говорять або роблять не всерйоз, заради розваги, сміху.

Вересневий жарт.

Любу внучку дід Тарас
Виряджав у перший клас,
Жартома́ сказав до внуки:
— Йди гризи граніт науки!

(*О. Пархоменко.*)

ЖАРТУВА́ТИ,

жарту́ю, жарту́єш; [жартува́ти].

жарту́н
жарту́нка
жарту́шки

Говорити або робити що-небудь дотепно, веселитися, смішити когось.

Мати сина увечері,
Як завжди спитала:
— Що там в школі?
Є новини?
Кого викликали?
— Тебе, мамо!
— Як — мене?

Жж

Ти **жарту́єш**, сину?
— Та ні, справді
Наказали
Прийти неодмінно!

(*М. Білецький.*)

ЖА́ТИ,^{1}

жну, жнеш; [жа́ти].

жа́тка
жнець
жни́ця

Зріза́ти біля кореня стебла хлібних та інших рослин.

Ідуть дівчата в поле **жа́ти**
Та, знай, співають ідучи.

(*Т. Шевченко.*)

◉ Доки **жнемо́**, доти і хліб білий жуємо.
Як **жнуть** укупі, то не болить у пупі.

ЖА́ТИ,^{2}

жму, жмеш; [жа́ти].

зажа́ти
прижа́ти

Стискати що-небудь із силою.

Снопочок нажала,
к серденьку **прижа́ла.**
Жми, жми моє серденько.

(*П. Чубинський.*)

ЖИТЛО́,

житла́; *с.* [жи^{е}тло́].

житлови́й

Приміщення, в якому живуть люди.

дах
димар
стеля
люстра
шафа
годинник
килим
ліжко
телефон
крісло
диван
паркет
балкон
14
кватирка
вікно
тюль
телевізор
двері
шибка
підвіконня
стіна
ґанок
стілець
східці
стіл
табуретка
поштова скринька
хвіртка
огорожа

Жж

Муляр жи́тла мурує,
А кравець мусить шити...
Але що б то пошив він,
Як не мав би де жити?

(*Ю. Тувім.*)

Синонім: осе́ля.

ЖИ́ТО,

жи́та; *с.* [жи́то].

жи́течко
жи́тнище
жи́тній
житня́к
житня́нка

1. Злакова рослина, зерна якої використовують для виготовлення хліба.
2. Зерно цієї рослини.

Ой на горі, на горі
Сіють **жи́то** трударі,
Сіють **жи́то** на лани
Тато й мама восени.

Сій на **жи́то-жи́течко**,
Дощик, через ситечко.
Сходь, зелений килимок,
Доки випаде сніжок.

(*Л. Забашта.*)

У високого **жи́та** колос пустий.
Густе **жи́то** росте — звеселяє, а рідке — дітей годує.
Жи́то годує всіх, а пшениця на вибір.

ЖІ́НКА,

жі́нки; *ж.* [ж’і́нка].

жіно́цтво
жіно́цький
жіно́чий

1. Особа жіночої статі.
2. Заміжня особа стосовно до свого чоловіка.

жіно́чість
жі́нчин

У сусіда хата біла,
У сусіда **жі́нка** мила,
А у мене ні хатинки,
Нема щастя, нема **жі́нки**.

(*Українська народна пісня.*)

Синоніми: дружи́на; (*рідше*) жона́, *розм., фолькл.*
Антоніми: жі́нка — чоловік.

ЖМЕ́НЯ,

жме́ні; *ж.* [жме́н'а].

1. Долоня й пальці, складені так, щоб ними можна було щось узяти, тримати, зачерпнути.
2. Кількість чого-небудь, що вміщується між зігнутими пальцями та долонею.

Осінь така мила,
Осінь
Славна.
Осінь матусі їсти несе:

борщик у горщику,
кашка у **жме́ньці**,
скибка у пазусі,
грушки в хвартушку.

(*П. Тичина.*)

◉ Чужого візьми **жме́ню** — твоє будуть брати пригорщами.

◇ *У* **жме́ню** не вбереш — «дуже багато».

Синоніми: (*з обох долонь*) при́горща; (*рідко*) при́горщ; при́горшня.

Жж

ЖНИВА́,

жнив; [жни^{е}ва́].

жнива́рський
жни́вний
жнивува́ти
жнив’я́ний

1. Пора збирання хлібних рослин.
2. *перен.* Напружений період роботи.

Настало літо. Йдуть **жнива́**
У нашому селі,—
Пора гаряча, трудова,
І дні і ночі поспіль.

(За *Н. Забілою.*)

ЖО́ВТЕНЬ,

жо́втня; *ч.* [жо́вте^{и}н’].

жовтне́вий

Десятий місяць календарного року; другий місяць осені.

! Назва утворена від слова *жо́втий.* Кінець літові. Останньою красою спалахує природа, одягнена в золото і багрець. Це і є місяць **жо́втень.**

Золотистий місяць **жо́втень**
Стелить листя ясно-жовте,
Вітер хмари вдаль несе
Над полями і шосе.

(*М. Підгірянка.*)

◉ **Жо́втень** ходить по краю та й виганяє птиць із гаю.
Як **жо́втень** студений, то і зима буде нетепла.

ЖО́ВТИЙ

[жо́втий].

жовти́зна
жовти́нка

Який має колір золота, яєчного жовтка.

жовті́ння
жовті́сінький
жовті́ти

Тільки вітер віє
Та розносить **жо́вте** листя
По **жо́втому** полю.

(*Т. Шевченко.*)

Синоніми: (*червоно-жовтий*) руди́й; (*який має колір вохри*) вохри́стий; охри́стий; охро́вий; охряни́й; (*темно-жовтий*) бруна́тний.

ЖО́ЛУДЬ,

жо́лудя; *ч.* [жо́луд’].

жолуде́вий
жолуди́стий
жолудо́вий
жолудя́ний

Плід дуба.

Жовтіють на дубовім вітті,
Осінній час — трусить пора.
Летять вони додолу миттю,
У торбу їх лісник збира.
Ділянку знайде залюбки,
І там з них виростуть дубки.

(*М. Романченко.*)

◉ **Жо́лудь** малий буває, а з нього великий дуб виростає.

ЖОРЖИ́НА,

жоржи́ни; *ж.* [жоржи́на].

1. Декоративна рослина, що цвіте великими різнобарвними квітками.
2. Квітка цієї рослини.

ЖЗ

Уже і вересню кінець,
Настали дні холодні,
До нас, я чула, морозець
Прийде вночі сьогодні.

Впаде на луки, на гаї,
Побілить лист на вишні...
Погасить сонечка мої —
В саду **жоржи́ни** пишні.

Та я морозцеві тому
Не дам **жоржи́н** стоптати:
На руки ніжно їх візьму
І понесу до хати!

(*М. Познанська.*)

ЖУРАВÉЛЬ,

журавля́; *ч.* [журавéл’].

журáвка
журавленя́
журáвлик
журавли́ний
журавли́ця

1. Великий перелітний птах з довгими ногами, довгою шиєю і прямим гострим дзьобом.
2. Пристрій біля колодязя з довгою жердиною для витягування води.

Облітав **журавéль**
сто морів, сто земель,
облітав, обходив,
крила, ноги натрудив.
Ми спитали **журавля́**:
— Де найкраща земля?
Журавéль відповідає:
— Краще рідної немає!

(*П. Воронько.*)

◉ Краще синиця в жмені, ніж **журавéль** у небі.
Журавéль прилетів — теплинь приніс.

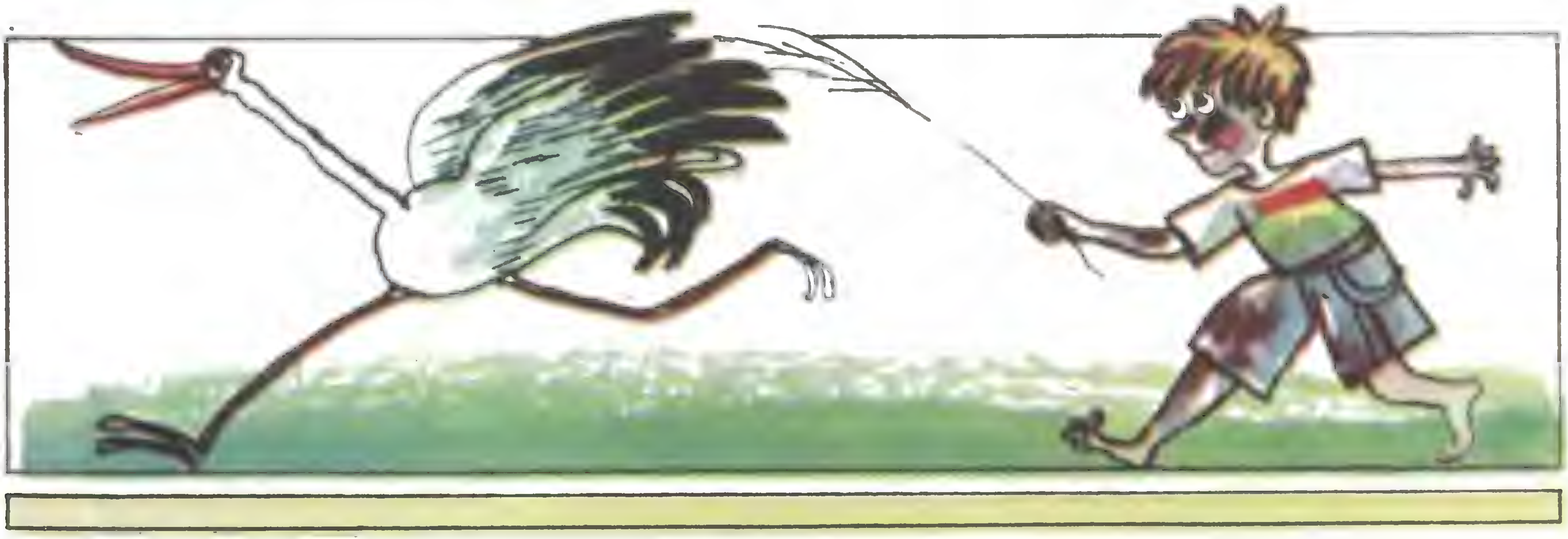

Синоніми: (*зменшено-пестливе*) жура́влик; весе́лик, *нар.-поет.*; журавли́ця; жура́вка, *розм.*; (*пестливе*) жура́вочка.

ЗАБІЯ́КА,

забія́ки; *ч.* і *ж.* [заб’ійáка].

Той (та), хто заводить бійку, любить битися.

забія́куватий
забія́куватість
забія́кувато
забія́чка

Ще була у Плаксія
Грізна гвардія своя:
В ній служили молодці
Забія́ки-сльозівці.

(*В. Симоненко.*)

Синоніми: зади́ра; задира́ка; задери́ка, *розм.*; задері́й, *розм.*

ЗАБРУДНИ́ТИСЯ,

забру́днюю, забру́днюєш; [забрудни́тис’а].

Ставати, робитися брудним.

забру́днений
забру́днення
забру́днювання
забру́днювати

— Де ти завозилася?
Де ти **забрудни́лася**?
— Я в калюжі з сонечком
Гралася в долонечки!

(*Г. Бойко.*)

ЗАВІРЮ́ХА,

завірю́хи; *ж.* [зав’ір’у́ха].

Сильний вітер зі снігом.

завірю́шний

Грізно і довго шуміла діброва,

Зз

Клени тремтіли, ждучи **завірю́хи.**
А серед ночі зима сивоброва
Їх одягнула у теплі кошухи.

(В. Скомаровський.)

? Біла баба
Між осель
Закрутила
Карусель.

(В. Кравчук.)

◉ Сніг, **завірю́ха,** бо вже зима коло вуха.
До **завірю́хи** треба кожуха.

Синонім: хуртови́на.

ЗАГОРА́ТИ

і **загоря́ти;** загора́ю, загора́єш *і* загоря́ю, загоря́єш; [загора́ти].

зага́р
загорі́лий

Ставати смаглявим під дією сонячного проміння.

Здрастуй, Червню! Здрастуй, літо!
Люба сонячна пора.
Колоситься в полі жито.
Загоря́є дітвора.

(Г. Демченко.)

Синоніми: засмага́ти; засма́люватися; сма́гнути.

ЗА́ГОРОДА[1],

за́городи; *ж.* [за́города].

за́городка
за́городок

Огороджена ділянка для літнього утримання або ночівлі свійських тварин.

Щоб не йшла коза в городи,
Не робила людям шкоди

Ми зробили із лози
За́городу для кози.

Зачинили в ній рогату
І пішли собі у хату.

— Ме-ке-ке,— кричить коза,—
Ой, яка смачна лоза!

Геть всю **за́городу** з'їла
І на луг подріботіла.

(*Ф. Петров.*)

Синоніми: (*для худоби*) заги́н; обо́ра; (*для овець*) коша́ра.

ЗАГОРО́ДА^2,

загоро́ди; *ж.* [загоро́да].

загоро́жа
загоро́дка

Все, чим огороджене що-небудь.

Коли глядить —
На **загоро́ді** Кіт сидить,
На сонечку мурликає-дрімає.

(*Л. Глібов.*)

Синоніми: загоро́жа; огоро́жа; горо́жа; (*з дощок — висока*) парка́н; (*з густо установлених дощечок — нижча*) штахе́ти; (*з вертикально установлених колів*) частокі́л; (*плетена з хворосту*) пліт; тин; (*плетена з лози*) лі́са; (*з кущів живої лози*) живоплі́т; (*з горизонтально уложених жердин*) вір'я; вори́ння; (*з каменю або цегли*) мур.

Зз

ЗА́ЄЦЬ,

за́йця; *ч.* [за́йец’].

за́їнько
зайча́
зайченя́
за́йчик
зайчи́ха

Невеликий звірок родини гризунів з куцим хвостом, довгими задніми ногами і довгими вухами.

За́єць у лузі
сіно косить,
а **зайчи́ха**
в скирту зносить,
а маленькі **зайча́та,**
куцохвостики вухаті,
возять возом сіно
в хату,
щоб було м’якенько
спати.

(*А. Костецький.*)

? Довгі вуха має, швидко в лісі стрибає.

Влітку сірий, взимку білий.

Хто спить, а очей не зажмурює?

За́єць спить, та очей не жмурить.
За́йця ноги спасають.
Полохливий **за́єць** і пенька боїться.
За двома **зайця́ми** поженешся, жодного не зловиш.

ЗАКРИВА́ТИ,

закрива́ю, закрива́єш; [закри^{е}ва́ти].

1. Загороджувати, затуляти кого-, що-небудь.
2. Складати, стуляти що-небудь розкрите, розгорнуте.

А туман неначе ворог
Закрива́є море
І хмароньку рожевую.

(*Т. Шевченко.*)

Антоніми: закрива́ти — розкрива́ти.

ЗАЛІЗНИ́ЦЯ,

залізни́ці; *ж.* [зал’ізни́ц’а].

залізни́чний
залізни́чник
залізни́чниця

Дорога з рейковою колією для пересування поїздів.

Неначе струни, **залізни́ці**
у блиску райдужному криці
біжать у мрійну далечінь.

(*В. Сосюра.*)

? З якого полотна не можна пошити сорочку?

ЗАЛІ́ЗО,

залі́за; *с.* [зал’і́зо].

залі́зистий
залі́зний
залі́зно
залізня́к
залізя́ка

Твердий ковкий метал сріблястого кольору.

Дим у кузні, кіпоть сиза...
Клепле пан — гарячка!
Зирк — зосталась від **залі́за**
Мала **залізя́чка.**

(*І. Нехода.*)

? Убиваєм його молотом, а воно сміється золотом.

◉ Куй **залі́зо,** поки гаряче.
В огні **залі́зо** сталиться.
І **залі́зо** ржа з’їдає.

Зз

Залі́зне
зубило
залі́зо
любило,
зубило
в залі́зо
залі́зно
залізло.

(О. Орач.)

ЗАМЕ́Т,

замéту; *ч.* [замéт].

замéтистий

Наметена вітром кучугура снігу.

Зима морозяна надворі.
Замéти білі на землі.
Зоріють в небі ясні зорі.
Заснули зайчики малі.

(Н. Забіла.)

Синоніми: кучугýра; (*поперек дороги*) перемéт.

ЗАПАШНИ́Й

[запашни́й].

запаши́стий
запáшність
запáшно

Який має сильний приємний запах.

Процвітає рожа
Супроти вікна,
Запашнá та гожа,
Пишна та рясна!

(П. Грабовський.)

Синоніми: пахýчий; ароматний; (*рідше*) духови́тий; (*сильно*) духмя́ний; благоухáнний, *поет.*

ЗАПИ́ТУВАТИ,

запи́тую, запи́туєш; [запи́тувати].

за́пит
запита́льно
запи́таний
запита́ння

Звертатись до когось із питанням.

Запита́ла цибулина:
— Ти не знаєш, картоплино,
Чим це моркви поливають,
Що солодкими зростають?

(*Е. Саталкіна.*)

Синонім: пита́ти.

ЗА́ХІД^1,

за́ходу; *ч.* **[за́х’ід].**

за́хідний
за́хідник
за́хідницький

1. Одна з чоти́рьох сторін світу.
2. Частина обрію, де заходить сонце.

У погоду чи в негоду,
І на **за́ході** й на сході
Мило нам в саду гулять,
Полуниці вибирать...

(*Ю. Някрошюс.*)

Антоніми: за́хід — схід.

ЗА́ХІД^2,

за́ходу; *ч.* **[за́х’ід].**

Сукупність дій або засобів для досягнення, здійснення чого-небудь.

Зз

Бить камінням руїну стару?
Шкода **за́ходу** й труду.

(*І. Франко.*)

◊

За́ходу не вартий — «не заслуговує на увагу не вартий зусиль».
Круті за́ходи — «суворі, рішучі дії».

ЗА́ХІД^3

і **захі́д, за́ходу** *і* **захо́ду;** *ч.* **[за́х’ід].**

1. Спуск небесного світила за обрій (переважно про сонце).
2. Час, коли заходить сонце.

Іще вчора ізвечора
По **за́ході** сонця
Поглядав я на улицю
Край свого віконця.

(*С. Руданський.*)

◊

Стояти при за́хо́ді — «починати заходити».
За́хі́д сонця — «захід».
На за́хо́ді літ (життя) — «на схилі віку».

ЗАЧИНЯ́ТИ,

зачиня́ю, зачиня́єш; [зачи^{е}н’а́ти].

зачи́нений
зачини́ти
зачини́тися
зачиня́тися

Прихиляти двері, вікно; опускати кришку скрині, шкатулки, припиняючи доступ усередину чи вихід назовні.

Зачиня́є сонечко
Золоте вікно.
На городі соняшник
Вже заснув давно.

(*Л. Силенко.*)

◊ **Зачиня́ти** двері перед ким, кому — «позбавляти можливості користуватися, займатися чим-небудь».

Антоніми: зачиня́ти — відчиня́ти.

ЗАЧІ́СУВАТИ,

зачі́сую, зачі́суєш; [зач'і́сувати].

зачéсаний
зáчіска
зачі́сування
причéсаний

Пригладжувати гребінцем, розміщати в порядку (волосся на голові).

А у мене, а у мене
Є гребіночка зелена.
Я нікого не прошу —
Сам голівку **причéшу**!

(*Г. Бойко.*)

Синоніми: причі́сувати; *(про гладку зачіску)* прилúзувати, *розм.*

ЗБРÓЯ,

збрóї; *ж.* [збрóйа].

збрóйний
збрóйно
збройовúй
зброя́р

Знаряддя для нападу або оборони.

Слово, моя ти єдиная **збрóє**,
Ми не повинні загинуть обоє!

(*Леся Українка.*)

◊ Брати **збрóю** в руки — «починати воювати».

Скласти **збрóю** — «припинити боротьбу».

З з

ЗБРУ́Я,

збру́ї; *ж.* [збру́йа].

1. Предмети для запрягання або сідлання коней та інших тварин.
2. *заст.* Спорядження воїна.

Несуть пани есаули
Козацькую **збру́ю:**
Литий панцир порубаний,
Шаблю золотую.

(*Т. Шевченко.*)

Синонім: у́пряж.

ЗГРА́Я,

згра́ї; *ж.* [згра́йа].

згра́євий
зграйови́й
згра́йка
згра́йно

Група птахів, тварин, риб, які тримаються разом.

То не сіла на спочинок
Згра́йка білих голубів —
Від панамок і хустинок
Стало біло між дубів.

(*В. Скомаровський.*)

ЗИМА́,

зими́; *ж.* [зи^{е}ма́].

зимі́вля
зимі́вник
зи́мний
зи́мно
зимо́вий

Найхолодніша пора року.

Укрилась білим килимом
За вікнами земля.

Сніжиночками білими
Видзвонює **зима́**.

(*Г. Коваль.*)

? Ішла пані в білому убранні,
як посипалось убрання — всю землю укрило.

◉ **Зимо́ю** сонце світить, та не гріє.
На **зи́му** уся птиця летить у вирій.

ЗІ́ЛЛЯ,
зі́лля; *с.* [з’і́л’:а].

зі́ллячко
зільни́к
зільничо́к

1. Трава, трави (здебільшого пахучі).
2. Настій з трав (як лікувальний засіб).

Як стало сонечко світити,
Як огріва навколо все!
Дитя мале зриває квіти,
Бабуся **зі́ллячко** несе...

(*О. Пчілка.*)

ЗІ́РКА,
зі́рки; *ж.* [з’і́рка].

зі́рочка
зіркови́й

1. Самосвітнє небесне тіло.
2. Геометрична фігура з гострокінцевими виступами по колу.

Лягло сонце за горою
Зірки́ засіяли.

(*Т. Шевченко.*)

◉ **Зірки́** стрибають — на мороз.

Синоніми: зоря́; зірни́ця, *поет.; (про ранішню)* зоряни́ця.

З з

ЗОЗУ́ЛЯ,

зозу́лі; *ж.* [зо^{у}зу́л’а].

зозуленя́
зозу́ленька
зозу́лин
зозу́лячий
зозу́лька

Перелітний птах з світло- чи бурувато-сірим опереннням; кладе яйця в чужі гнізда.

З ранку, вдень і в надвечір’я
О блітаю ліс уздовж і вшир я.

З анесу своє яєчко
У чуже якесь гніздечко.
Л егко всівшись на суку,
Я роки лічу: ку-ку!

(*М. Романченко.*)

? Що то за птах, що в чужі гнізда свої **яйця** кладе?
Котрий птах ніколи собі гнізда не робить?

◉ **Зозуля** житнім колосом удавилася.
Зозуля кує — роки віщує.

ЗООПА́РК,

зоопа́рку; *ч.* [зоопа́рк].

Зоологічний парк.

Гафійка й Федь із мамою
Прийшли до **зоопа́рку**,
Там зебру бачили із ламою,
Фламінго і цесарку,
Жирафів двох із Африки,
І дрофу, й козенятко,
І фазана з фазанкою,
Й манюнє фазанятко.

(*А. Григорук.*)

Синонім: зооса́д.

ЗОРЯ́,
зорі́; *ж.* [зор'á].

зо́ряний
зоряни́ця
зо́ряність
зо́ряно

1. Те саме, що зірка.
2. Яскраве освітлення горизонту перед сходом і після заходу сонця.

Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє,
Радіють люди, що одпочинуть,
А я дивлюся... і серцем лину
В темний садочок на Україну.
Лину я, лину, думу гадаю,
І ніби серце одпочиває,
Чорніє поле, і гай, і гори.
На синє небо виходить **зо́ря.**
Ой **зо́ре! зо́ре!** — і сльози кануть.

(*Т. Шевченко.*)

? Торох-торох, розсипався горох,
Почало світати — нема що збирати.

◉ Пора до двора: сходить місяць і **зоря́.**

◊ До зір — «дуже високо».
Зірки́ (зо́рі) з неба хапати — «відзначатися неабиякими здібностями, розумом».
Народитися під щасливою **зоре́ю (зі́ркою)** — «мати щастя у житті».

ЗО́ШИТ,
зо́шита; *ч.* [зо́ши^{е}т].

зо́шитовий
зо́шиток

Зшиті аркуші чистого паперу в обкладинці для писання або малювання.

Зз

[Пляма] Мов ворона чорна
Сидить на засніженім полі!
Ну як ти **зóшит** розгорнеш
Завтра у школі?..

(*О. Пархоменко.*)

ЗУПИ́НКА,

зупи́нки; *ж.* [зупи́нка].

1. Припинення руху кого-, чого-небудь.
2. Місце, де зупиняється транспорт.

У автобус на **зупи́нці**
Увійшла бабуся.
Йвасик швидко підхопився,
Приязно всміхнувся...

(*М. Білецький.*)

ЗЯ́БЛИК,

зя́блика; *ч.* [з’а́бли^{е}к].

Лісовий співочий птах родини в’юркових, який має рожево-червоне забарвлення на боках і черевці, білі смуги на крилах, коричневі груди.

Комизує **зя́блик**:
— Що за користь з яблук?!
Від зелених яблук
В **зя́блика** оскома,
хоче він зігнать оскому,
та нема на кому.

(*О. Орач.*)

І Ї Й К

КВОЧКА
КІШКА

Іі

І́ВОЛГА,

і́волги; *ж.* [і́волга].

Співучий птах середніх розмірів, що має яскраво-жовте з чорним або оливково-зелене оперення.

Хрустять в деревах медвянисті соки,
І я мов зачарований стою...
Кому воно зозуля лічить роки,
Над ким сміється **і́волга** в гаю?

(*Г. Коваль.*)

Синонім: ви́вільга.

І́ГРАШКА,

і́грашки; *ж.* [і́грашка].

іграшка́р
іграшка́рка
іграшко́вий

Річ, призначена дітям для гри.

На ялинку біля плоту,
Ронять клени позолоту,
І чіпляються листки
За гілки, за колючки,
Наче **і́грашки**.

(*В. Скомаровський.*)

◊ За **і́грашку** — «легко; немов забавка».
На **і́грашки** — «для забави».

Синоніми: за́бавка; ця́цька.

ІМЛА́,

імли́; *ж.* [імла́].

імли́стий
імли́сто

Повітря, густо насичене водяною парою; туман.

Не шуми про минуле, тополе,
за вікном у ранковій імлі́.

(*В. Сосюра.*)

Синоніми: мла; *(суха)* юга́; *(з дрібним дощем)* мря́ка.

ІМ'Я́,

і́мені *і* **і́м'я;** *с.* **[ім'йа́].**

іменни́й
іме́ння
іменува́ти

Особиста назва людини, що дається їй після народження.

Все життя крокують з нами
різні наші **імена́:**
— Ти, Васи́лько — Василько́,
ти, Іго́рко — Ігорко́,
ну, а я — Івасик, Ваня,
Йванко, Івочко, Іван!

Василько́, Іго́р, Іва́нко
в дитсадок приходять зранку.
Всядуться на лавиці —
імена́ми бавляться.

(*Л. Голота.*)

? Нас не було — воно було,
Нас не буде — воно буде;
Ніхто ні в кого його не бачив,
А в кожного є.

Синоніми: *(рідше)* іме́ння; йме́ння.

І і Ї ї

ІНДИ́К,

інди́ка; *ч.* [інди́к].

індича́
інди́чий
інди́чина
інди́чка
інди́чник

Великий свійський птах родини фазанових, якого вирощують на м'ясо.

Івасик іграшками грався,
А по двору ішов **інди́к.**
Івась побачив і злякався
І від **інди́ка** в дім утік.

(*Н. Забіла.*)

◉ **Інди́к** думав та й у борщ попав.
Інди́к хоч не співає, та бага́то думає.
Не приставляйся мерзлим **інди́ком.**

І́НІЙ,

і́нею; *ч.* [і́н'ій].

і́нистий

Тонкий шар кристалів льоду, що вкриває поверхню предметів при їх різкому охолодженні.

Мороз береться, мабуть, дужче,
бо вбрались в **і́ній** дерева.

(*Н. Забіла.*)

? В нас зимою білим цвітом
Сад зацвів, неначе літом.

◉ **І́ній** на деревах — на мороз, тумани — на відлигу.

Синонім: па́морозь.

ЇДАЛЬНЯ
5.
ТИХО! ІСПИТИ

ІРЖА́,

іржі́; *рідше* **ржа, ржі;** *ж.* **[іржа́].**

Червоно-бурий наліт на залізі.

іржа́вий
іржа́винка
іржа́віння
іржа́вість
іржа́віти

Пощерблена шабля
Іржéю взялася,
У піхви тій шаблі
Вода налилася.

(*Л. Первомайський.*)

І́СПИТ,

і́спиту; *ч.* **[і́спиᵉт].**

Перевірка знань з якого-небудь навчального предмета.

іспитни́к
іспито́ваний
іспито́вий
іспитува́ти

Дуже, дуже добре в липні,
Склавши **і́спити** на п'ять,
Там, де річка невеличка,
Понад вечір крокувать!

(*Л. Компанієць.*)

ЇДА́ЛЬНЯ,

їда́льні; *ж.* **[йіда́л'н'а].**

Кімната, у якій їдять і п'ють.

їде́ць
ї́сти

У **їда́льні** три ворони
Ї́ли борщ і макарони,
Два веселі горобці
Ї́ли кашку і млинці.

(*Ф. Петров.*)

Її

Ї́ЖА,

ї́жі; *ж.* [йі́жа].

Те, що їдять і п’ють.

І сказала бубликові
Паляниця свіжа:
— Ти — для ді́тей подарунок,
Я — буденна **ї́жа.**

(*П. Воронько.*)

◉ Без **їди́** і віл не потягне.
Без **їди́** не хочеться пити води.

Синоніми: їда́; харч.

ЇЖА́К,

їжака́; *ч.* [йіжа́к].

їжако́вий
їжакува́тий
їжаченя́
їжачи́ха
їжačо́к

Невеличка тварина, спина й боки якої вкриті твердими голками.

Біля саду на межі
Із садка в осінню пору
поспішав **їжа́к** в комору.
Ніс **їжа́к,** увесь запрілий,
стиглих яблук кошик цілий.

(*В. Лучук.*)

? В мене шубка з колючок,
В мене сіра спинка.
Ніс, як чорний п’ятачок,
Очі — намистинки.

В тихе надвечір'я
З саду на подвір'я
Котиться колютина,
В яблуках закутана.

Хоч не шию я ніколи,
А голок в мене доволі.

Під ялинками і сосонками лежить клубок із голками.

Ї́СТИ,
їм, їси́; [йі́сти].

їстівни́й
ї́стоньки
ї́сточки

Споживати їжу.

Три сороки-білобоки
Смакува́ли свіжі соки,
Два завзяті деркачі
Намина́ли калачі.
Три лелеки, три лелеки
Куштува́ли чебуреки.
А чотири білі плиски
Варениці **ї́ли** з миски.
Тільки сойка мала
І не **ї́ла** й не пила:
Вередлива була.

(*Ф. Петров.*)

◇ **Ї́сть, аж за вухами лящить** — «їсть з великим апетитом».

Синоніми: спожива́ти; *(їсти для проби)* куштува́ти; (*небагато, похапцем*) перекý́шувати; закý́шувати; (*з апетитом їсти*) умина́ти; затира́ти; трощи́ти; (*жадібно їсти — зневажливо*) жé́рти; лó́пати; тріскати; лига́ти; пé́рти; (*квапливо*) глита́ти.

ЙйКк

ЙОРЖ,

йоржа́; *ч.* [йорж].

йо́ржик
йоржи́стий
йоржо́вий

Дрібна прісноводна риба родини окуневих із колючими плавцями.

Й ого у наших ріках досить,
О крім того, в озерах — теж.
Р уками просто не візьмеш —
Ж орсткий на спині гребінь носить.

(*М. Романченко.*)

КА́ВА,

ка́ви; *ж.* [ка́ва].

ка́вник
ка́вовий
кав'я́рня

1. Насіння кавового дерева або порошок з цього насіння.
2. Ароматний тонізуючий напій з кавового порошку.

— Хто тебе зобидив, любко?
Я із ним розправлюсь хутко,
Ворог твій — це ворог мій,—
І ведмідь вовчиці з вій
Витирати став вологу.—

Так хто ворог наш, небого?
От сідай за стіл мерщій —
Говори, та їж, та пий.
Я ж зготую зараз **ка́ву**.

(*М. Стельмах.*)

? Ні молоко, ні м'ясо, ні сметана, а смакує зрана.

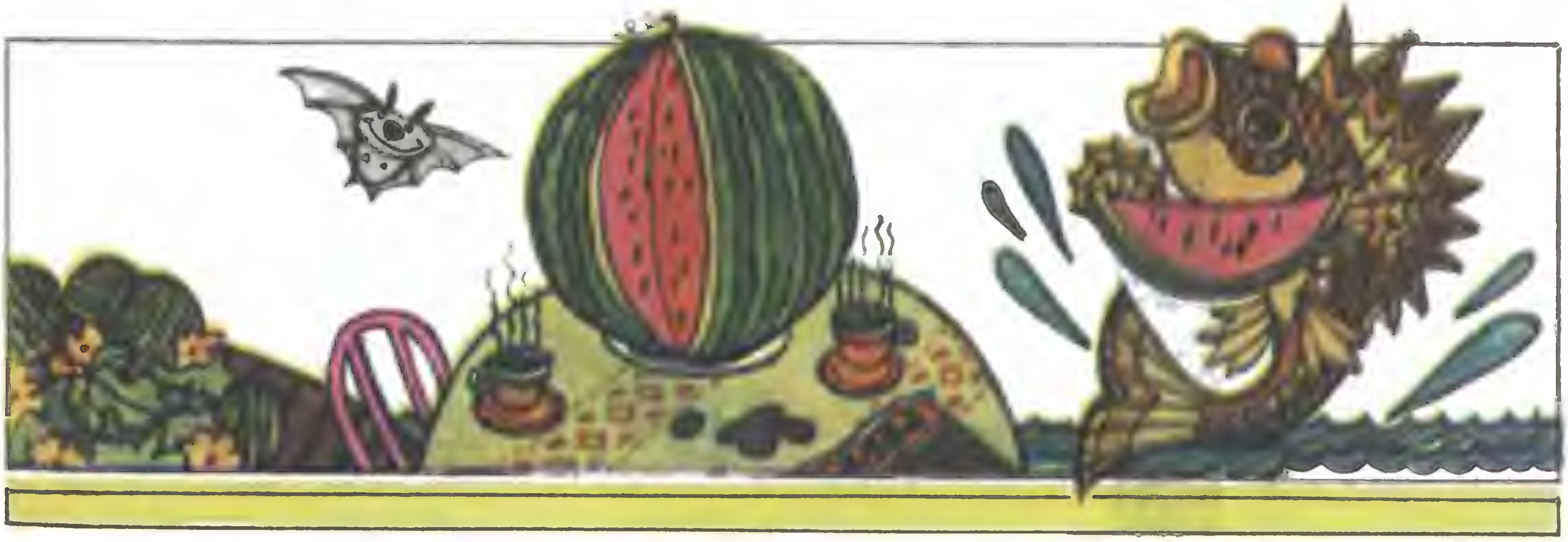

КАВУ́Н,

кавуна́; *ч.* [каву́н].

кавуне́ць
кавуни́ще
каву́нник
кавуно́вий
каву́нчик

1. Баштанна сланка рослина з великими їстівними плодами.
2. Круглий соковитий плід цієї рослини з солодкою червоною серединою.

За садками,
За гайками
Навесні
На цілині
Дві Олянки
І Степанко
Посадили
Кавуни́...

(М. Стельмах.)

? Всередині червоне, а зверху зеленим оксамитом укрите.
У зеленій оболонці, а всередині — як сонце.

КАЖА́Н,

кажана́; *ч.* [кажа́н].

кажано́вий
кажано́к

Нічний ссавець із широкими крилами.

Шпак — сові, сова — дроздові,
Той — зозулі, **кажану́...**
Рознесли по всій діброві
Небилицю-новину...

(В. Скомаровський.)

? Літає крилами, ходить ногами,
падає вниз догори лапками.

Кк

КА́ЗКА,

ка́зки; *ч.* [ка́зка].

казка́р
казка́рка
казко́вий
казко́вість
казко́во

Розповідний твір про вигадані події, вигаданих осіб, іноді за участю фантастичних сил.

У **ка́зці** мріяли колись,
Щоб піднятися у вись.

До незвіданих земель
Мчав летючий корабель.
В **ка́зці** мрій було немало,
Та живою **ка́зка** стала!

(*Г. Бойко.*)

КАЛИ́НА,

кали́ни; *ж.* [кали́на].

кали́нник
кали́новий
кали́нонька
кали́ночка

1. Кущова рослина родини жимолостевих, що має білі квіти й червоні гіркі ягоди.
2. Ягоди цієї рослини.

Тече вода з-під явора,
Яром на долину.
Пишається над водою
Червона **кали́на.**
Пишається **кали́нонька,**
Явір молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.

(*Т. Шевченко.*)

?

Стоїть дід над водою
з червоною бородою;
хто йде — не мине,
за борідку ущипне.

У вінку зеленолистім,
У червоному намисті
Видивляється у воду
На свою хорошу вроду.

КАЛЮ́ЖА,

калю́жі; *ж.* [кал’у́жа].

калю́жка
калю́жний
калю́жниця

Заглибина в грунті, наповнена водою або іншою рідиною.

Чап-чалап! Ну й чудеса:
У **калю́жах** — небеса!
По хмаринках я стрибаю:
Чап-чалап!
Не стійте скраю...

(*В. Бойченко.*)

КАПЕЛЮ́Х,

капелю́ха; *ч.* [капе^{и}л’у́х].

капелю́шик
капелю́шковий
капелю́шний
капелю́шник

Головний убір із фетру, соломи тощо, бриль.

Але якось
рішили коти:
— **Капелю́шника**
треба
знайти!
Хай пошиє нам
капелю́хи
з дірочками
для кожного вуха,
щоб нарешті
котові кіт
зміг сказати:

Кк

— Привіт!
Привіт! —
Ще й при цьому
в лапі кошлатій
капелю́ха свого
підняти!
(*А. Костецький.*)

КАПУ́СТА,

капу́сти; *ж.* [капу́ста].

капу́сник
капусня́к
капусти́на
капу́стя́ний

Городня рослина, листя якої використовують для приготування різних страв.

Ми **капу́сту** роздягали,
Сто одежинок знімали,
А одежинки оці
Підуть нам на голубці.
(*М. Стельмах.*)

?

Сидить баба серед літа в сто сорочок одіта.

Головата, дженджуриста, сорочок наділа триста, а одна нога.

Хто голівку свою влітку накриває
І по двадцять хустин на голівці має?

— Бабцю, де нам сісти?
Щось би з'їсти-згризти.
— Ой, зайці-малята!
Все, що маю,— нате:
Сорочки, кофтини,
Плаття, кожушини...
— Щедра ви бабуся!
— Так? А як я звуся?
(*Г. Храпач.*)

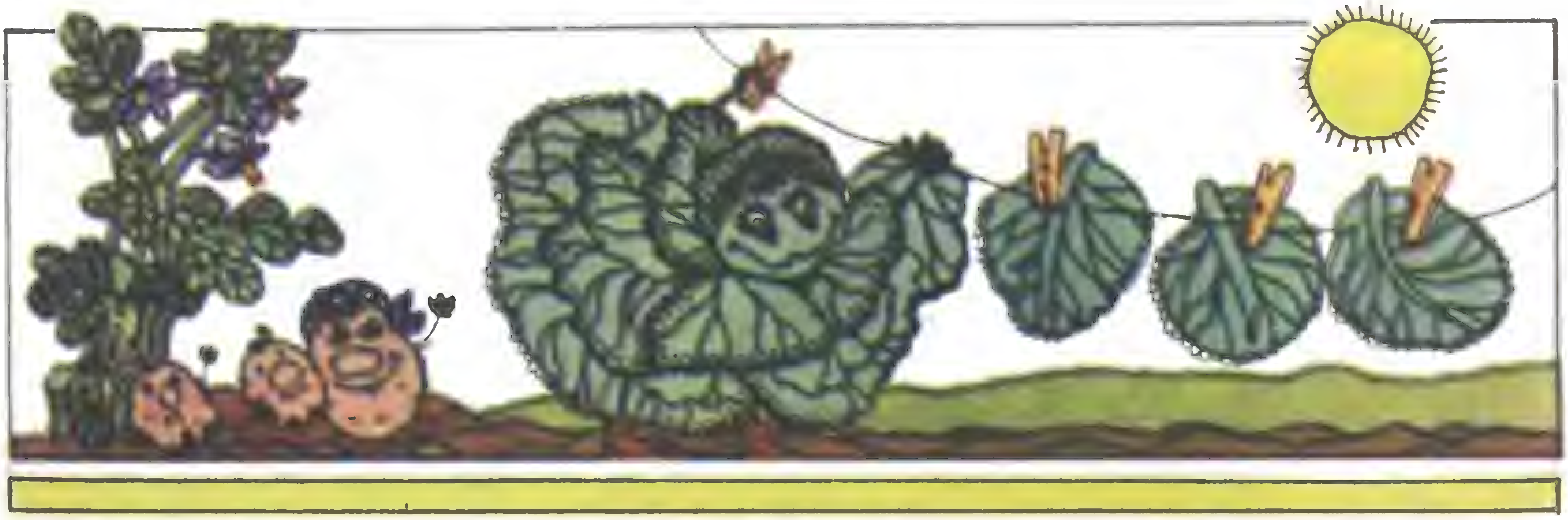

КАРБУВА́ТИ,

карбу́ю, карбу́єш; [карбува́ти].

карбува́ння
карбува́льник
карбо́ванець

1. Робити зарубку, позначку на чому-небудь.
2. Вирізьблювати що-небудь на металі, камені тощо.

Кажуть, люди жили табунами,
Спали покотом в млі печер...
Говорили, що знали і вміли,
Не таїли своїх думок,
А на брилах поети невміло
За рядком **карбували** рядок.

(*В. Симоненко.*)

◊ **Карбувати** в своїй пам'яті — «добре запам'ятовувати».

КАРТО́ПЛЯ,

карто́плі; *ж.* [карто́пл'а].

картопли́на
картопли́ння
картопля́ний
картопля́ник

1. Однорічна трав'яниста рослина з їстівними бульбами, багатими на крохмаль.
2. Бульби цієї рослини, що вживаються як їжа і як корм для тварин.

Низько стеляться дими:
Це печем **карто́плю** ми.
Розгорілась наша ватра.

(*М. Підгірянка.*)

? Сиділи дівиці
Все літо в темниці

Кк

Взялись ми копати,
Дівиць рятувати.
Сміються дівиці:
— Ще треба водиці
Та дрібочку солі,
Цибулі, квасолі,
Сальця та петрушки —
Наварите юшки.

(*Г. Храпач.*)

Я росла в темній темниці,
Як зросла, взяли в світлиці.
З мене шкуру всі деруть,
Мене варять, мене труть,
Пироги з мене печуть.
Відгадай, хто ж я є,
Скажіть ви ім’я моє.

І печуть мене, і варять, і їдять мене, і хвалять,— бо я добра.

Під землею птиця кубло звела і яєць нанесла.

◉ Картопля — половина хліба.

Синоніми: барабо́ля, *діал.;* бу́льба, *діал.;* дру́гий хліб.

КАРУСЕ́ЛЬ,

карусе́лі; *ж.* [карусе́л’].

карусе́лька
карусе́льний
карусе́льник

Споруда із сидіннями у вигляді коней, човнів та ін., що швидко обертається навколо вертикальної осі; встановлюється на ярмарках, у парках для розваги.

Карусе́лі — річ весела.
Не побачиш тут сумних.
Але наші **карусе́лі** —
Не лише веселий сміх.

Вам відкрию таємницю —
Тільки ж ви не прохопіться!
Якщо хочете вже знати —
Тут готують в космонавти.

(*А. Костецький.*)

КАСТРУ́ЛЯ,

кастру́лі; *ж.* [кастру́л’а].

кастру́лька
кастру́льний

Металевий посуд (переважно циліндричної форми) для варіння страви.

На плиті — **кастру́ля** біла,
В ній водичка закипіла.
— Буль-буль-буль,— вода булькоче.
Що вона сказати хоче?

(*Е. Саталкіна.*)

КА́ЧКА,[1]

ка́чки; *ж.* [ка́чка].

кача́
каченя́
ка́чечка
качи́ний
ка́чур

Водоплавний і свійський птах, цінний своїм м’ясом, яйцями і пір’ям.

Тече вода із-за гаю
Та попід горою.
Хлюпочуться **кача́точка**
Поміж осокою.

А **ка́чечка** випливає
З **ка́чуром** за ними,
Ловить ряску, розмовляє
З дітками своїми.

(*Т. Шевченко.*)

Кк

◉ **Качки́** обскубуються — дощ буде.
Качки́ і горобці хлюпочуть — на дощ, а як дзьоби ховають під крила — на холод.

КА́ЧКА^2,

ка́чки; *ж.* [ка́чка].

Те саме, що *хитавиця.*

Запитав мене моряк,
Чи боюсь я **ка́чки.**
...Я на дядька моряка
Гордо так дивлюся:
— Та я навіть гусака
зовсім не боюся.

(*А. Качан.*)

КАШКЕ́Т,

кашке́та; *ч.* [кашке́т].

кашке́тик
кашке́тний

Чоловічий головний убір із козирком.

Я — начальник станції
В червонім **кашке́тику...**
Листя з акації —
Проїзні білетики.

(*І. Нехода.*)

Синонім: карту́з.

КВАСО́ЛЯ,

квасо́лі; *ж.* [квасо́л'а].

квасоли́на
квасоли́нка

1. Городня трав'яниста однорічна рослина родини бобових, що має в стручках овальні зерна.

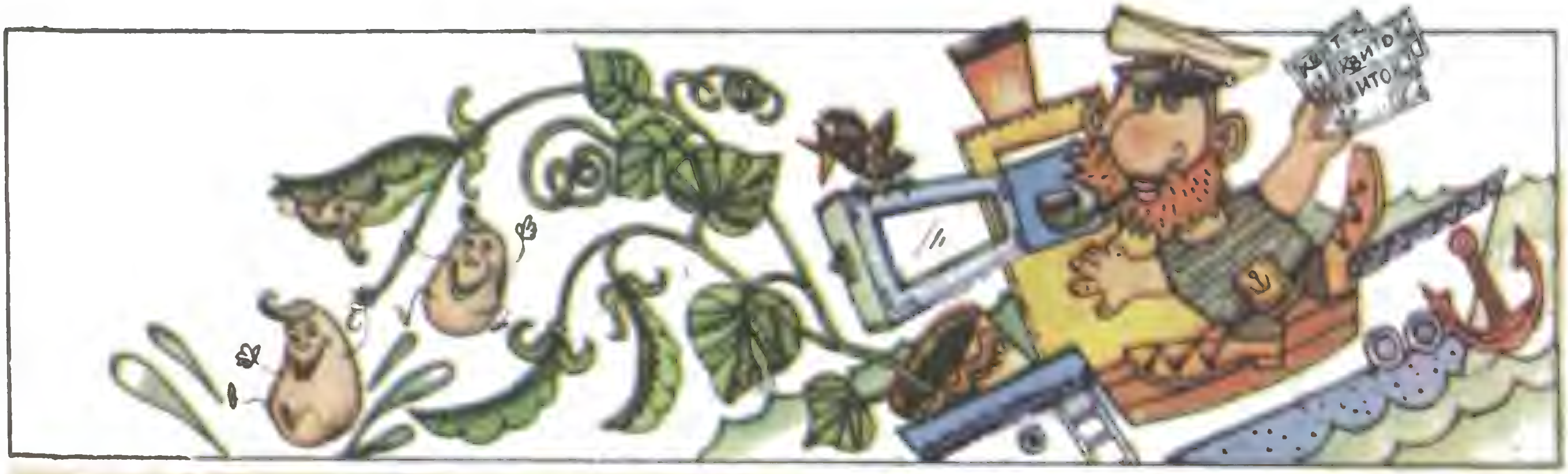

квасоли́ння
квасоля́ний
квасо́лька

2. *збірн.* Плоди (овальні зерна) цієї рослини, які вживаються для їжі.

Я в окріп буряк поклала,
А вода плюскоче: — Мало! —
Додала тоді **квасо́лю,**
Цибулину, бараболю...

(*Е. Саталкіна.*)

?

Без очей, без рук, а лізе на дрюк.

(*Г. Демченко.*)

Без рук, без ніг на тин плететься.

Сімсот поросят на кілочку висять.

КВАТИ́РКА,

кватúрки; *ж.* [кватúрка].

Шибка у вікні, що відкривається.

[Муха:] Велике діло — проженуть!
Не можна в двері — я в **кватúрку**
Або пролізу в іншу дірку.

(*Л. Глібов.*)

КВИТО́К,

квитка́; *ч.* [кви^{е}то́к].

квитко́вий

Паперова або картонна картка з відповідним написом, що дає право користуватися чим-небудь, входити куди-небудь.

Кк

Нині в черзі з комарами
ми стояли за **квитка́ми**,
щоб поїхати туди,
де і весело і гарно,
у Комарно — а куди ж!

(*О. Сенатович.*)

КВІ́ТЕНЬ,

кві́тня; *ч.* [кв’і́те^{и}н’].

квітне́вий

Четвертий місяць календарного року; другий місяць весни.

! Назва **кві́тень** зумовлена тим, що в цей час починають цвісти рослини, з’являються перші *квіти*.

Кві́тень — славний квітникар.
Сонячно і рясно
Уквітчав нам календар
Першим цвітом — рястом.

(*Т. Коломієць.*)

Кві́тень з водою, травень з травою.
Теплий **кві́тень**, мокрий май — буде добрий урожай.

КВІ́ТКА,

кві́тки; *ж.* [кв’і́тка].

квітка́р
квітка́рка
квіткови́й

Частина рослини, що виростає на кінці стебла або гілки й має різне забарвлення та приємний запах.

...Раптом наш Юрась у крик:
— Ой, ой, ой! — біжить щосили.—
Мамо, **кві́тка** укусила.
Мама каже: — Укусити
Аж ніяк не можуть **кві́ти.**

(*Г. Демченко.*)

ряст
пролісок
айстра
лілея
мальва
барвінок
волошка
кручений панич
мати-й-мачуха
кульбаба
конвалія
дзвіночок
півник
троянда
чорнобривець

Кк

КВО́ЧКА,
кво́чки; *ж.* [кво́чка].

квокта́ти
квокту́ха

Курка, що висиджує або водить курчат.

Між кущами на горбочку
Кво́кче кво́чка в холодочку.
На горбочку **кво́чка кво́кче,**
Поскликати діток хоче.

(*В. Кравчук.*)

? Сидить птах на білих горах і з мертвого живого дожидає.

◉ Добра **кво́чка** одним оком зерно бачить, а другим шуліку.

☢ Ходить **кво́чка** коло кілочка, водить діток коло квіток.

КЕРМО́,
керма́; *с.* [ке^{и}рмо́].

кермови́й
кермува́ти
кермува́тися

Пристрій для керування рухом судна, літака, автомашини тощо.

Ось послухайте, будь ласка,
Ми про себе склали казку,
Як літали в космос — я
І мала сестра моя,
Як татусь купив чудову
Нам ракету іграшкову.
Я сідаю за **кермо́:**
Ми на місяць летимо!

(*Г. Бойко.*)

КЕ́ТЯГ,

ке́тяга; *ч.* [ке́т'аг].

Пучок ягід або квітів на одній гілці, стеблині.

Стихла пісня журавлина,
Сумно стало восени,
Навіть **ке́тяги** калина
Похилила на тини.

(*І. Гнатюк.*)

Синоніми: гро́но; ки́тиця; (*кукурудзи, проса*) во́лоть.

КИ́ЛИМ,

ки́лима; *ч.* [ки́ли^{е}м].

килима́рка
килима́рство
килима́рський
килимо́вий

Тканий з візерунками виріб для вкривання підлоги, оздоблювання стін.

Укрилась білим **ки́лимом**
За вікнами земля.
Сніжиночками білими
Видзвонює зима.

(*Г. Коваль.*)

КИШЕ́НЯ,

кише́ні; *ж.* [ки^{е}ше́н'а].

кише́нька
кишенько́вий

Частина одягу (штанів, пальта, піджака, плаття тощо) у формі мішечка для дрібних речей і грошей.

Кк

Дід Хома для дітвори
Розкрива **кишéню:**
— Лізь горішків набери
Кожен повну жменю!

(*В. Лагода.*)

? А в нашого парубка з обох боків зарубка.

КІЛÓК,

кілкá; *ч.* [к’ілóк].

кіл
кíлля

Груба палиця, загострена з одного кінця.

У дворі, біля сарая,
Не грубенькі, не тонкі,
Із-під снігу визирають
Три березові **кілки́.**

(*І. Кульська.*)

◉ Не подумавши й **кілкá** не застружеш.

◊ Вбити осиковий **кілóк** — «остаточно знешкодити щось».
Хоч **кілóк** на голові теши — «про вперту або нетямущу людину».

КІНЬ,

коня́; *ч.* [к’ін’].

кíнний
кіннóта
кіннóтник

Свійська однокопитна тварина, яку використовують для перевезення людей і вантажів.

ко́ник
кони́на

Люсі п'ять уже було,
Як приїхала в село.
— Хто це там — за тином?
— Та це ж **кінь**, дитино!
Люся зирк на тата:
— А де ж коліщата?

(*В. Лагода.*)

?
Я великий, я красивий.
Як біжу я — в'ється грива,
Копитами — туп-туп-туп,
По камінню цок-цок-цок.
Хвіст у мене довгий-довгий,
Хвіст у мене мов шовковий.

(*Г. Бойко.*)

◉ Не той **кінь**, що в болото увезе, а той, що з болота витягне.

Старий **кінь** борозни не зіпсує.

Шануй **коня́** дома, то пошанує він тебе в дорозі.

◊ Бути на **коні́**, бути і під **коне́м** — «мати великий життєвий досвід».

КІТ,

кота́; *ч.* [к'іт].

ко́тик
коти́сько
кото́к
коту́сь
котя́чий

Свійська тварина, що знищує мишей і щурів.

Віє вітер з-за воріт,
У воротях сірий **кіт**.
Вітер сірому **кото́ві**
Чеше вусики шовкові.

Кк

Ясне сонце виплива,
Коту́ спинку пригріва,
Кіт муркоче, **кіт** муркоче,
Ніби щось сказати хоче.

(*М. Рильський.*)

? У нашої бабусі сидить дід у кожусі, проти печі гріється, без води умивається.

◉ Любить **кіт** рибку, та в воду лізти не хоче.
Пішов **кіт** спати, а миші танцювати.

☢ **Кіт**
котив
коток
по току.
Кото́к
накотився
на лапу
коту́.
Ко́тик заплакав
і з току
утік.
Не потикайся,
коту́сю,
на тік!

(*О. Орач.*)

КІ́ШКА,

кі́шки; *ж.* [к’і́шка].

кі́шечка

Свійська тварина, що ловить мишей і щурів.

Мишка раз
Прийшла
До **кі́шки,**

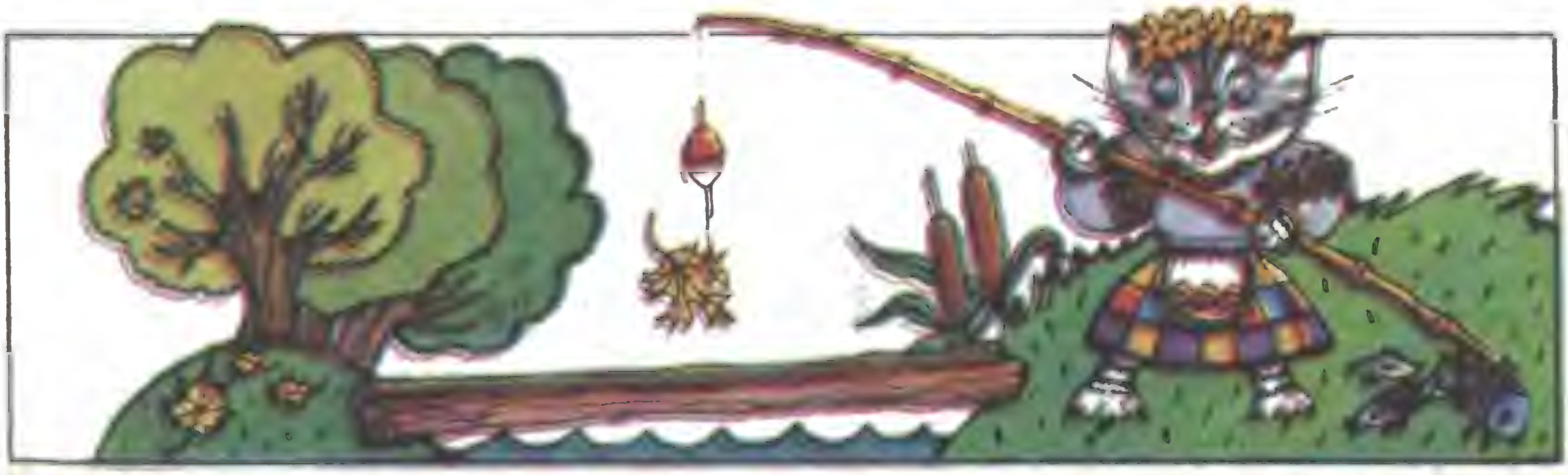

Уклонилась
Кі́шці
В ніжки.
Кі́шці —
Смішки,
Мишці —
Нітрішки.

(*Г. Бойко.*)

◉ Сильніше звіра від **кі́шки** нема для мишки. Він що **кі́шка**: як ти його не кинь, а він все на ноги стає.

☢ Вибіг Гришка на доріжку,
На доріжці сидить **кі́шка**,
Взяв з доріжки Гришка **кі́шку** —
Хай піймає **кі́шка** мишку.

КЛА́ДКА,

кла́дки; *ж.* [кла́дка].

кла́дочка

Дошка або колода, покладена через річку, струмок для переходу.

Наш гусак піднявсь
на **кла́дку**,
Став, як завше, на зарядку...
От зробив гусак зарядку
Та й у річку —
бух із **кла́дки**!

(*М. Стельмах.*)

КЛЕН,

кле́на; *ч.* [клен].

клени́на
кленóвий

Дерево, що має лапате листя з гострими кінцями й глибокими вирізами.

Кк

кленóк
кленóчок

Грізно і довго шуміла діброва,
Клéни тремтіли, ждучи завірюхи.
А серед ночі зима сивоброва
Їх одягнула у теплі кожухи.

(*В. Скомаровський.*)

Якщо **клен** вчасно опадає, гостру зиму заповідає. Коли листя в **клéна** починає «плакати», то через троє-четверо діб збереться на дощ.

КЛИ́КАТИ,

кли́чу, кли́чеш; [кли́кати].

кли́каний
кли́кання
кли́кнути

1. Голосом пропонувати підійти, наблизитися.
2. Запрошувати куди-небудь.

Кли́че весна у поле.
Кли́че дзвінок до школи.
Кли́чуть до себе гори.
Кли́че далеке море.
Кли́че дорога до гаю.
Кли́че у даль невідому.
А я назад повертаю,—
Кли́че матуся додому.

(*М. Сингаївський.*)

КЛЮЧ ,

ключá; *ч.* [кл'уч].

1. Знаряддя для замикання і відмикання замка.
2. Ряд птиць, що рухаються, утворюючи кут.

Здалека під небом,
В вирій летючи,

Голосно курличуть
Журавлів **ключі.**

(*Я. Щоголів.*)

? Сам куценький, з борідкою,
Йде не в двері, а діркою,
Він над нашою скарбницею
Завідує таємницею.

КНИ́ГА,

кни́ги; *ж.* [кни́га].

книга́р
книга́рня
книголю́б
книгоно́ша
кни́жка

Велика обсягом або важлива за змістом книжка.

Кни́ги — морська глибина:
Хто в них пірне аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
Дивнії перла виносить.

(*І. Франко.*)

? Бачити — не бачить,
Чути — не чує,
Всіх научає,
Мовчки мудрує.

Не сорочка, а зшита; не кущ, а з листочками; не чоловік, а говорить.

Хто мовчить, а всіх людей навчить?

КОВА́ДЛО,

кова́дла; *с.* [кова́дло].

кова́делко

Залізна або сталева підставка, на якій обробляють метал, кують металеві вироби.

Кк

Гупає молот залізний,
Бризка з **кова́дла** огнем...

(*П. Грабовський.*)

◉ Батогом **кова́дла** не розсічеш.
Добре **кова́дло** не боїться молота.

КОВА́ЛЬ,

коваля́; *ч.* [кова́л’].

кова́льство
кова́льський
ковальчу́к

Майстер, що куванням обробляє метал, виготовляє металеві предмети.

Ой на горі край села
Стоїть кузня немала,
А у кузні **кова́ль** клепле,
А в **коваля́** серце тепле.

(*І. Франко.*)

◉ Без плуга не орач, без молота — не **кова́ль.**
У **коваля́** руки чорні, а хліб білий.
У руках в **коваля́** залізо плавиться.

КО́ВДРА,

ко́вдри; *ж.* [ко́вдра].

ко́вдрочка

Тепле вкривало, яким люди накриваються в постелі.

Біле-біле все навколо,
Яке чисте, як ніколи!
Мов пухнаста **ко́вдра**, ліг
Скрізь на землю білий сніг.

(*Н. Забіла.*)

КО́ВЗАНКА

і **ко́взалка,** ко́взанки *і* ко́взалки; *ж.* [ко́взанка].

Місце, де ковзаються.

Землю пухом укриваю,
Щоб не мерзнуть урожаю.
Поробив для дітвори
Гарні **ко́взанки** з гори.

(*Т. Коломієць.*)

КОЖУ́Х,

кожу́ха; *ч.* [ко^{у}жу́х].

кожуша́ний
кожуша́нка
кожуши́на
кожу́шник
кожу́шо́к

Довга, не вкрита сукном шуба з великим коміром, пошита з овечої шкури хутром до середини.

Йшов сніжок на торжок
Продавати **кожушо́к.**
Кіт купив того **кожу́ха,**
Загордивсь по самі вуха.

(*П. Воронько.*)

КОЗА́,

кози́; *ж.* [коза́].

козеня́
козеня́тко
кози́ний
козя́чий

Невелика рогата жуйна тварина, що дає молоко, м'ясо, пух.

Коло хати
Коза́ пасеться, а дитина

Кк

І невеличке **козеня́**
У сінях граються.

(*Т. Шевченко.*)

? Не дід, а з бородою, не бик, а з рогами, не корова, а доїться.

◉ Коли б **кі́зка** не скакала, то би й ніжки не зламала.

Де **ко́зи** скачуть, там деревця плачуть.

◇ Лупити як сидорову **козу́** — «нещадно бити».

КОЗА́К,

козака́; *ч.* [коза́к].

1. Вільна людина із утікачів на південні землі України і Росії в XV—XVIII столітті.
2. Воїн війська Запорозької Січі Гетьманської України.
3. Уродженець військових областей.
4. Юнак, парубок.

козакува́ти
козарлю́га
коза́цтво
коза́цький
коза́ччина

Ой на горі огонь горить,
А в долині **коза́к** лежить.
Накрив очі китайкою —
Заслугою **коза́цькою.**

(Українська народна пісня.)

◉ Де байрак, там і **коза́к.**
Де **коза́к,** там і слава.
Коза́цькому роду нема переводу.

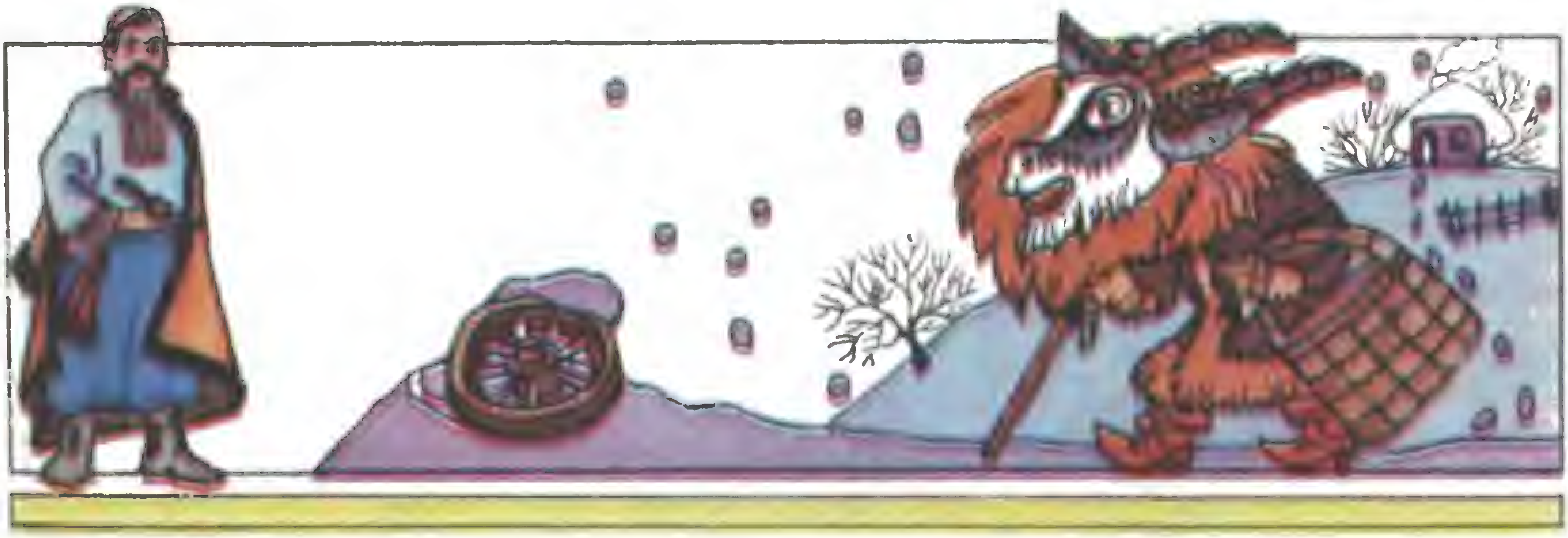

КО́ЗУБ,
ко́зуба; *ч.* [ко́зуб].

ко́зубень
козубе́нька

Ручний кошик із лубу або лози.

На зрубі синиці
збирають суниці.

Проходить по зрубі
їжак-подорожній:
— Синиченьки любі,
чом **ко́зуб** порожній?

— Хоч **ко́зуб** порожній,
та повний животик! —
синиці суниці
збирають у ротик.

(*В. Лучук.*)

КО́ЛЕСО,
ко́леса; *с.* [ко́ле^{и}со].

Пристрій зі спицями для руху.

Як виросту, збудую хату,
На хаті **ко́лесо** приб'ю,
А там я поселю крилату
Лелечу клекітну сім'ю.

(*Д. Павличко.*)

? Біжать чотири брати, і один другого не може догнати.

Найслабше **ко́лесо** найдужче кричить.
◉ Скрипуче **ко́лесо** довго їздить.
Чудеса — не **коле́са**: самі котяться.

Кк

◊ Вставляти палиці в **ко́лесо** — «перешкоджати, заважати кому-небудь у чомусь».
Десята спиця в **ко́лесі** — «той, хто відіграє незначну роль у чомусь».

КОЛИ́СКА,

коли́ски; *ж.* [коли́ска].

колиско́вий
коли́сонька
коли́сочка

Невеличке ліжечко для спання і колисання дитини.

Колишу **коли́ску**
Із дерева клена,
А з **коли́ски** братик
Сміється до мене.

(*М. Стельмах.*)

КО́ЛІР,

ко́льору; *ч.* [ко́л’ір].

ко́лірний
кольори́стий
кольоро́вий

Забарвлення, барва.

Ліс — лісочок,
Срібний голосочок,
Ніжні **кольори́,**
Стежечка — в’юниця,
Поруч — таємниця:
Замри!..

(*Н. Поклад.*)

КО́ЛО,

ко́ла; *с.* [ко́ло].

колови́й

Замкнена крива лінія, усі точки якої знаходяться на однаковій віддалі від центра.

Ой зійди, зійди, ясен місяцю,
Як млинове **ко́ло.**
Ой вийди, вийди, серце-дівчино,
Та промов до мене слово.

(*Українська народна пісня.*)

КО́ЛОС,

ко́лоса; *ч.* [ко́лос].

Суцвіття злаків, у якому квітки розташовані на кінці стебла.

колоси́стий
колоси́тися
колосо́к
коло́сся

Пахне полем, **колоска́ми**
цей хороший коровай,
в ньому праця тата й мами,
що збирали урожай...

(*М. Познанська.*)

◉ Біліє **ко́лос** — давай жатці голос.
Поки зерно в **колоску́**, не засиджуйсь в холодку.
Ко́лос не спіє, коли сонце не гріє.

КОЛЯДА́,

коляди́; *ж.* [кол’ада́].

1. Обряд славлення Різдвяних свят піснями (колядками).
2. Обрядова різдвяна пісня (колядка).
3. Винагорода за колядування.

коля́дка
коля́дник
коля́дниця
коля́дочка
колядува́ти

Ко́ляд, ко́ляд, колядни́ця
Добра з медом паляниця,
А без меду не така,
Дайте, дядьку, п’ятака,
А ви, тітко, грошей,
Бо **коля́дник** хороший!

(*Українська дитяча колядка.*)

Кк

На **коляду́** уночі тріщить, а вдень плющить.
Стань у ряду — дістанеш **коляду́**.
Пропадай ти, пане, з **колядо́ю**, віддай мій міх.

КО́МА,

ко́ми; *ж.* [ко́ма].

Розділовий знак, що має форму гачка [,]; уживається для відокремлення слів, словосполучень і речень.

Слово **ко́ма** запозичене через польське, чеське і німецьке посередництво з латинської мови, у якій воно означало «пауза, межа між частинами твору».

А то й таке ще може бути:
Послухайте, якої скрути
Дізнала **ко́ма** бідолаха,
Коли її школяр-недбаха,
Що, певно, інші мав турботи,
В кінці письмової роботи
Поставив,— ну, а кожен знає,
Що там стояти крапка має.
Сердешна **ко́ма** ледь жива,
Бо сотня слів на неї давить,
А деякі слова
Обтяжені ще й наголосом навіть.
І от нещасна цей тягар тримала
Аж поки від напруження сконала...

(*Джанні Родарі.*)

КОМА́ХА,

кома́хи; *ж.* [кома́ха].

кома́шечка
комаши́на
комаши́ний

Безхребетна членистонога тварина (муха, бджола, жук, мурашка тощо).

кома́шка
кома́шник
комашня́

Гриць **кома́ху** вздрів метку:
— Бджілко, бджілко, дай медку!
А вона відповідає:
— Відчепись, бо покусаю!
Не толоч дарма вівса,
я не бджілка, я — оса.

(*Л. Левченко.*)

КО́МІР,

ко́міра; *ч.* [ко́м'ір].

комі́рець
комі́рчик

Частина одягу навколо шиї, здебільшого з розрізом.

Вийшов з татом я гуляти,
Вів мене за руку тато.
Враз такий веселий сніг
Нам дорогу перебіг!

Він за **ко́мір** залітав,
Щоки наші лоскотав,
Хихотів під ліхтарями,
Реготався під ногами.

(*Г. Малик.*)

КОМО́РА,

комо́ри; *ж.* [комо́ра].

комі́рка
комірко́вий

1. Окрема будівля для зберігання зерна тощо.
2. Склад.

Весело вам, дітки,
В горницях просторих;
Їстоньки чи питки —
Всього є в **комо́рах**.

(*П. Грабовський.*)

Кк

В порожню **комо́ру** вовк не лізе.
На пусту **комо́ру** замка не вішають.
Роби надворі — буде й у **комо́рі.**

КОПИ́ЦЯ,

копи́ці; *ж.* [копи́ц'а].

копи́чення
копи́чити
копи́чка
копи́чник

Невеликий стіжок сіна, соломи тощо.

Дівчата на лузі гребли,
А парубки **копи́ці** клали.

(*Т. Шевченко.*)

Синоніми: (*велика купа сіна, соломи*) стіг; стіжок; (*великий стіг*) ожере́д; ски́рта.

КОРА́,

кори́; *ж.* [кора́].

короі́д
корува́ння
корува́ти

Зовнішня частина стовбурів, стебел і коренів деревних рослин.

Дятли в лісі стукали на сосні вгорі,
стукали все, цюкали по сухій **корі́.**

(*С. Шушкевич.*)

КОРАБЕ́ЛЬ,

корабля́; *ч.* [корабе́л'].

корабе́льний
корабе́льник
корабе́льня

1. Велике морське судно.
2. Великий літак.

кораблéвий
корáблик

Намалюю: в океані
хвилі, скелі у тумані,
а на хвилях — **корабéль**
із чужих пливе земель.

(*Г. Малик.*)

Синоніми: суднó; пароплáв; теплохíд.

КОРДÓН,

кордóну; *ч.* [кордóн].

кордóнний
закордóнний
прикордóнний
прикордóнник

Межа, що розділяє території держав.

Грайте дзвони в перегони!
Ріки, гори і **кордóни**
Най почують благовість,
Що надходить добрий гість.

(*Богдан Лепкий.*)

◉ Для солдат **кордóн** свят.

Синоніми: рубíж; граńиця.

КОРÓВА,

корóви; *ж.* [корóва].

корíвка
корíвник
корíвня
корóв'ячий

Велика свійська молочна тварина.

Ти, **корíвонько,** чому
Все говориш «му» та «му»?

Кк

Певне, їсти хочеш, Лиско!
На лужок піди, він близько.
Та гляди, не забувай:
Молочка, **корі́вко,** дай!

(*М. Познанська.*)

? Голодна — мукає, сита — жує, всім дітям молоко дає.
Штрики-тики, два патики, сьомий замахайло.
Спереду — рогач, а на хвості — квач.
Огрядна, боката, молоком багата.

◉ І чорна **коро́ва** біле молоко дає.
Коро́ва в теплі — молоко на столі.
Коро́ва в дійницю сама молока не наллє.
Коро́ву не накормиш — молока не надоїш.
Що покладеш у рот **коро́ві,** то і візьмеш з вимені.
У **коро́ви** молоко на язиці.

КОРО́МИСЛО,

коро́мисла; *с.* [коро́ми^{е}сло].

Дерев'яна вигнута палиця з зарубками або гачками на кінцях, якою носять на плечах відра з водою.

Уже світлішає над гаєм,
Дощем пахучим день промок:

По воду райдуга спускає
Кінці **коро́мисла** в ставок.

(*М. Стельмах.*)

◊ Дим **коро́мислом** — «дуже густий дим»; «шум, гамір».

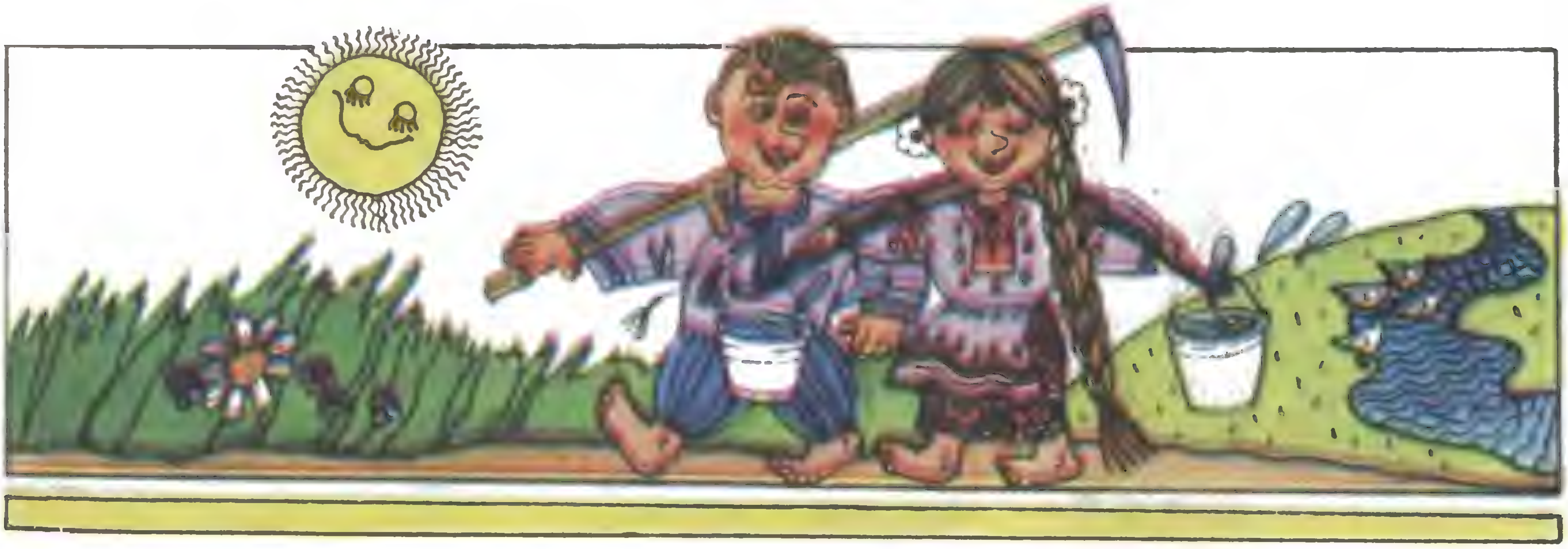

КОСА́[1],

коси́; *ж.* [коса́].

Заплетене волосся.

коси́ця
коси́чка
коси́ще

Мама доню одягала,
В ко́си бантик заплітала.
(*П. Бойко.*)

◊ **До сивої коси́ — «до старості».**

КОСА́[2],

коси́; *ж.* [коса́].

Сільськогосподарське знаряддя для косіння трави.

коса́р
коса́рський
косарюва́ти
коси́ти
покі́с

Оголилось поле
Од серпа й коси́;
Ніде приліпитись
Крапельці роси.
(*Я. Щоголів.*)

? **Пливе щука — верещука,**
де не гляне — трава в'яне.

Трави вхоплю — зуби натуплю,
Піску вхвачу — знову погострю.

◉ **Коса́ любить брусок і сала кусок.**
Коси коса́, поки роса.

Який косар, така коса́.

◊ **Наскочила коса́ на камінь — «про тих, що не хочуть уступати один одному».**

Кк

КОСА́^{3},

коси́; *ж.* **[косá].**

Довга вузька обмілина в річці, в морі, яка йде від берега.

На **косі́** трава росте,
Пляж найкращий на **косі́.**
Поки ще трава в росі,
Із косою йде на **ко́су**
Хлопець той, що трави косить.

(*А. Свашенко.*)

КОСМОНА́ВТ,

космона́вта; *ч.* **[космона́вт].**

Спеціально підготовлена людина, що здійснює політ у космічному просторі на літальному апараті.

космона́втика
космона́втка

— Мрію стати **космона́втом**
Так само, як тато!
— Він **космона́вт?**
— Ні...
Лиш мріє
Космона́втом стати.

(*М. Білецький.*)

КОЧЕГА́Р,

кочега́ра; *ч.* **[коче^{и}га́р].**

Робітник, що обслуговує опалювальні печі або печі парових котлів.

кочега́рити
кочега́рка
кочега́рний
кочега́рня

Кочега́р жбурляє вугілля в криваву горлянку паровоза.

(*І. Микитенко.*)

Синоніми: (*при печах для опалювання приміщень*) гру́бник; топи́льник; опа́лювач.

КОЧЕРГА́,

кочерги́; *ж.* [коче^{и}ргá].

кочере́жка
кочере́жник
кочержи́лно

Залізний прут, зігнутий на кінці, для перемішування палива в печі і вигрібання жару, попелу.

Буква Ге —
Кочергá,
Довга-довга
Нога.

(*В. Гринько.*)

? Стоїть паня в куточку в чорнім чобіточку.

Маленьке, кривеньке, хоч якого огню не боїться.

◉ **Кочергá** до печі хазяйка: вона своє діло знає, жар загрібає.

Синонім: коцюбá.

КОША́РА,

коша́ри; *ж.* [коша́ра].

коша́рний

Загороджене місце для овець або іншої рогатої худоби.

Кк

Було собі Ягня, потішненьке таке,
В **кошáрі** не було такого.

(*Л. Глібов.*)

◉ Розбив **кошáру**, аби вовки з'їли отару.

Синоніми: зáгорода; загі́н; обóра; (*для овець*) вівчáрня; хлів; (*для рогатої худоби*) **волóвня**; волóвник; корóвник.

КОШЕНЯ́,
кошеня́ти; *с.* [коше^{и}н’á].

кошеня́тко

Маля кішки.

А-а-а, котки два,
сірі-бурі обидва.
Ой ти, коте сірий,
ти вимети сіни,
а ти, **кошеня́тко**,
колиши дитятко.

(*Колискова пісня.*)

КÓШИК,
кóшика; *ч.* [кóши^{е}к].

кошикáр
кошикáрка
кóшиковий
кóшичок

Плетений виріб з лози, стебел рогозу, дранки тощо.

В білу хмарку,
Ніби в **кóшик**,
Цілий день
Збирався дощик.
Потім вітерець у ліс
Дощик
В **кóшику** поніс.

Та коли
Летів над полем,
Зачепився за тополю,
Перекинув
Хмарку-**ко́шик** —
І на поле
Випав дощик...

(*П. Утевська.*)

Синоніми: (*ручний з лика*) ко́зуб; лубяне́ць; коробо́к; (*більший*) кіш; ко́роб; (*з лози*) корзи́на; ко́шіль.

КРАВА́ТКА,

крава́тки; *ж.* [крава́тка].

крава́тковий

Зав'язана вузлом під коміром сорочки, блузки смужка тканини.

Коли б
заманулось раптово
жирафу
пошити **крава́тку**,
то, певне, кравці
повинні б
залізати
            на шафу,
тримаючи
            метр у руці —
щоб шию обмірять
                  жирафу.

(*А. Костецький.*)

КРАВЕ́ЦЬ,

кравця́; *ч.* [краве́ц'].

краве́цький
кра́вчик

Фахівець із пошиття одягу.

Кк

кравчи́на
кравчи́ха

Я **краве́ць** на всю округу,
я такий убір пошию,
що ніхто на білім світі
у гарнішім не ходив.

(*В. Лучук.*)

◉ І **краве́ць** з голки живе.
Краве́ць кравця́ по наперстку знає і пізнає.
Кра́вче, пильнуй свого краве́цтва, а в шевство не мішайся.

КРАЄВИ́Д,

краєви́ду; *ч.* [крайеви́д].

Місцевість, що відкривається перед очима; пейзаж, ландшафт.

З скелі одкривається чудовий широкий **краєви́д** на море.

(*М. Коцюбинський.*)

КРАЇ́НА,

краї́ни; *ж.* [крайі́на].

1. Територія як щось єдине ціле з погляду природних умов, населення, історії.
2. Те саме, що держава.
3. Певна місцевість.

Сади рясні похилились,
Тополі по волі
Стоять собі мов сторожа,
Розмовляють з полем.
І все то те, вся **краї́на**
Повита красою,

Зеленіє, вмивається
Дрібною росою.

(*Т. Шевченко.*)

С и н о н і м и: (*територія, виділена за якимось принципом*) край; земля́; сторона́.

КРАМНИ́ЦЯ,

крамни́ці; *ж.* [крамни́ц'а].

крамни́й
крамни́к
крамни́чка
крамни́чний

Приміщення для роздрібної торгівлі.

В найбагатшії **крамни́ці**
Два купці сиділо,
І туди чумак заходить
З мазчицею сміло.

(*С. Руданський.*)

С и н о н і м: (*велика*) магази́н.

КРА́ПКА,

кра́пки; *ж.* [кра́пка].

кра́почка

Розділовий знак, яким позначають на письмі кінець речення.

Чуєш — **кра́почка** маленька
Галасує, гарячиться:
«Я,— мовляв,— найголовніша,
Після мене світ скінчиться».

Як розсердилося слово:
«Що це ти взяла до тями?
Та хіба ж ти — **кра́пка** й годі,
А не **кра́пка** між словами?»

Кк

То й стирчить самотньо **кра́пка**
На сторінці ні до чого.
Ну, а світ як? Кінчився?
Ні. Почав з рядка нового.

(*Джанні Родарі.*)

КРЕ́ЙДА,

кре́йди; *ж.* [кре́йда].

крейди́стий
кре́йдовий
кре́йдяни́й

М’який білий вапняк, який використовується в хімічній, паперовій та інших галузях промисловості, в побуті; кусок такого вапняку, яким пишуть на дошці.

Я теж трудні задачі мав —
у цім немає див.
Ішов до дошки, **кре́йду** м’яв,
і множив і ділив.

(*С. Михалков.*)

? Маленьке біленьке по чорному полю плигає і слід залишає.

КРИ́ГА,

кри́ги; *ж.* [кри́га].

крижани́й
крижи́на
крижи́нка
кри́жка

Товстий міцний шар льоду (на річці, ставі); пливучий лід.

Такий мороз
на річку сів,
що та аж заіскрилась,
і вже не видно
окунів
крізь паморозь
на **кри́зі.**

(*А. Костецький.*)

? **Вода на воді пливе.**

Синоніми: **лід;** (***перший тонкий на поверхні річки, також в час льодоходу***) **ше́рех; шуга́.**

КРИНИ́ЦЯ,

криниці; *ж.* [кри^{е}ни́ц’а].

криниче́нька
криничка
кринични́й

Викопана яма на водній жилі в низинній місцевості для добування води.

Коли з криниці воду п’єш —
Ти дужим робишся, ростеш,
Коли ж ти крикнеш на криницю —
Вона на тебе крикне теж.

(*М. Сом.*)

! **Неглибоку копанку на джерелі назвали криницею тому, що у викопану яму вставляли великий глек [*крин*] для захисту від обвалів.**

◉ **Як напився, то до криниці спиною обернувся. Не знаємо ціни водиці, доки не висохла криниця.**

КРИСЛА́ТИЙ

[кри^{е}сла́тий].

крисла́то

Який має розложисте гілля, розкішну крону (про дерево, кущ).

Заряснiються крони крисла́ті,
Повні яблук, черешень і слив.
У сади наші прийдуть малята
І не знатимуть, хто їх садив.

(*П. Воронько.*)

Синоніми: розло́жистий; розло́гий.

Кк

КРИ́ХТА,

кри́хти; *ж.* [кри́хта].

кри́хітка
кри́хітний
крихти́на
кри́хточка
криши́ти

1. Маленька частина, маленький кусочок чого-небудь.
2. *перен.* Маленька кількість чого-небудь.

Теплу корівці поставим водичку,
Птицям насиплемо **крихт** в годівничку.

(*Л. Левченко.*)

◊

Кри́хти в роті не було; І **кри́хти** в рот не брав — «зовсім нічого не їв».
До [останньої] **кри́хти** — «цілком, до кінця, зовсім; геть усе».
Ні(ані) **кри́хти** — «анітрохи, ніскільки».

КРИШТА́ЛЬ,

кришта́лю; *ч.* [кри^{е}шта́л’].

кришталéвий
кришталéво
кришта́лик
кришта́льний

1. Дуже прозоре скло високого гатунку, якому властива гра барв і мелодійний дзенькіт.
2. *збірн.* Вироби з такого скла.

Сонце — мов люстра,
повішена в небі,— грало,
підвісками блискало,
геть **кришта́лем** вигравало.

(*П. Тичина.*)

КРІЛЬ,

кроля́; *ч.* [кр’іл’].

крільчи́ха
кроленя́

Невелика тварина — гризун родини заячих.

кро́лик
кролівни́к
кролівни́цтво

Жив та був на світі Петя,—
Ой молі, ой молі!
Та були у того Петі
Ще й **кролі́**, ще й **кро́лі.**

(*І. Нехода.*)

Синоніми: тру́сик, *розм.*

КРОК,

кро́ку; *ч.* [крок].

крокува́ння
крокува́ти

1. Рух ногою при ходьбі.
2. Міра довжини, яка дорівнює відстані між стопами ніг під час руху.
3. *перен.* Дія, вчинок.

Крок та крок, крок та крок,—
Йде муравлик на урок.
Не спішить муравлик,
Сунеться, мов равлик.
Не досунувся півкроку,
Глядь — а клас іде з уроку.
З того дня муравлика
Продражнили равликом.

(*О. Пархоменко.*)

◊ **Крок** за **кро́ком** — «дуже повільно; поступово».
Крок назад — «відступ від досягнутого».
Крок уперед — «успіх у чомусь».
Перший **крок**; Перші **кроки** — «початок у якійсь справі, діяльності».
Один **крок** до чого — «дуже близько до чогось; поряд».

Кк

КРОКУВА́ТИ,

крокýю, крокýєш; [крокува́ти].

Іти розміреним кроком.

Із татом
я
крокýю
і так собі міркую:
«Як виросту у школі
я вищий від тополі,
до стелі аж дістану,—
мені не треба слави,
ніяких
нагород —
піду я з татом
на завод».

(*В. Довжик.*)

Синоніми: іти́, ступа́ти; (*йти прямо*) прямува́ти; простува́ти.

КРОПИВА́,

кропиви́; *ж.* [кропи^{е}ва́].

кропи́вка
кропи́в'яний
кропи́в'яник

Трав'яниста рослина, листя і стебло якої вкриті жалки́ми волосками.

В саду розрослись
кропива́ і будяк,—
там тільки побачиш
приблудних собак.

(*В. Лучук.*)

? Її усякий обминає.
Не дерево, а листя має.
Лиш доторкнеться до долонь —
То припече, немов огонь.
(*Г. Бойко.*)

◉ І на жалку **кропиву́** мороз буває.
Жалить, як **кропива́**, а колеться, як їжак.
Часом і між **кропиво́ю** лілія росте.

КУКУРУ́ДЗА,

кукуру́дзи; *ж.* [кукуру́дза].

Злакова рослина, що має їстівні зерна, зібрані в качан.

кукурудзи́ння
кукурудзівни́к
кукурудзівни́цький
кукурудзя́ний

Виростає у степах
Кукуру́дза в кісниках,
Повновісна, білозуба,
Подивитись прямо любо!
(*М. Стельмах.*)

? Стоїть на роздоллі
У рідному полі
Сестриця в обнові.
Косиці шовкові,
Усміхнені губи,
Рядочками зуби,
Сама бронзолиця.
Як зветься сестриця?

◉ Щоб **кукуру́дзи** було доволі, зустрічай сонце в полі.
Посієш **кукуру́дзу** впору — матимеш зерна гору.

Кк

КУЛІ́Ш,

кулешу́; *ч.* [кул’і́ш].

Густий суп з пшона.

На **кулі́ш** у ступі вовк
Спозаранку просо товк.
А вовчиця над коритом
просівала просо ситом.
Вовченятко біля тину
кличе одуда в гостину.
Одуд каже:«Ду-ду-ду!
Я до вовка не піду!»

(*В. Лучук.*)

◉ Від **кулішу́** і ніг не поколишу.
Хоч **кулі́ш**, та з перцем.

КУ́ЛЯ,

ку́лі; *ж.* [ку́л’а].

кcourtesy

1. Геометричне тіло круглої форми.
2. Свинцевий або стальний снаряд для вогнепальної зброї.

У кожного хлопчиська
На шворинні **ку́лька** блиска;
Жовті **ку́льки**,
Сині **ку́льки**
І червоні надувні,
Ніби сонечка ясні!

(*І. Кульська.*)

◊ **Ку́лею** вилетіти — «дуже швидко побігти».

КУЛЬБА́БА,
кульба́би; *ж.* [кул’ба́ба].

кульба́бин
кульба́бка

Трав’яниста рослина, стебло якої виділяє молочний сік, а пухнасте насіння розноситься вітром.

На леваду я пішла б,
Ціла купа там **кульба́б.**
Ніби сонечка малі
По́сідали на землі.

(Н. Забіла.)

? **Росте біла, а подує вітер — відлітає.**

КУ́РИ,
куре́й; [ку́ри].

курни́к
куря́тник
ку́рячий

Загальна назва свійських птахів родини курячих; курки й півні.

Кажуть, лишенько та й годі,
Лис узявся за своє:
Як зачув **куре́й** — відтоді
Їм спокою не дає.

То не лис, а чисте диво,
Де ж бо чувано таки,
Щоб удень він так сміливо
Закрадався в **курники́!**

(І. Гнатюк.)

◉ **З курми́ спати лягай і з курми́ вставай.**

◇ **Грошей [і] ку́ри не клюють у кого — «дуже багато грошей у кого».**

Кк

І **ку́ри** загребують кого — «загине безслідно хто-небудь».
Ку́рям на сміх — «про що-небудь явно безглузде».
Ку́ряча пам'ять — «слаба, погана пам'ять».

КУ́РКА,

ку́рки; *ж.* **[ку́рка].**

ку́рочка
ку́рчин
куря́тина
ку́рячий

Домашня птиця, цінна своїм м'ясом і яйцями.

Їде півник на коні,
Куряву здіймає.
— Ти куди, ти куди? —
Ку́рочка питає.
— Їду, **ку́рочко,** прощай,
На війну велику.
— Кудкуди, кудкуди! —
Кури голосили.

(*Українська дитяча пісня.*)

? У наших панночок по сто сорочок, вітер повіє — тіло голіє.

◉ Голодній **ку́рці** просо сниться.
І чорна **ку́рка** білі яйця несе.

◊ **Ку́рці** ніде клюнути — «дуже тісно».
Сліпа **ку́рка** — «про людину, яка чогось не бачить».
Як **ку́рка** лапою — «про що-небудь виконане незграбно, неакуратно».

КУРЧА́,

курча́ти; *с.* [курча́].

курча́тина
курча́тко
курча́тник
курча́тниця
курча́чий

Пташа курки.

Вранці вибігла я з хати
І давай **курча́т** скликати:
— Ціп, ціп, ціп!

Позбігалися **курча́та**,
Почали пшоно клювати:
— Дзьоб, дзьоб, дзьоб!

(*Д. Головко.*)

? Попищали, попищали,
Дружно просо подзьобали
І до матері стрибочком
Жовті збіглися клубочки.
Заховались під крило —
Наче їх і не було.
Треба загадку кінчати.
Ті клубочки — то ...

(*В. Кириленко.*)

◉ **Курча́т** восени лічать.
Лупилось **курча́м**, а вилупилась чечітка.

КУТО́К,

кутка́; *ч.* [куто́к].

кут
куткови́й
ку́тній

1. Місце, де сходяться, пересікаються два предмети або дві сторони чого-небудь; частина приміщення між двома стінками, що сходяться.

Кк

куто́чок
поку́тній

2. Частина якоїсь території, місцевості; певна частина села.

Втік від котика клубок,
Закотився у **куто́к**:
Ані хвостиком дістати,
Ані лапками піймати.

(*В. Заєць.*)

? Чотири стояки всю хату обняли.

◉ Свій **куто́к** кожному милий.

КУ́ХАР,

ку́харя; *ч.* [ку́хар].

куха́рка
ку́харство
ку́харський
кухарюва́ти

Робітник, що готує їжу; кухова́р.

Окрім цього, я ще й **ку́хар**,
я такі зготую страви,
що ніякий повелитель
смаковитіших не їв.

(*В. Лучук.*)

◉ Два **ку́харі** — лихий борщ.
Де багато **ку́харів**, там собаки не голодні.
Де багато **куха́рок**, там борщ пересолений.
Добрий **ку́хар** і з кропиви борщ зварить.
Добрий **ку́хар** — найкращий лікар.

КУ́ХОЛЬ,

ку́хля; *ч.* [ку́хол’].

ку́хлик
ку́хличок
кухля́
кухля́тко

Металева або череп’яна посудина з ручкою для пиття; кількість чого-небудь, що вміщується в такому посуді.

А услід скакали
Ку́хлі та бокали,
Таці і графини
Посеред стежини.

(*К. Чуковський.*)

?

Ліз карасик
через перелазик
та у воду — плюсь!

Маленьке, кругленьке, всі його цілують.

Кого в хаті всі цілують?

КУЧУГУ́РА,

кучугу́ри; *ж.* [кучугу́ра].

кучугу́ристий
кучугу́ритися
кучугу́рище

Велика кількість насипаного чи наметеного горою в одному місці снігу чи піску.

То не баба-яга,
То гуляє пурга.
Намітає, кудлата, на хати.
Кучугу́ри в дворі
Намете дітворі,—
На санках завтра буду кататись.

(*О. Пархоменко.*)

КУШТУВА́ТИ,

кушту́ю, кушту́єш; [куштува́ти].

куштува́ння

З'їдати або випивати щось для проби.

Піріжечків-пундиків
Напечу,

Кк

Малюків рум'яними
Пригощу.
Ой і добрі ж
Пундики-пиріжки!
Покушту́йте,
Прошу вас, малюки!

(*В. Гринько.*)

КУЩ,

куща́; *ч.* [кушч].

ку́щик
кущи́стий
кущи́тися
кущі́ння
кущови́й

Низькоросла дерев'яниста рослина, гілки якої ростуть майже від кореня.

У куща́х біля ріки
рибаки-весельчаки.
Не клюють у них лящі,
а чіпляються **кущі́.**

(*Г. Бойко.*)

◉ З доброго **куща́** добрі й відростки.
З поганого **куща́** і дубець кривий.
З дурного **куща́** і ягода пуста.

◊ **В кущі; По куща́х — «далі від відповідальності, від безпосередньої участі у справі».**

ЛМН

Лл

ЛÁВА¹,

лáви, *ж.* [лáва].

лáвка
лáвочка

Дошка на стояках, на яку сідають або кладуть що-небудь.

У хатці завжди гарно й чисто —
Зайчата скрізь наводять лад:
І стіл, і **лáви** — все на місці,
Ще й вісім ліжечок у ряд.

(*Н. Забіла.*)

◊

Кинути під **лáву** — «занедбати, забути».
Лягти на **лáву** — «померти».
Сидіти на **лáві** підсудних — «буди підсудним».
На шкільній **лáві** — «під час навчання в школі».

Синоніми: лáвка; (*пересувна кімнатна*) ослі́н; (*шкільна*) пáрта.

ЛÁВА²,

лáви; *ж.* [лáва].

1. Стрій в одну лінію; ряд, шеренга.
2. Переважно у множині *лáви, лáв.* Сукупність осіб, об'єднаних певними стосунками, організацією тощо.

Мов рої ті гулкі,
Де і брались полки,
Уставала за **лáвою лáва.**

(*І. Манжура.*)

◊

Бути в перших **лáвах** — «бути попереду, першим, найактивнішим серед інших».
Вступати до **лав** (**в лáви**) чого — «ставати членом організації, об'єднання».

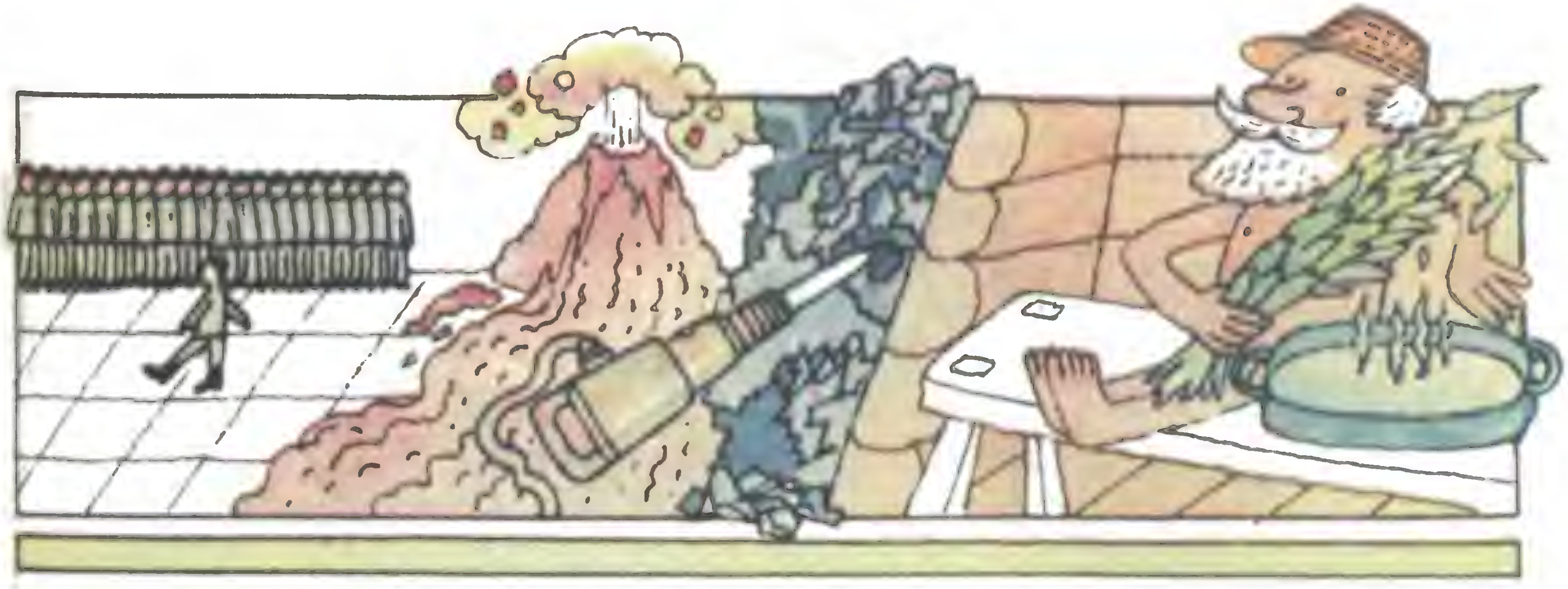

ЛА́ВА[3],

ла́ви; *ж.* [ла́ва].

Вибій у шахті із суцільною системою розробки вугілля чи інших пластів корисних копалин.

◉ Шахтареві слава, коли багато вугілля дає **ла́ва**.

ЛА́ВА[4],

ла́ви; *ж.* [ла́ва].

лави́на
лави́новий
лави́нний
ла́вовий

Розплавлена маса вулканічних вивержень.

Й як далеко гляне око,
Розливається широко
Кров гаряча, мов з вулкану
Ла́ва, серед урагану.

(*І. Франко.*)

ЛА́ЗНЯ,

ла́зні; *ж.* [ла́з'н'а].

лазне́вий

Спеціальне приміщення, де паряться і миються.

Ось я трохи розгойдаюсь,
розгойдаюсь і побачу,
як на хуторі за лісом
топлять **ла́зню** ведмежата.

(*Естонська народна пісенька.*)

Синонім: ба́ня.

Лл

ЛАН,

ла́ну; *ч.* [лан].

ланови́й
ланóк
ланóчок

1. Безліса рівнина, широкий простір, поле.
2. Засіяна або оброблена під посів велика ділянка землі.

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб **лани́** широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

(*Т. Шевченко.*)

Синоніми: пóле; (*засіяний*) ни́ва; (*про великі простори, не придатні під засів*) степ.

ЛА́НКА,

ла́нки; *ж.* [ла́нка].

ланкови́й
ланкува́ння
ланкува́ти

1. Складова частина чогось (ланцюга, механізму, виробництва).
2. Найменша організаційна одиниця в якому-небудь об'єднанні.

А у квітні
В дні привітні
Наша **ла́нка**
На ділянку
Посадила добре зерно...

(*М. Стельмах.*)

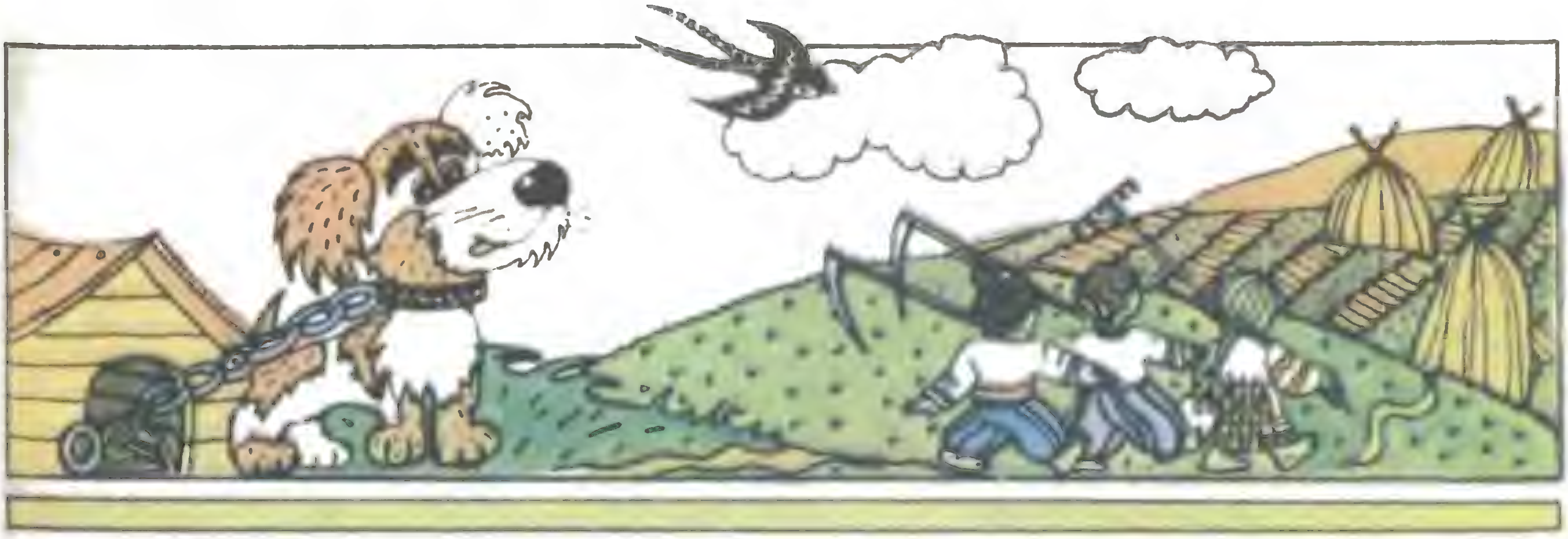

ЛАНЦЮ́Г,

ланцюга́; *ч.* [лан’ц’у́г].

ланцюго́вий
ланцюжко́вий
ланцюжо́к

Ряд металевих кілець, послідовно з’єднаних одне з одним.

В незатишному дворі,
у дірявій конурі,
на морозі,
на снігу,
мерзне пес,
на **ланцюгу́**.

(*О. Орач.*)

? Бери — кричить, клади — кричить, лиши — мовчить.
Має сто очей, а все ж не бачить.

◉ Старого собаку важко до **ланцюга́** привчити.

◊ Посадити на **ланцю́г** — «закувати в ланцюги; прив’язати ланцюгом».

Синонім: цеп.

ЛА́СТІВКА,

ла́стівки; *ж.* [ла́ст’івка].

ла́стівочка
ла́стівчин
ластів’я́
ластів’я́тко
ластів’я́чий

Перелітний птах з вузькими гострими крилами, стрімкий у польоті.

Ластівки́ летять у небо синє,
Крильцями торкаються узвиш,
І трава за **ластівка́ми** лине,
Й ти за **ластівка́ми** вже летиш!

(*В. Бойченко.*)

Лл

?

Швидко скрізь цей птах літає,
Безліч мошок поїдає,
За вікном гніздо будує,
Тільки в нас він не зимує.

◉

Ла́стівка день починає, а соловей його кінчає.
Одна **ла́стівка** весни не робить.
Де **ла́стівка** не літає, а додому прилітає.

ЛАТА́ТТЯ,

лата́ття; *с.* [лата́т' : а].

лататтє́вий

Водяна рослина з великим листям та білими або жовтими квітками.

Зайчик сонячний іскриться
на **лата́тті** у ріці,
на піску, і на травиці,
і у тебе на лиці.

(*О. Пархоменко.*)

?

Стоять красуні на воді,
Вінки в них білі й золоті.

Синоніми: водяни́й мак; жо́вті гле́чики; жо́вта лі́лія (ліле́я); водяна́ (бі́ла) лі́лія (ліле́я).

ЛЕ́ДАР,

ле́даря; *ч.* [ле́дар].

ле́дарство
ле́дарський
ледарюва́ння
ледарюва́ти

Людина, яка не любить працювати.

— Гей, куди це **ле́дар** диба? —
Запитала з річки риба.
— Землю йду шукать таку
На білому світі,

Щоб лежать в холодку
І нічого не робити...

(*П. Воронько.*)

?

Ні колода, ні пень —
Лежить цілий день,
Не копає, не косить,
А їсти просить.

◉ **Ле́дар** день гуляє, три — слабкий, а на п’ятий — вихідний.

◊ **Ле́даря корчити — «ледарювати».**

Синоніми: неро́ба; леда́що; ле́жень; лежебо́ка.

ЛЕ́ЗО,

ле́за; *с.* [ле́зо].

Гостра частина знаряддя, яким ріжуть, колють або рубають.

Гострі **ле́за** сокир в’їдалися в нетверду деревину. (*А. Шиян.*)

◊ Взяти на **ле́за** — «знищити».

ЛЕЛЕ́КА,

леле́ки; *ч.* і *ж.* [ле^{и}ле́ка].

лелеча́
лелеченя́
леле́чий
леле́чин
лелечи́ха

Великий перелітний птах із довгим прямим дзьобом та довгими ногами.

Ходять **леле́ки** по лузі,
Ходять **леле́ки** у тузі:
Завтра у вирій далекий
Будуть летіти **леле́ки**.

(*М. Познанська.*)

Лл

? Які ноги, такий ніс.
По болоту ходить скрізь,
Хату на хаті має,
Жабкам рахунок знає.

◉ Де **леле́ка** водиться, там щастя родиться.
Леле́ка, до літа далеко?
Леле́ко, **леле́ко**, чи до осені далеко?

Синоніми: бу́сол; бу́сел; чорногу́з; (*рідко*) бу́сень; бузько́, *діал.*

ЛЕМІ́Ш,

лемеша́; *ч.* [ле^{и}м’і́ш].

лемеше́вий
лемі́шний

Частина плуга, що підрізує шар землі знизу.

Пахнуть свіжістю поля.
Лискотить масна земля.
Угрузає в землю ні́ж.
Горне борозну **лемі́ш**.

(*В. Довжик.*)

◉ Заміняв **лемі́ш** на швайку.
Лемі́ш та чересло — найліпше ремесло.

ЛЕЩА́ТА,

леща́т; [лешча́та].

леща́тка
леща́тний

Слюсарний прилад, яким затискують оброблювальний предмет.

Вдача у **леща́ток** лагідна, звісно,
от тільки хватка...
Хватка залізна:
варто когось їм в обійми затиснути —
ні ворухнутись йому,
ані писнути.

(*О. Орач.*)

◊ **Брати в леща́та** кого, що — «обходити з обох боків (переважно про війська)».
Попасти в леща́та — а) «потрапляти в оточення»; б) «виявитися в скрутному, безвихідному становищі».

ЛИ́ПЕНЬ,

ли́пня; *ч.* [ли́пе^{и}н'].

ли́пець, *діал.*
липне́вий

Сьомий місяць календарного року; другий місяць літа.

! **Другий місяць літа дістав назву ли́пень, тому що в цей період починають цвісти липи. Липа — дуже поширене дерево на слов'янських землях. Ли́пнем і донині називають цей місяць чехи, поляки, серби, білоруси.**

Літо гріє купіль в річці:
— Хто купатись? Гей, сюди! —
Дибуляють по травичці
Гусенята до води.
А за ними по стежині,
Де кульбаби ронять пух,
Йде в легенькій одежині
Місяць **ли́пень** мов пастух.

(*Т. Коломієць.*)

В **ли́пні** на дворі пусто, зате на полі густо.
Чого **ли́пень** і серпень не доварять, того і вересень не досмалить.
Яка погода в **ли́пні**, така буде й у січні.

Лл

ЛИС,

ли́са; *ч.* [лис].

лисеня́
лисеня́тко
лиси́ця
лиси́чка

Хижий ссавець родини собачих з цінним рудим або сріблястим хутром і з довгим пухнастим хвостом.

Ой у лісі калюжа є,
А чого **лис** нездужає?
У калюжі мочить губи,
А на сонці гріє шубу.
Шуба в **ли́са** притерта,
Губи в **ли́са** подерті,
А усе за курятину,
А усе за гусятину...

(*М. Стельмах.*)

? Ходить свашка із мітлою,
Заміта до лісу слід,
Де недавньою порою
Тут відбувавсь її обід.

◉ У вічі як **лис**, а поза очі як біс.
Лис ли́са не кусає.
Знати **лиси́цю** по хвості.
Стара **лиси́ця** від собак захиститься.

ЛИСТ[1],

ли́сту; *ч.* [лист].

листо́к
листо́чок
ли́стя
листяни́й
ли́стячко

Орган повітряного живлення рослин у вигляді тонкої зеленої пластинки.

Лист за **ли́стом** опадає,
Рік за роком упливає.
Назад не вертає!

(*С. Руданський.*)

? Літом борода виростає, а зимою опадає.

◉ **Ли́стя** не шумить, як вітер не віє.
Якщо влітку на деревах з'являються жовті **листки́**, то буде рання осінь.
Якщо нескоро **лист** опадає, зима велика рано буває.

ЛИСТ^{2},

листа́; *ч.* [лист].

1. Тонкий щільний шматок або шар якого-небудь матеріалу (паперу, заліза, фанери і т. ін.).
2. Писаний текст, призначений для повідомлення про що-небудь, для спілкування з кимось на відстані, а також відповідна поштова кореспонденція.

Невидимий вітер, немов футболіст,
Ганяв по дорозі березовий лист.
Я слідом ішов через площу і міст
На пошту відправити братові **лист**.

(І. Січовик.)

? Без душі, без тіла
за сто миль залетіло.

ЛИСТОНО́ША,

листоно́ші; *ч.* і *ж.* [ли^{е}стоно́ша].

Людина, яка розносить кореспонденцію.

Здрастуйте! — гукнула
Дяді **листоно́ші**,—
А услід почула:
— От яка хороша!

(*Ф. Петров.*)

Лл

ЛИСТОПА́Д^{1},

листопа́ду; *ч.* [ли^{е}стопа́д].

листопа́дний

Опадання листя восени, а також час цього опадання.

Уже в саду осінньому
Гуляє **листопа́д,**
І літо не повернеться,
Не вернеться назад.

(*М. Сингаївський.*)

ЛИСТОПА́Д^{2},

листопа́да; *ч.* [ли^{е}стопа́д].

листопа́довий

Одинадцятий місяць календарного року; третій місяць осені.

! Назва одинадцятого місяця року **листопа́д** утворена з двох коренів: іменника *лист* і дієслова *падати.* Словом **листопа́д** було названо місяць, коли дерева скидають із себе рештки ошатного вбрання.

Пісня не лине пташина,
Мрійно задуманий сад,
Голі поля і долини,—
Місяць іде **листопа́д.**

(*М. Лисич.*)

В **листопа́ді** голо в саді.
Листопа́д — вересню онук, жовтню син, зимі рідний брат.
Листопа́д зимі ворота відчиняє.
Як **листопа́д** дерев не обтрусить, довга зима бути мусить.

Синонім: падоли́ст.

ЛИ́ХО,

ли́ха; *с.* [ли́хо].

лихи́й
ли́шенько

1. Обставина, подія, що викликає страждання; горе, біда.
2. Що-небудь погане, зле, недобре.

[Думи мої, думи мої,..]

Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас **ли́хо** не приспало,
Як свою дитину?..

(*Т. Шевченко.*)

◉ Багатство дочасне, а **ли́хо** довічне.

Багатство дме, а **ли́хо** в дугу гне.

Синоніми: (*як удар долі*) біда́; (*підсилено*) неща́стя; го́ре.

ЛІД,

льо́ду; *ч.* [л’ід].

льоди́на
льоди́стий
льоди́сто
льодови́й

Замерзла вода.

Іду я та й іду,
Аж стоїть хатка на **льоду́**.

(*Олена Пчілка.*)

? У воді родиться і води боїться.

Ні в огні не горить, ні в воді не тоне.

Лл

Що в воді не тоне і в землі не гниє?
Прозорий, мов скло,
а не вставиш у вікно.
Як написати в трьох клітинках слова «мерзла вода»?

◉ Від теплого слова і **лід** розмерзається.
Лід тріщить — мороз довго буде.
Узимку на **льоду́** вода виступає — незабаром потепліє.

ЛІ́ЖКО,

лі́жка; *с.* [л'і́жко].

лі́жечко
ліжкови́й
лі́жник

Призначені для лежання меблі у вигляді рами на ніжках з двома спинками, на яку кладуть матрац і постіль.

Їжачок ішов додому,
до теплесенького **лі́жка,**
і побачив: над водою
сяє місячна доріжка.

(*Л. Левченко.*)

? Має чотири ноги, але не звір;
Має пір'я й пух, але не птах;
Має тіло й душу, а часом буває й так.

◉ По своєму **лі́жку** простягай ніжку.
Як хто собі **лі́жко** постелить, так і вигріється.

ЛІ́ЖНИК,

лі́жника; *ч.* [л'і́жни^{е}к].

Домоткана ковдра (звичайно вовняна).

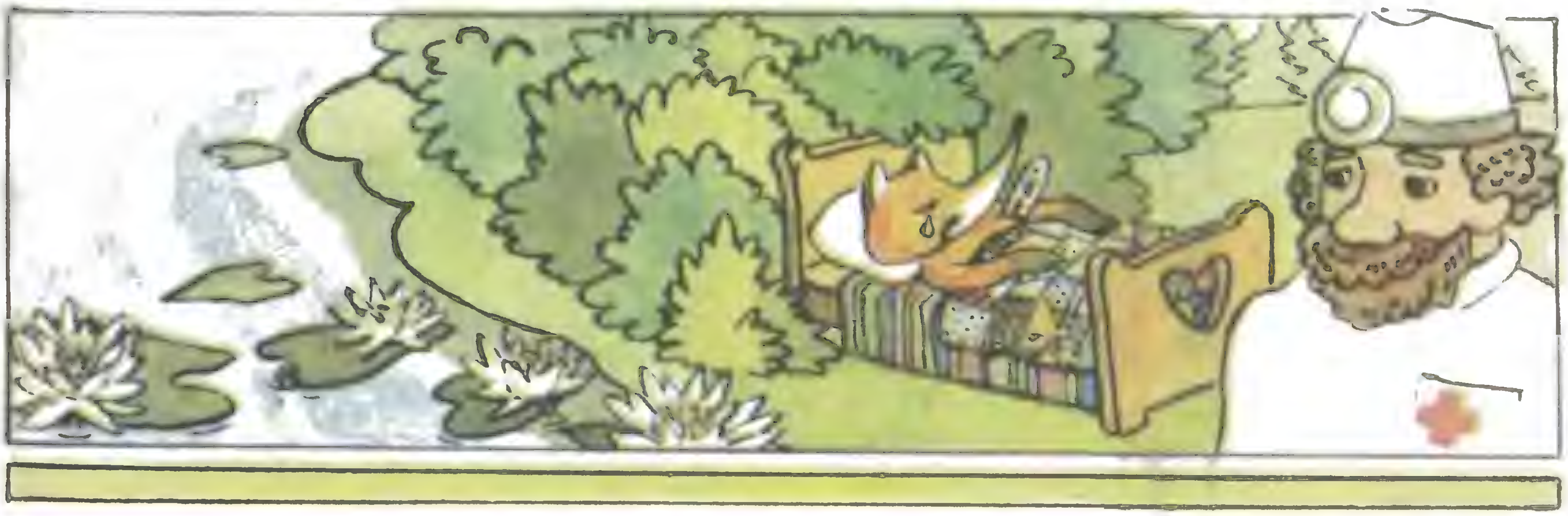

Маленький стіл, перо, папір
І ліжко **лі́жником** накрите.

(*Д. Павличко.*)

ЛІ́КАР,

лі́каря; *ч.* [л’і́кар].

лі́карів
лі́карка
лі́карський
лікарша

Той, хто лікує хворих.

Лі́кар Костю оглядає,
Лі́кар Костю слуха.
— На що скаржимось? —
питає,
А Костя:
— На вуха!
Лі́кар нижче нахилився:
— Що — болять, синочку?
— Вони мені заважають
Одягать сорочку!

(*М. Білецький.*)

ЛІЛЕ́Я,

лілéї, *ж.* [л’ілéйа].

лілéйний
лілі́йний

Цибулинна рослина з прямим стеблом і великими, форми дзвона, білими або різнобарвними квітками.

Місяць на хвилях —
Наче багаття...
Білі **лілéї**,
Срібне латаття.

(*Г. Коваль.*)

? Стоять красуні на воді,
вінки в них білі й золоті.

Лл

ЛІС,

лі́су; *ч.* [л’іс].

лісни́й
лісни́к
лісни́цтво
лісови́й

Велика площа землі, поросла деревами і кущами.

Ми садили **ліс** у полі —
І дубочки, і тополі,
І осику, і ліщину,
І червону горобину.

(*М. Стельмах.*)

? Зимою чорне, весною й літом зелене, а осінню жовте.

◉ Наука в **ліс** не веде, а з **лісу** виводить.
Ліс сам себе чистить.
Не привик **ліс** до наших коліс.
Якщо влітку **ліс** без вітру шумить, буде дощ, якщо взимку — відлига.

ЛІ́СА,

лі́си; *ж.* [л’і́са].

лі́ска

Огорожа, сплетена з лози.

Як гордо щепами хвалився він мені
В саду малесенькім, обведенім убого
Низькою **лі́сою**!

(*М. Рильський.*)

ЛІТА́К,

літака́; *ч.* [л’іта́к].

літако́вий
літачо́к

Літальний апарат з двигуном і нерухомими крилами.

Лелека ластівку питає:
— Хто вище всіх птахів літає?
— Літають люди вище всіх
На **літака́х** своїх легких.

(*Н. Забіла.*)

?
Сталеві крила,
Літає вміло;
Хоч не птиця —
В повітрі мчиться.

Синонім: аеропла́н.

ЛІ́ТЕРА,

лі́тери, *ж.* [л’іте^{и}ра].

лі́терний

Письмовий знак, що позначає звук або сполучення звуків; буква.

— І хто сю грамоту видумав, хто сі **лі́тери** вигадав?.. **Лі́теру** до **лі́тери** приложи — слово виходить...

(*Панас Мирний.*)

?
Чорні, криві,
Від роду німі,
А стануть вряд —
Враз заговорять.

Синонім: бу́ква.

ЛІХТА́Р,

ліхтаря́; *ч.* [л’іхта́р].

ліхта́рик
ліхта́рний

Освітлювальний пристрій, у якому джерело світла захищене склом, слюдою.

Лл

ліхта́рниця
ліхта́рня

Посвітлішало в гаях —
Вся шипшина в **ліхтаря́х**.
Прилетіли снігурі,
Кажуть: — Наші **ліхтарі́**! —
Прилетіли горобці,
Кажуть: — Наші **ліхтарці́**! —
Прилетіли шишкарики,
Кажуть: — Наші **ліхта́рики**! —
А шипшина мирить їх:
— Ці **ліхта́рики** для всіх!

(*В. Заєць.*)

◉ Голова без розуму, як **ліхта́р** без свічки.

ЛІЧИ́ЛКА,

лічи́лки; *ж.* [л’ічи́лка].

лічба́
лічи́лочка
лічи́льний
лічи́ти

Віршик із лічбою в дитячій грі.

Зараз порахуємо
всіх дітей підряд.
Лісова **лічи́лочка**
буде саме влад.

(*Н. Забіла.*)

ЛІЩИ́НА,

ліщи́ни; *ж.* (л’ішчи́на].

ліщи́нка
ліщи́новий
ліщи́нонька

Кущ родини березових з їстівними плодами — горіхами.

Дерева зростатимуть з нами,
задзвенять над містом гілками.

Хай шумить за містом **ліщи́на**,
хай цвіте-розцвіта Батьківщина!

(П. Воронько.)

ЛОБОДА́,

лободи́; *ж.* [лобода́].

лободи́на
лободо́вий
лободя́ник

Трав'яниста рослина, що росте на городі.

Сива **лобода́**
Піднялась на полі, наче хмара.

(П. Воронько.)

◉ То ще не біда, коли в просі **лобода́**, а тоді біда, як ні проса, ні **лободи́**.

ЛОПА́ТА,

лопа́ти; *ж.* [лопа́та].

лопа́тка
лопа́тковий
лопа́тний
лопа́тник
лопа́точка

Знаряддя для перекидання або присипання чого-небудь.

Та взяв Максим якось
Заступ і **лопа́ту**,
Та й пішов собі у поле
Криницю копати.

(Т. Шевченко.)

? Ростом невеличка,
Ні звір, ні птичка,
А землю риє,
Будинок будує.

Синонім: *(залізна)* за́ступ.

Лл

ЛОША́,

лоша́ти; *с.* [лоша́].

Маля коня.

лоша́к
лоша́тко
лоша́чий
лошачо́к

Лоша́тко танцювало в парку.
Було і гамірно, і жарко.
Втомилося, на лавку впало,
Яку недавно фарбували.
Прокинулося: що за гра?
Таке смугасте, як матрац.
Дивується: оце загадка.
Я зебра вже чи ще **лоша́тко**?

(*Н. Ланге.*)

ЛУГ,

лу́гу; *ч.* [луг].

Поросла травою і кущами лука.

Зацвіла у **лу́зі** травка,
Лу́гом дибає журавка,
А для неї журавель
Скрізь насіяв конопель.

(*М. Стельмах.*)

Синоніми: лу́ка; лева́да.

ЛУ́КА^1,

лу́ки; *ж.* [лу́ка].

Рівна місцевість, вкрита трав'янистою рослинністю.

Трудівниця я — бджола.
Де я тільки не була!
І на **лу́ках**, і в садах,
На гілках, і на квітках...

(*С. Шушкевич.*)

ЛУКА́^{2},

луки́, *ж.* [лука́].

Вигин переднього або заднього краю сідла.

Він на **луку́** в сідлі упирає —
До Києва на вороному коні скакає.

(*Панас Мирний.*)

ЛУНА́,

луни́; *ж.* [луна́].

луна́ти

Відбиття звукових коливань від перешкоди; відгомін.

В лісі нашому **луна́**,
не стихаючи луна.
— Ми з Іванком тут удвох! —
Звіддаля лиш чути: — Ох!

(*В. Лучук.*)

?

Крикнеш —
Озивається.
Шукаєш —
Ховається.

(*В. Кравчук.*)

Як гукни, то відзивається,
Все йде далі й не вертається.

Лл

Живе без тіла, говорить без язика.
Хто говорить на всіх мовах.

Синоніми: відлу́нок, відлу́ння.

ЛЮДИ́НА,

люди́ни; *ж.* [л’уди́на].

лю́дство
лю́дськи́й
лю́дяний
лю́дяність
лю́дяно

Суспільна істота, яка має свідомість, володіє мовою, виробляє і використовує знаряддя праці.

У світ людський прийшла нова **люди́на**,
Зійшла зорина... зіронька... дитя...
Земля і сонце, мати й Батьківщина
Вже радять раду про нове життя.

(*М. Сом.*)

? Стоїть дуб, на дубі гай, під гаєм моргай, під моргаєм кліпун, під кліпуном дивун, під дивуном сопун, під сопуном хапун, під хапуном трясун.

Хто вранці ходить на чотирьох, удень на двох, а ввечері на трьох?

◉ Пташка красна своїм пір’ям, а **люди́на** — своїм знанням.
Не з багатством жить, а з **люди́ною.**

ЛЮ́ЛЬКА[1],

лю́льки; *ж.* [л’у́л’ка].

лю́лечка
лю́лечний
люлькови́й

Прилад для куріння, що складається з мундштука і чашечки для тютюну.

Ой на горі та женці жнуть,
А по-під горою
Яром долиною
Козаки йдуть...
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн та **лю́льку**
Необачний...

(Українська народна пісня.)

? Не труба і не димар, а дим пускає.

◊ **Лю́лька** миру — «символ примирення, припинення війни (за звичаєм деяких народів, колишні противники разом палили люльку)».

ЛЮ́ЛЬКА ^{2},

лю́льки; *ж.* [л’у́л’ка].

лю́лечка
лю́ля

Невеличке ліжечко для спання і колисання дитини; колиска.

Все світле, святе — нам кохати.
Не в **лю́льці** його колихати,
а в спільній роботі.

(П. Тичина.)

ЛЮ́СТРО,

лю́стра; *с.* [л’у́стро].

люсте́речко
люсте́рко
люсте́рце
лю́стречко

Дзеркало.

Сніжний віночок сплітає зима,
Такий, що не можна й наміряти.
Йду я тихенько, немов крадькома,—
Жалко віночок розвіяти.

Лл

Хай хоч погляну в **люсте́рко**: який?
Тільки ввійшла я до хати,
Став той віночок вологий,
липкий,
З хустки почав опадати.
Глянула в **лю́стро** — вінка
нема...
В хаті стою і сумую,
А у віконце сміється зима:
«Вийди, новий подарую!»

(*П. Воронько.*)

Синонім: дзе́ркало.

ЛЮ́ТИЙ,

лю́того; *ч.* [л’у́тий].

лютне́вий

Другий місяць календарного року; третій місяць зими.

! Назва місяця утворена від прикметника *лю́тий*, який означає «суворий, холодний, злий, жорстокий» і нагадує про люті морози, які бувають у цей період.

Лю́тий в гості на гостину
Кличе всю свою родину.
Та родина — не мала,
Суне й суне без числа:
заморозки, морозенки —
і великі, і маленькі.

(*О. Сенатович.*)

◉ Вже **лю́тий** геть підгриз, кидай сани — бери віз.
В **лю́тому** сонце іде на літо, а зима — на мороз.
Як **лю́тий** не лютуй, а на весну брів не хмур.

ЛЯ́ЛЬКА,

ля́льки; *ж.* [л’а́л’ка].

ля́лечка
ляльќовий

Дитяча іграшка у вигляді фігурки людини.

лялькови́к
лялько́во

Ось день скінчивсь. Закрию книжку,
Бо скрізь вже тінь і **ля́лька** спить.
І я кладусь в м'якеньке ліжко
І теж засну, як **ля́лька**, вмить!

(*Н. Забіла.*)

ЛЬОН,

льо́ну; *ч.* [л'он].

льона́р
льона́рка
льона́рство
льона́рський

1. **Трав'яниста рослина з волокнистим стеблом і з багатим на олію сім'ям.**
2. **Волокно, що виготовляється з цієї рослини.**

Небо ясне, степ — як море,
Трава зеленіє,
Льон синіє, гречка пахне,
Пшениця жовтіє.

(*Л. Глібов.*)

?

В чистім полі він росте:
на високих ніжках,
В зелених панчішках
Квіточки блакитні,
Оченьки привітні.

◉

Льон не косять, не жнуть, а рвуть.
Осот та лобода — для **льо́ну** біда.

МА́ВПА,

ма́впи; *ж.* [ма́впа].

мавпеня́
мавпи́ний
ма́впочка
ма́впячий

Високоорганізована тварина-ссавець, що за будовою тіла стоїть найближче до людини.

Хто бачив **Мавп**, той, певно, знає,
Як жадібно все **Ма́впа** переймає.

(*І. Крилов.*)

Мм

МАГНІТОФО́Н,

магнітофо́на; *ч.* [магн’ітофо́н].

магнітофо́нний

Апарат для магнітного запису та відтворення звуку.

?

Я по скверику гуляю,
В скриньці музику тримаю:
Гарну пісню під гітару,
Що співа її Ротару.
Ще дві пісні я сама
Наспівала жартома.
Хто захоче їх почути —
Можна кнопку натиснути,—
Хай звучать на цілий сквер
І мої пісні тепер.

(*М. Петренко.*)

Дуже добру пам’ять має,
Хутко все запам’ятає,
Де почує яку вість —
Слово в слово розповість.

МАЙДА́Н,

майда́ну; *ч.* [майда́н].

майда́нець
майда́нний
майдано́вий
майда́нчик
майданчико́вий

Велике незабудоване місце в селі або місті, площа.

З неба падають сніжинки
На дерева, на будинки,
На **майда́ни**, на садки,
На ялинки, на дубки.

(*Н. Забіла.*)

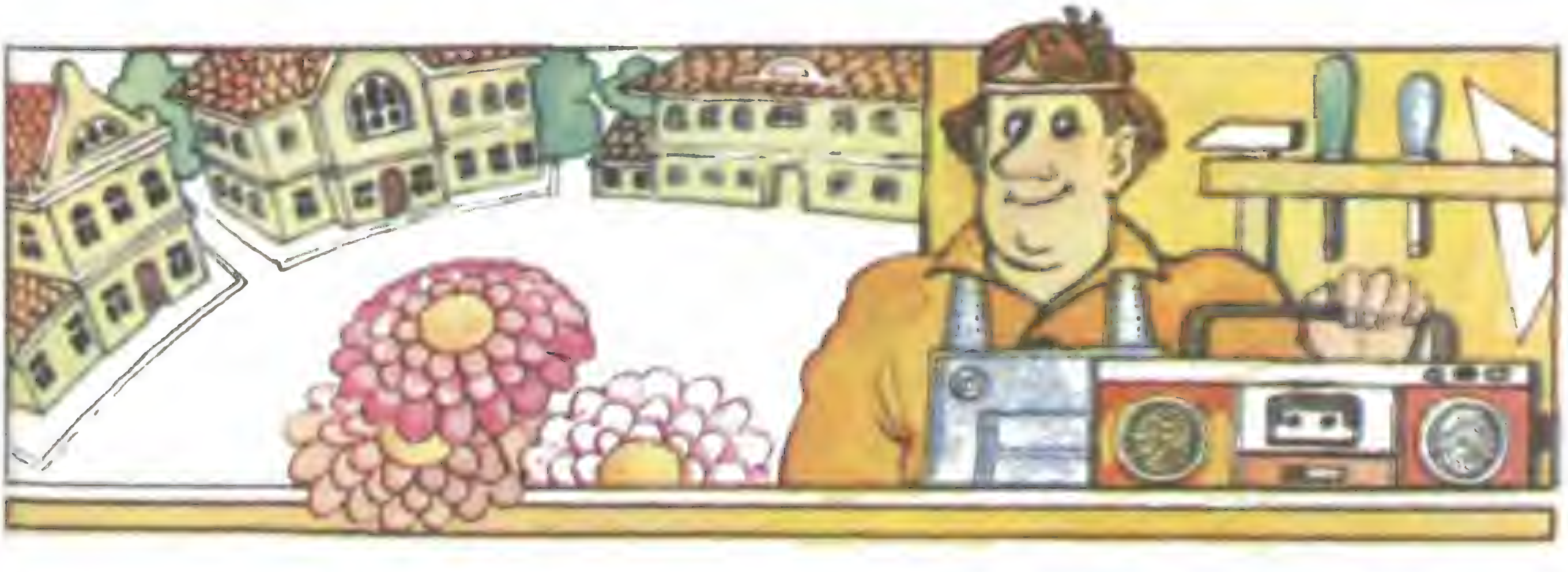

МАЙО́РИ

і **майо́рці,** майо́рів *і* майо́рців; [майо́ри].

Трав'яниста декоративна рослина з квітками переважно червоного та жовтого кольорів.

Мокрі айстри та **майо́ри**
посміхаються бадьоро.
І горобчик вже намок,
і дерева і тинок.

(*Л. Левченко.*)

МАЙОРІ́ТИ,

майорі́ю, майорі́єш; [майор'і́ти].

майорі́ння

! **Майорі́ти** — власне українське утворення, результат поєднання двох дієслів *ма́яти* і *мрі́ти*.

1. Невиразно виднітися вдалині, маячити.
2. Мелькати.
3. Коливатися під дією вітру.

І розходяться, клубочаться тумани,
Вдалині Трипілля **майори́ть.**

(*М. Нагнибіда.*)

МА́ЙСТЕР,

ма́йстра; *ч.* [ма́йсте^{и}р].

майсте́рний
майсте́рність
майсте́рно
майсте́рня
майструва́ти

1. Старший робітник, керівник окремої ділянки виробництва.
2. Кваліфікований робітник.
3. Той, хто досяг високого вміння, мистецтва, майстерності в будь-якій галузі.

Мм

Всі з гори летять щодуху,
Щоб піймати білу муху,
А санчата їм усім
Змайструва́в старий Максим.

(*М. Рильський.*)

! Слово **ма́йстер** запозичене з німецької мови, виникло з латинського *магі́стер* — «начальник, учитель, керівник».

◉ Діло **ма́йстра** величає.
Ма́йстра по роботі пізнати.
У **ма́йстра** золоті руки.

◊ **Ма́йстер** на всі руки — «людина, вправна у всякому ділі».

МАК,

ма́ку; *ч.* [мак].

ма́ківка
маківни́к
макі́тра
ма́ковий
макови́ння

1. Трав'яниста рослина з довгим стеблом і великими квітками, що дає кулястий плід, наповнений дрібним насінням; квітка цієї рослини.
2. Насіння цієї рослини.

На сірій скелі **мак** цвіте,
І вітер злий його гойдає.

(*О. Олесь.*)

? Стоїть тичка, на тичці мазничка,
А в мазничці сто зернець —
Хто відгадає, той буде молодець.

◉ **Мак** хоч і чорний, а смачний, а редька біла, та гірка.

◊ Сісти **ма́ком** — «потрапити в біду»; «зазнати поразки, невдачі».
Утерти (дати) **ма́ку** кому; Стерти на **мак** кого — «побити когось; провчити».

МАЛЮВА́ТИ,

малю́ю, малю́єш; [мал'ува́ти].

малюва́льний
малюва́льник
малюва́ння
малю́нок
малю́ночок

Зображувати олівцем, вугіллям, фарбами щось на папері або полотні.

Малюва́ла Віра
зайчика смішного,
а **намалюва́ла**
вовчика лихого.
Закричала Віра:
— Ой-ой-ой, матусю!
Бач, який страшенний!
Я його боюся!

(*Н. Дергач.*)

? Хто малюнок на вікні
за ніч **намалюва́в** мені?

◊ Хоч [картину] **малю́й** — «дуже гарний на вроду; про щось надзвичайно красиве».

МА́ЛЯ́Р,

ма́ляра́; *ч.* [ма́л'а́р].

1. Художник, який займається живописом.
2. Спеціаліст, який розмальовує будівлі, внутрішні приміщення.

Фарбувати вже пора —
Запросили **маляра́**.
Без відра, без пензля він
Взявсь до фарбування стін.

(*С. Баруздін.*)

◉ Поки **ма́ляр** горобця намалює, то вола з'

Мм

Сім братів-**малярі́в**
в королівстві кольорів.
Кожен **ма́ляр** королює —
в королівстві **маляру́є.**

(*О. Орач.*)

МА́ЛЬВА,

ма́льви; *ж.* [ма́л'ва].

ма́львовий

! Назва **ма́льва**, під якою *рожа* була відома в Росії і Німеччині,— це перекладене з латинської мови найменування близького роду з тієї самої родини.

Декоративна рослина з високим стеблом і великими яскравими квітками (рожевими, червоними, білими, фіолетовими), зібраними по кілька, іноді в китицеподібні суцвіття; рожа.

Куди не глянемо навкруг,—
Відходить красне літо.
Пожовк від сонця зелен луг,
Пожухли **ма́льви**-квіти.

(*М. Познанська.*)

МАНДРІ́ВКА,

мандрі́вки; *ж.* [мандр'і́вка].

ма́ндри
мандрі́ве́ць
мандрі́вни́й
мандрі́вни́к
мандрі́вочка

Переміщення за допомогою транспорту або пішки далеко за межі постійного місцеперебування.

Коли акацій буйний цвіт
запах на березі крутому,
з далеких **ма́ндрів** теплохід
вертався поночі додому.

(*А. Качан.*)

Мандрі́вочка — рідна тіточка.

Синоніми: по́дорож; ма́ндри, *розм.*

МАНДРУВА́ТИ,

мандру́ю, мандру́єш; [мандрува́ти].

мандрува́ння
мандрува́тися
мандру́ючий

1. Здійснювати мандрівку.
2. Іти, їхати.

«Я — плискачик,
я гарячий,
загорілий в мене бік,
я від діда, баби, й внучки,
і від зайчика утік.
Вирушаю **мандрува́ти**,
погуляю досхочу
і від тебе, вовк зубатий,
зараз, зараз утечу!»

(*П. Воронько.*)

◉ Хто **мандру́є**, той дома не ночує.

МАТЕРИ́НКА,

матери́нки; *ж.* [мате^{и}ри́нка].

Пахуча трав'яниста рослина із дрібними бузково-рожевими квітками; використовується в парфюмерній промисловості.

Ой, ну, люлі, коте-котику!
Та виорем нивку,
Та посієм **матери́нку**,
Матери́нку будем рвать,
Малу дитинку колихать.

(*Українська народна пісня.*)

МА́ТИ,

ма́тері; *ж.* [ма́ти].

ма́тінка

Жінка стосовно своїх дітей.

Мм

мáтіночка
матýсенька
матýсин
матýся

Ще в колисці немовля
Слово «мама» вимовля.
Найдорожче в світі слово
Так звучить у рідній мові.
Мáти,
Мáтінка,
Матýся,
Мáма,
Мáмочка,
Мамýся! —
Називаю тебе я,
Рідна ненечко моя!

(*В. Гринько.*)

◉ У дитини заболить пальчик, а у **мáтері** серце.

Синоніми: мáтір, *уроч.*; мáма, *розм.*; нéня, *пестл.*; нéнька, *пестл.*

МЕТÉЛИК,

метéлика; *ч.* [ме^{и}тéли^{е}к].

метéлики
метéличок
метéликовий

Комаха з різноманітним забарвленням, що має по дві пари крил.

Пролетів **метéлик**
Серед ста веселок.
Засміявсь **метéлик**:
«Чи це я — веселик?
Чи якась веселочка
Грається в **метéличка?**»

(*Т. Герасименко.*)

? Що за квіти полетіли —
голубі, рожеві, білі?
Я хотів зловить їх в балці —
лиш пилок лишивсь на пальцях.

(*Л. Левченко.*)

Що літає дуже гарне,
Робить діло всім погане?
Коли раніш нас устане,
То в саду чогось не стане.

На капусті я родився
І капустою живився.
На капусті я умер,
Та ізнов ожив тепер.
Тільки вже не той я став,
Що в капусті плазував.
Не плазую, а літаю,
Бо прегарні крильця маю.

МЕТЕ́ЛИЦЯ,

мете́лиці; *ж.* [ме^{и}те́ли^{е}ц'а].

Сильний вітер із снігом.

Надворі була хуртеча
Та мете́лиця мете;
За ворітьми коло вікон
Сніг горбами наросте.

(*Я. Щоголів.*)

Синоніми: заметі́ль; (*рідше*) снігові́йниця; снігови́ця; (*з сильним вітром*) завірю́ха; хуртови́на.

МЕ́ШКАНЕЦЬ,

ме́шканця; *ч.* [ме́шкане^{и}ц'].

ме́шканка
ме́шкання

Особа, що займає якесь приміщення як житло; жилець.

8*

Мм

Дятел вісті термінові
Розіслав у всі кінці,
Що з'явились у діброві
Незнайомі **ме́шканці.**

(*В. Скомаровський.*)

Синоніми: жи́тель; жиле́ць; жите́ць, *розм.*; (*що довгий час живе в даній місцевості*) старожи́л; (*корінний житель якоїсь країни*) абориге́н, *книжн.*

МИСЛИ́ВЕЦЬ,

мисли́вця; *ч.* [ми^{е}слúве^{и}ц’].

Той, хто займається полюванням на диких звірів і птахів.

ме́шкати
мисли́вство
мисли́вський

Два **мисли́вці** — Бах і Бух —
полювать пішли на луг.
Поміж трав у лузі
причаїлись друзі.

(*Г. Малик.*)

◉ Не силою **мисли́вець** подолає льва, а тим, що **мисли́вська** умніша голова.

Синонім: лове́ць, *заст.*

МИ́ТТЮ,

прислівник [ми́т’ : у].

В одну мить, дуже швидко.

Ось зиркнули очиці —
І **ми́ттю** кіт притих.
На те ж бо й таємниці,
Щоб зберігати їх!

(*В. Бойченко.*)

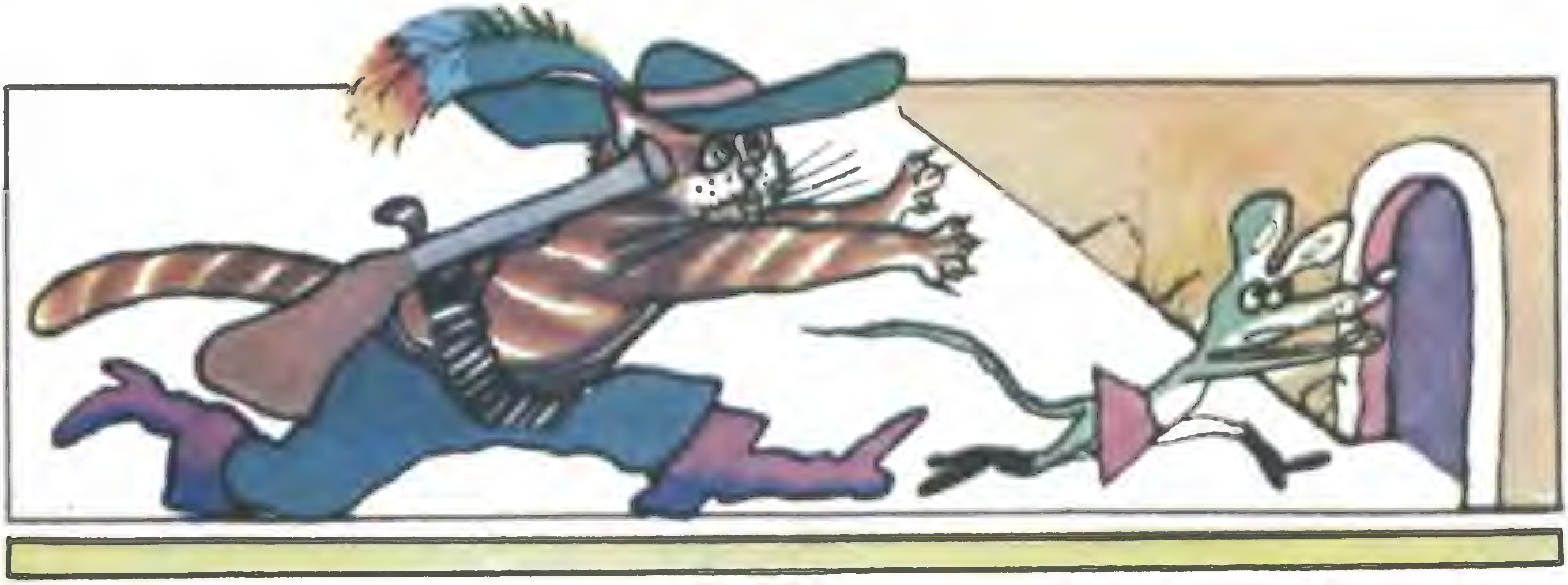

МИТЬ,

ми́ті; *ж.* [ми^{е}т’].

миттє́вий
миттє́вість
миттє́во
ми́ттю
миттьови́й

Дуже короткий проміжок часу; момент.

Любіть Україну, як сонце любіть,
як вітер, і трави, і води,
в годину щасливу і в радості **мить,**
любіть у годину негоди!..

(*В. Сосюра.*)

МИ́ША,

ми́ші; *ж.* [ми́^{е}ша].

миша́стий
мишеня́
мишеня́тко
ми́шка

Невеличка тварина ряду гризунів, переважно сірого кольору, з гострою мордочкою і довгим тонким хвостом.

Прошуміла лісом злива,
Сонце шле землі привіт.
Сіра ми́шка боязлива
З нірки вилізла на світ.

(*В. Лучук.*)

? Маленьке, сіреньке, а хвостик як шило.

◉ Для **ми́ші** й кішка звір.

☢ Прибігла **ми́шка** до Мишка:
— Позич горіхів півмішка!
Мишко всміхається до **ми́шки:**
— А принеси медку півмиски!

(*В. Лучук.*)

Мм

МІСТ,

моста́ *і* мо́сту; *ч.* [м'іст].

місто́к
місто́чок

Споруда для переїзду або переходу через річку, залізницю, автомагістраль, яр.

В тихих водах переправи,
Наче слон, спинився **міст**:
Хобот ліг на берег правий,
А на лівий берег — хвіст.

На **мосту́** гудуть машини,
Щиро дякують **мосту́**,
Мчать по хоботу, по спині,
А з'їжджають — по хвосту!

(*В. Бойченко.*)

? Впала стрічка через річку, поєднавши береги.

Через воду всіх проводить,
А сам з місця вік не сходить.

◉ Не переходь **моста́**, покіль до нього не дійдеш.

◊ Спалити [свої] **мости́** — «рішуче порвати з чим-небудь».

МІ́СТО,

мі́ста; *с.* [м'і́сто].

міськи́й
міськра́да

Великий населений пункт, адміністративний, промисловий, торговельний і культурний центр.

В школі всіх наук джерела,
дбало зібрані людьми.
За віки **міста́** і села
школа вивела з пітьми.

(*П. Воронько.*)

МІ́СЯЦЬ[1],

мі́сяця; *ч.* [м'і́с'ац'].

місяче́нько
мі́сячний
мі́сячно

Найближче до Землі небесне тіло, супутник Землі, що світить відображеним сонячним світлом.

— **Мі́сяць, мі́сяць,**
а навіщо
з неба світиш ти
щоночі?
— Щоб за ніч
поспало сонце,
бо й воно
спочити хоче.

(*А. Костецький.*)

?

Срібною доріжкою,
Виставивши ріжки,
Через річку перейшов,
Не змочивши підошов.

(*М. Білецький.*)

На небі біліє, світить, а не гріє.

Без рук без ніг, тільки з рогами,
А ходить попід небесами.

Ні електрика, ні гас,—
Світить всюди в нічний час.

◉

Світило б сонце, а **мі́сяць** не зігріє.
Кому **мі́сяць** світить, тому і зорі всміхаються.
Мі́сяць — козацьке сонце.
Молодий **мі́сяць** не всю ніч світить.

Мм

МІ́СЯЦЬ^{2},

мі́сяця; *ч.* [м’і́с’ац’].

мі́сячний

Проміжки часу (від 28 до 31 доби), на які поділяють рік у сучасному календарі.

От розказує Гафійка:
— Через те у мене двійка,
Що послали в нас бабусю
Аж на **мі́сяць** в місто Львів.

(*І. Кульська.*)

Сі́чень, січе,
лю́тий лютує,
бе́резень плаче,
кві́тень квітує.
Тра́вень під ноги
стеле травицю,
че́рвень складає
сіно в копиці.
Ли́пень медовий
бджілок чарує.
Се́рпень чудовий
булку дарує.
Ве́ресень трусить
груші в садочку.
Жо́втень гаптує
клену сорочку.
Йде **листопа́д**,
застеля килими.
Гру́день надходить —
початок зими.

(*Ф. Петров.*)

? Дванадцять братів один за одним ходять, один одного не обходять.

МЛИН,

млина́; *ч.* [млин].

млина́р
млина́рський
млино́вий
млино́к
млино́чок

Споруда, де розмелюють зерно на борошно.

Від **млина́** ідуть дроти,
Гонять світло у хати.
А у самому **млині́**

січень
лютий
березень
квітень
травень
червень
липень
серпень
вересень
жовтень
листопад
грудень

Мм

Мельник меле цілі дні.
Він засипле кіш зерном —
І мука тече струмком.

(*М. Стельмах.*)

? Стоїть дуб дуплинатий,
Нікому не винуватий.
Не жне, не молотить,
А готовеє колотить.

Живу я од вітру й води, сам не їм, а тобі їсти даю.

Стукотить, гуркотить, а на одному місці стоїть.

◉ Який мельник, такий **млин**, який батько, такий син.
Добрий **млин** усе змеле.
Млин меле — мука буде, язик меле — біда буде.
Порожній **млин** і без вітру меле.

МЛИНÉЦЬ,

млинця́; *ч.* [мли^{е}нéц’].

Тонкий коржик з рідкого тіста, спечений на сковороді.

млинце́вий
мли́нчик

— Мила хмарко,
Хай частіше буде парко,
Проливай дощі-хлющі
На городи, на кущі,
На жита, на пшениці —
Буде хліб нам і **млинці́**...

(*П. Воронько.*)

! Слово **млине́ць** походить від праслов'янського *млин* — «коржик з молотого борошна», корінь якого споріднений з *моло́ти.*

◉ Видно, що Ганна **млинці́** пекла, бо й ворота в тісті.
Дурний Грицько **млинці́** пекти, він краще тістечко з'їсть.

МО́ВА,

мо́ви; *ж.* [мо́ва].

мо́вець
мо́вити
мо́вний
мо́вник

1. Здатність людини говорити.
2. Засіб спілкування в людському суспільстві.

Мо́ва кожного народу
неповторна і — своя;
в ній гримлять громи в негоду,
в тиші — тьохкіт солов'я.
На своїй природній мо́ві
і потоки гомонять,
зелен-клени у діброві
по-кленовому шумлять.
Солов'їну, барвінкову,
колосисту — на віки
українську рідну мо́ву
в дар мені дали батьки.
Берегти її, плекати
буду всюди й повсякчас,—
бо ж єдина — так, як мати,—
мо́ва в кожного із нас!

(В. Лучук.)

◉ Хто своєї **мо́ви** цурається, той сам себе стидається.

◊ Вести **мо́ву** — «говорити».
Заводити **мо́ву** про кого, про що — «почати говорити про кого-, що-небудь».

МОЛОТО́К,

молотка́; *ч.* [молото́к].

молотко́вий
молото́чок

Ручне знаряддя ударної дії — металевий або дерев'яний брусок, насаджений під прямим кутом на держак.

Мм

МОЛОТОК

Майструвати будем? Раз, два, три!
Отже, в руки ти його бери.
Лиш ударить ним як слід зумій,
Оком кинь: де цвях, де палець твій,
Так, щоб враз не скрикнув: ох!
Отепер збагнув усе? Хутчій
Катер майструватимем удвох.

(*М. Романченко.*)

◉ Краще бути **молотко́м**, ніж ковадлом.
Добре ковадло не боїться **молотка́**!

◊ Продавати з **молотка́** — «продавати способом прилюдного торгу».

МОРЕ́ЛЯ,

море́лі; *ж.* [море́л’а].

море́левий
море́лівка

1. Сорт абрикоси з дрібними плодами.
2. Плід цього дерева.

В цвіту гойдаються **море́лі**
Під дзвін трудящої бджоли,
І ранок зелено-веселий
Іде широко по землі.

(*М. Стельмах.*)

МО́РКВА,

мо́ркви; *ж.* [мо́рква].

моркви́на
моркви́ння
морквя́ний
морквяни́к
морко́вка

1. Городня рослина з пірчасторозсіченими листками й довгастим потовщеним коренем.
2. Коренеплоди цієї рослини оранжевого кольору, що вживаються як їжа або корм.

Чим це **мо́ркви** поливають,
Що солодкими зростають?..

Може, **мо́ркву** для принади
Поливають лимонадом?

(*Е. Саталкіна.*)

? В земляній сиджу коморі,
А коса моя надворі.

Сидить дівчина в коморі, а коса її надворі.

◉ Солодка **мо́рква**, та в сусідньому городі.

◊ **Мо́ркву** скребти — «сварити, лаяти когось».

МОРО́ЗИВО,

моро́зива; *с.* [моро́зи^{е}во].

моро́зивник
моро́зивниця

Заморожена солодка їжа з вершків, соку, ягід і т. ін.

Люблю я в неділю по місту пройти
Так собі, просто без цілі й мети.
На площі Навона на хвильку спинюся,
На обеліск іще раз подивлюся
Та полюбуюся трохи прохожими,
Гляну, як римляни лижуть **моро́зиво**...

(*Джанні Родарі.*)

МОТУЗО́К,

мотузка́; *ч.* [мотузо́к].

мо́туз
моту́зка
мотузко́вий
мотузо́чок

Зсукана із прядива вірьовка.

При дорозі стояла жінка і тримала **на мотузку́** овечку.

(*Н. Кобринська.*)

Мм

◊ **Мотузки́** крутити (сукати) з кого — «примушувати виконувати що-небудь, підпорядкувавши когось своїй волі».

Такий, що з піску **мотузки́** сучить — «дуже хитрий, спритний».

Синоніми: моту́зка; вірьо́вка; *(грубий)* мо́туз; *(тонка)* поворо́зка; шво́рка.

МУ́ЛЯР,

му́ляра; *ч.* [му́л’ар].

Майстер мурування.

му́лярка
му́лярський

А ось і школа. Поверхи високі,
великі вікна, світлі, голубі...
Каменярі і **му́ляри** два роки
її складали з каменю тобі.

(*В. Бичко.*)

◉ Який **му́ляр**, така й кладка.

МУР,

му́ру; *ч.* [мур].

Висока кам’яна або цегляна стіна навколо чогось.

Всі круглії вежі й високії **му́ри** —
Страшні та суворі, непевні, понурі,
І скрізь у тих **му́рах** стрільниці-бійниці,
При вежах тих сумні «темнії темниці».

(*Леся Українка*)

◉ Головою **му́ру** не проб'єш.
Мур пальцем не проб'єш.

Синоніми: стіна́; (*тільки круг садиби*) огра́да.

МУРА́ШКА,

мура́шки; *ж.* [мура́шка].

мура́ха
мурашва́
мураши́ний
мура́шковий

Невеличка лісова комаха.

Є оркестри духові,
равлик-павлик у траві.
Є у нього для настрашки
славне воінство — **мура́шки.**

(*Л. Костенко.*)

? Тисяча тисяч бондарів
Роблять хату без дворів.

◉ І **мурашки́** мають подушки.

МУРА́ШНИК,

мура́шника; *ч.* [мура́шни^{е}к].

мура́шниковий

Конусоподібна купа з хвої, сухої трави, землі, шматочків листя, що є надземною частиною житла мурашок.

Стурбувався дятел в листі:
— Як це сам блукає гість?
У **мура́шник** може влізти
Чи грибок отруйний з'їсть.

(*М. Пригара.*)

? За лісом-королісом гора каші кипить.

Мм

Чим вищі **мура́шники** восени, тим суворішою буде зима.
Коли в **мура́шниках** закрита частина ходів і навкруги мало повзає мурашок — чекай дощу.

МУРУВА́ТИ,

муру́ю, муру́єш; [мурува́ти].

муро́ваний
мурува́ння
мурува́тися

Споруджувати, зводити щось із каменю, цегли.

Гриць наносив цегли і збирався **мурува́ти** піч з комином та димарем.

(*С. Чорнобривець.*)

М'ЯЗ,

м'я́за; *ч.* [мйаз].

м'я́зик
м'язи́стий
м'язи́стість
м'я́зовий

Тканина живого організму, здатна скорочуватись і в цей спосіб приводити в рух окремі органи і частини тіла.

Гриць мов сталеві **м'я́зи** має —
бо він гантелі піднімає.
Тренує **м'я́зи** і Іванко,
до турніка іде щоранку.

(*Г. Бойко.*)

М'ЯЧ,

м'ячá; *ч.* [мйач].

Суцільна або порожня всередині куля з пружного матеріалу, що відскакує, вдаряючись об тверду поверхню.

Гей, діти-мотилята!
А годі вам цяцьками грать,
М'яч бить, метелики ганять.
Я байку розкажу — послухайте, хлоп'ята!

(*Л. Боровиковський.*)

НАГІ́ДКА,

нагі́дки; *ж.* [наг'і́дка].

Трав'яниста рослина з оранжево-жовтими квітками, зібраними в кошики.

Ой на горі, на горі
Зацвіли **нагі́дки.**

(*Б. Грінченко.*)

НАМИСТИ́НА,

намисти́ни; *ж.* [нами^{е}сти́на].

намисти́нка

Одне зерно намиста.

На довгу нитку **намисти́ни**
Настуся хоче нанизать.
Вона, напевно, буде нині
На нашім святі виступать.

(*Н. Забіла.*)

НАМИ́СТО,

нами́ста; *с.* [нами́сто].

Прикраса з перлів, коралів, різнокольорових камінців, яку жінки носять на шиї.

Нн

Ой надіну я сережки
І добре **нами́сто**,
Та піду я на ярмарок
В неділю на місто.

(*Т. Шевченко.*)

? За хатиною в садочку у зеленому віночку
Та в червоних **нами́стах** стоїть дівка молода,
І збігаються всі діти, щоб на неї поглядіти.
За **нами́сто** кожен — смик! Та й укине на язик.

НАРЦИ́С,

нарци́са; *ч.* [нарци́с].

нарци́совий

Трав'яниста цибулинна рослина з лінійними листками та білими або жовтими запашними квітками.

! *Нарци́с* — це ім'я самозакоханого красеня, якого богиня Афродіта перетворила нібито на квітку.

Он зірчастий **нарци́с**,—
Як він за ніч підріс.

(*О. Пархоменко.*)

НАСІНИ́НА,

насіни́ни; *ж.* [нас'іни́на].

насіни́нка

Окреме зерно плоду якої-небудь рослини.

Високо літає **насіни́нка**,
Як її підхопить вітровій —
Зблисне раптом золотава спинка
У небесній синяві густій.
У теплі купається, мов птиця.
Так, здається, облетить світи...
Та усе ж вертається в землицю,
Щоб із неї тихо прорости.

(*В. Бойченко.*)

НАСІ́ННЯ,

насі́ння; *с.* [нас’і́н’:а].

насіннє́вий
насі́нний
насі́нницький
насі́нницькі

1. Зерна, дрібні плоди рослин, призначені для посіву, посадки.
2. Зерна соняшника, гарбуза, вживані як ласощі

Дідусем стоїть вусатим
Соняшник осінній,
Хлопчакам-горобенятам
Роздає насі́ння.

(*В. Бойченко.*)

◉ Добре **насі́ння** — гарні сходи.
Не вмів сушити **насі́ння** — суши тепер голову.
Мерзле **насі́ння** пізно сходить.
Яке **насі́ння**, такий урожай.

◊ Лишати на **насі́ння** — «не знищувати, лишати на розплід».
Не лишити і на **насі́ння** — «знищити повністю».

НЕ́БО,

не́ба; *с.* [не́бо].

небеса́
небе́сний
небови́д
небозві́д

Повітряний простір над землею.

Не́бо чисте, незахмарене,
голубіє проліском здаля.
Світлим іменем Гагаріна
навіки́ прославилась Земля.

(*В. Грінчак.*)

? **Голубий шатер увесь світ накрив.**

Нн

Блакитний платок, рожевий клубок.

По платку катається, людям усміхається.

◉ На **нéбо** не скочиш, а в землю не закопаєшся.
Рада б мати до дітей **нéбо** прихилити, а зорями вкрити.
Чисте **нéбо** не боїться ні блискавки, ні грому.

◊ Бути на сьомому **нéбі** — «бути безмежно щасливим, вдоволеним».
З **нéба** впасти — «несподівано з'явитися; легко дістатися комусь».
Попасти пальцем у **нéбо** — «сказати щось невлад; помилитися».

НЕБОКРÁЙ,

небокрáю; *ч.* [не^{и}бокрáй].

Частина неба над лінією горизонту: обрій.

Небокрáй — це неба край.
Спробуй край той відшукай!
Довго я до нього йшов —
краю неба не знайшов.

(*О. Орач.*)

? Видно край, а до нього не дійдеш.

Синоніми: óбрій; горизóнт; небосхи́л; крайнéбо.

НЕДÍЛЯ,

недíлі; *ж.* [не^{и}д'íл'а].

недíленька
недíлька

Назва сьомого дня тижня, загального дня відпочинку.

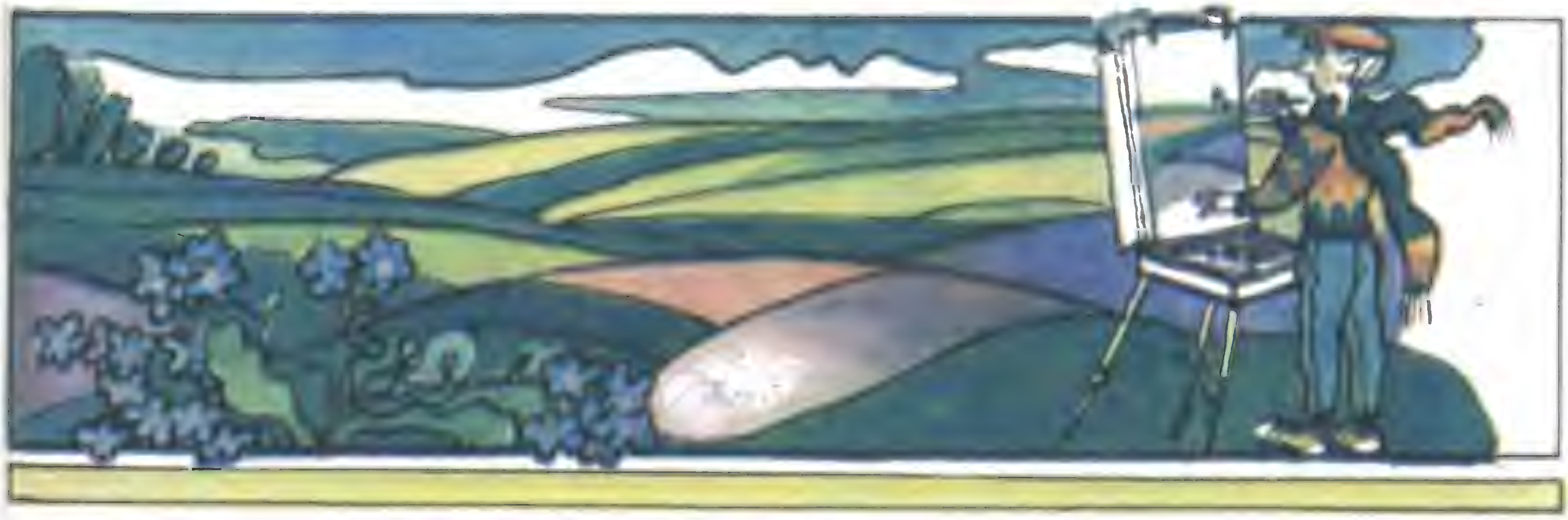

Нас до праці
будить
будень.
Трудівник він,
а не трутень.
А **неді́ля** —
не для діла:
на прогулянку водила.

(*Г. Малик.*)

◉ Йому щодня **неді́ля.**
Неді́ля — час вимушеного безділля.
Сховай слабість на **неді́лю**, бо тепер робота.

◊ Від **неді́лі** до **неді́лі** — «протягом всього тижня».
З **неді́лі** — «на наступному тижні».
Сім **неді́ль** на тиждень мати — «ледарювати».

НЕЗАБУ́ДКА,

незабу́дки; *ж.* [не^{и}забу́дка].

Трав'яниста рослина з дрібними голубими квітками.

Я веслую на човні,
А сестра сидить на дні
Й **незабу́дки** голубі
У вінок впліта собі.

(*М. Стельмах.*)

Синоніми: люби́-мене, *розм.*; не́забудь, *діал.*

НИ́ВА,

ни́ви; *ж.* [ни́ва].

ни́вка
ни́в'я

Засіяне поле або поле, оброблене для посіву.

Нн

Ни́во моя, **ни́во**,
Ни́во золота!
Стигнеш ти на сонці,
Налила жита...

(*П. Грабовський.*)

⊙ І чорна **ни́ва** білий хліб родить.
Не поле родить, а **ни́ва**.
Давай **ни́вці**, то й **ни́вка** дасть.

Синонім: (*широка*) лан.

НІЖ,

ножа́; *ч.* [н'іж].

ножа́ка
но́жик
но́жичок
ножови́й

Інструмент для різання, що складається з леза та ручки.

І смачно слинка котиться,
І хліба з салом хочеться,
І тьмяно блиска **ніж**...

(*В. Коломієць.*)

? Хто всім нам хліб ділить?

⊙ Без **ножа́**, як без рук.

◊ Без **ножа́** різати кого — «завдавати кому-небудь неприємностей».
Гострити **ножа́** на кого — «замишляти що-небудь проти когось».
Як **ноже́м** відрізати — «сказати різко, категорично».

НІС,

но́са; *ч.* [н'іс].

носа́тий
носа́ч
но́сик
носови́й
носови́к

Орган нюху, який знаходиться на обличчі людини, на морді тварини.

Сам Яшко, як лижі ніс,
Об кілок розквасив **ніс**!

(*І. Кульська.*)

?

Сопе, хропе, часом чхає,
Сюди-туди зазирає;
На морозі замерзає,
Бо одежини не має.

◊

Витикати **но́са** — «виходити, виглядати звідкись».
Водити за **ніс** — «обдурювати, заводити в оману кого-небудь».
Дерти **но́са (ніс)** — «зазнаватися, величатися».
Зарубати собі на **но́сі** — «запам'ятати».
Клювати **но́сом** — «дрімати, куняти».
Під **но́сом** — «дуже близько».

НІЧ,

но́чі; *ж.* [н'іч].

ні́ченька
ні́чка
нічни́й
нічни́ці
нічничо́к

Частина доби від заходу до сходу сонця, з вечора до ранку.

Ніч яка місячна, зоряна, ясная,
Видно, хоч голки збирай.

(*Українська народна пісня.*)

?

Чо́рна корова усіх людей поборола.

Нн

Чорне сукно лізе в вікно.

◉ Куди **ніч**, туди й сон.

Птахи **ніч** розклльовують.

Якби не було **но́чі**, то не знали б, що таке день.

Антоніми: ніч — день.

но́жиці,

но́жиць; [но́жи^{е}ц’і].

но́жички

Інструмент для різання, стриження, що складається з двох навхрест з’єднаних ножів з ручками у вигляді кілець.

Прилітайте
Не баріться,
Ластівки!
Тільки будьте
Обережними,
Пташки:
Схожі хвостики
На **но́жиці**
У вас.
Не покрайте
Неба синього.
Гаразд?

(*Е. Саталкіна.*)

? Два кільця, два кінця, а посередині цвях.

ОП

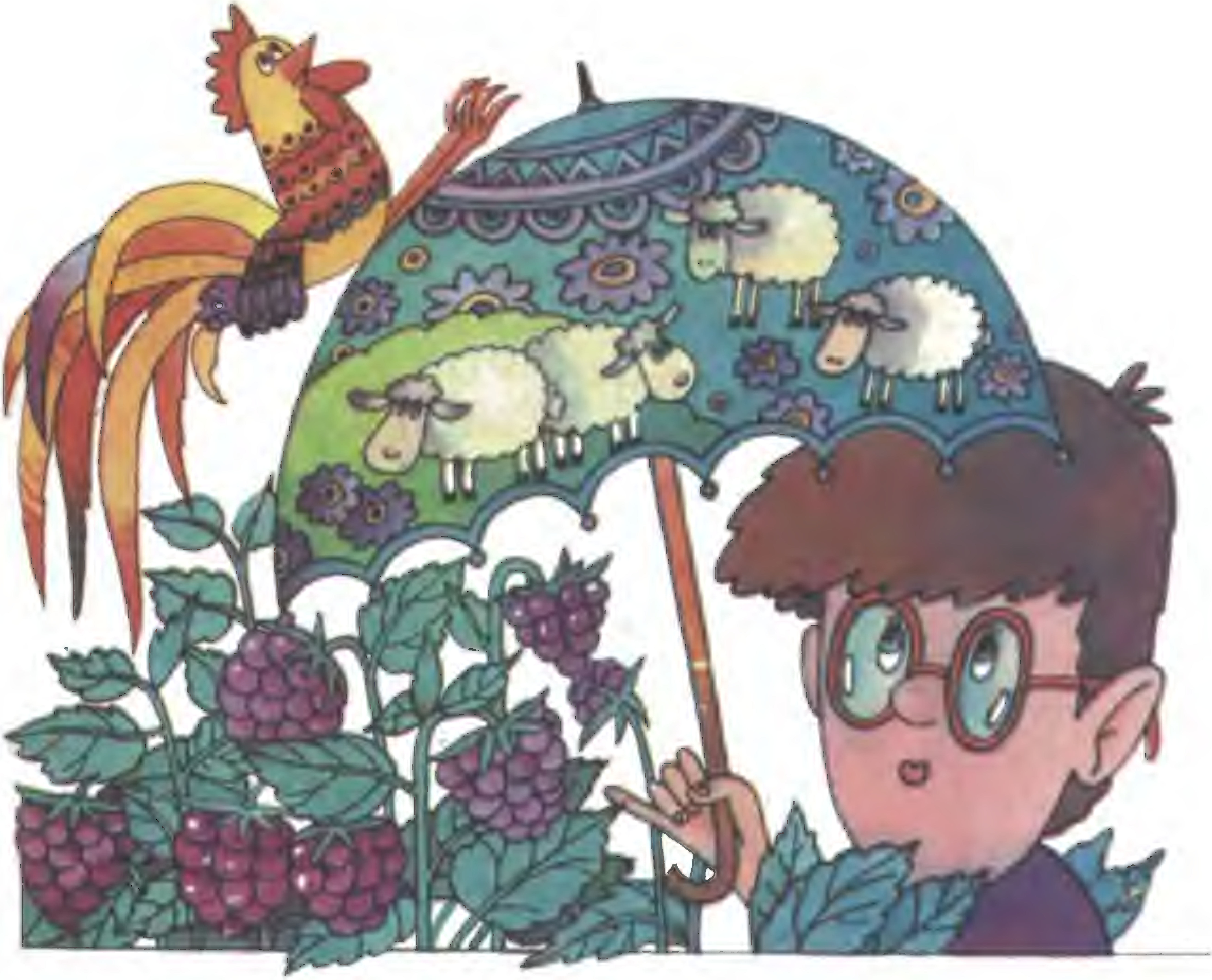

Оо

ОБІ́Д,

обі́ду; *ч.* [об’і́д].

обі́дати
обі́дець
обі́дній

1. Споживання їжі серед дня, між сніданком і вечерею.
2. Час, коли обідають.
3. Їжа, призначена для споживання вдень.

Лис Микита йде й міркує:
Що би то зробити слід?
Конче треба курку вкрасти,
Щоб на завтра був **обі́д**.

(*І. Франко.*)

◉ Після **обі́д** полежати часок, то зав’яжеться сала кусок.
По **обі́ді** спи хоч хвилю, по вечері іди милю.
З води **обі́д** не звариш.

ОБЛИ́ЧЧЯ,

обли́ччя; *с.* [обли́ч’:а].

Передня частина голови людини.

Суворе і мужнє **обли́ччя**.
В очах — ніби іскри горять.
Стоїть на майдані величнім
Із бронзи загиблий солдат.

(За *П. Мостовим.*)

◇ Знати в **обли́ччя** — «узнавати по зовнішності».
З **обли́ччя** — «рисами обличчя».
Показувати справжнє **обли́ччя** — «розкривати справжні наміри».

Синоніми: лице́; вид; (*рі́дше*) фізіоно́мія.

ÓБРІЙ,

óбрію; *ч.* [óбр'ій].

Горизонт, небокрай.

Місця ніби зведені:
Поля, сіножать,
І хвилі пшеничні
За **óбрій** біжать

(*В. Скомаровський.*)

Синоніми: (*про небесну сферу*) горизонт; небозві́д; небосхи́л; крайнéбо; (*простір, що його можна окинути зором*) круговúд; кругозір; кругогля́д; виднокру́г, *поет.*; виднокóло.

ОБРУ́Ч,

обручá; *ч.* [обру́ч].

обручéвий
обру́чник
обру́чний
обру́ччя

Зігнута кільцем металева, дерев'яна і т. ін. штаба, óбід.

Цвіте садок. І дітвора
в алеях **обручі́** ганя.

(*В. Сосюра.*)

ОБЦÉНЬКИ,

обцéньків; [обцéн'ки].

Ручне металеве знаряддя у вигляді щипців для витягування цвяхів.

Оо

Наче солдати в картатих кашкетиках,
рівно гвіздочки стоять у штахетиках,
тільки один заповзявся на виверти —
що ж, доведеться обце́ньками видерти.

(О. Орач.)

О́ВОЧ,

о́вочу; *ч.* [о́воч].

Городні плоди і зелень, що вживаються як їжа.

овоче́вий
овочівни́к
овочівни́цтво
овочівни́цький

Дощику, дощику,
де ти ходиш?
Ходи,
любий дощику,
до городу!

Полий,
любий дощику,
все, що бачиш,—
хай уродять **о́вочі**
щедро й рясно.

(*А. Костецький.*)

? Що без дірки наливається?

◉ Кожному **о́вочеві** свій час.

ОГІРО́К,

огірка́; *ч.* [ог’іро́к].

огірко́вий
огіро́чний
огіро́чник
огіро́чок

1. Овочева городня рослина родини гарбузових із сланким стеблом і невеликими довгастими плодами.
2. Плоди цієї рослини.

часник
баклажан
морква
огірки
редька
картопля
помідори
капуста
буряк
цибуля
кабачок
редиска
перець
горох
квасоля

Оо

огірчи́ння

Як з'явилися листочки,
Ми пололи **огіро́чки,**
Поливали **огірки́** —
Від села і до ріки.

Над рядками дзвонять бджоли,
Огірки́ вкривають поле —
І маленькі, й от-такі —
Від села і до ріки.

(*М. Стельмах.*)

? **Довгий, зелений,**
Добрий солений,
Добрий і сирий,—
Хто він такий?

ОГОРО́ЖА,

огоро́жі; *ж.* [огоро́жа].

Паркан, стіна, тин і т. ін., які ото́чують що-небудь.

Ось гляньте: з оленятком олень
У зоопарку нашім є.
Окрайчик хліба тато Олин
З-за **огоро́жі** їм дає.

(*Н. Забіла.*)

? **Поза сад-виноград**
Сторожі стали вряд,
Завше саду глядять,
А плодів не їдять.

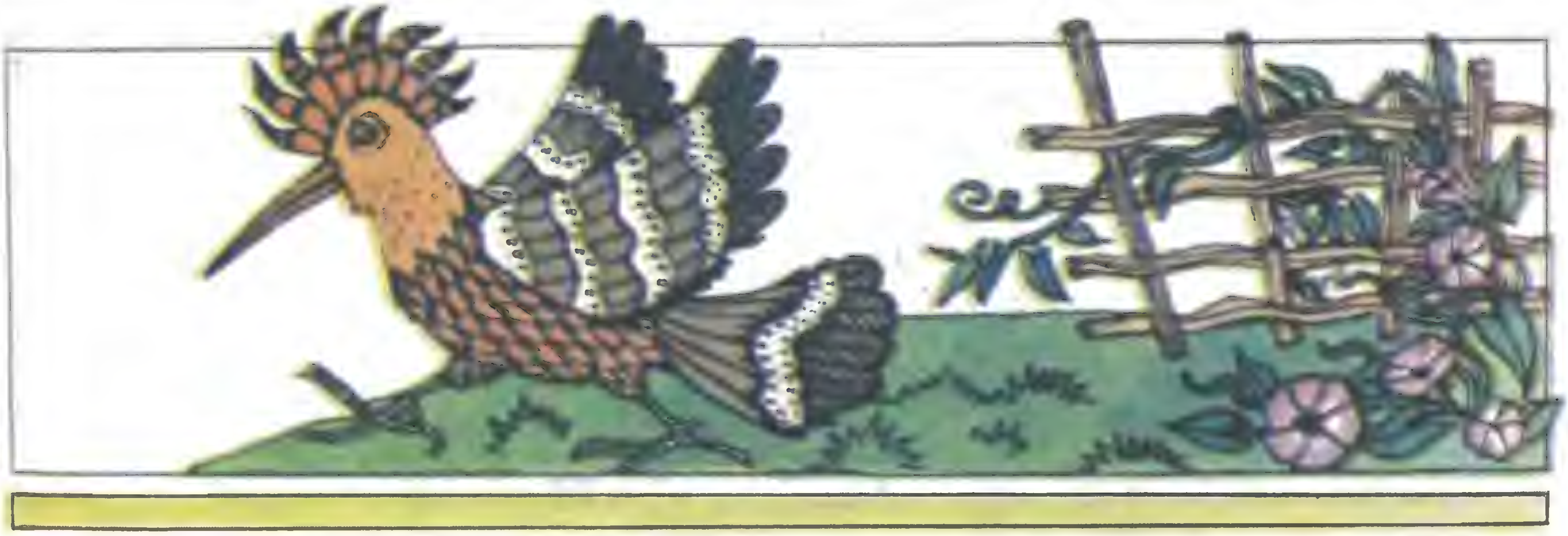

Сто один брат, всі в один ряд,
разом зв'язані стоять.

ОГУ́ДИНА,

огу́дини; *ж.* [огу́ди^{е}на].

огу́д
огу́диння

Стебла, гілки виткої, повзучої або сланкої рослини.

Спочинь!
На заступ вірний обіпрись
І слухай, і дивись, і не дивуйся.
Це ж сам ти вколо зеленню розлився,
Огу́динням прослався по землі.

(*М. Рильський.*)

Синоніми: огу́диння; огу́д; гу́диння; гу́дина.

О́ДУД,

о́дуда; *ч.* [о́дуд].

одуди́ця
о́дудовий

Невеликий птах з довгим чубом, тонким, загнутим до низу дзьобом і яскравим строкатим забарвленням.

А на дубі
О́дуд грає,
Квітам пісеньку складає.

(*Г. Коваль.*)

Оо

О́ДЯГ,

о́дягу; *ч.* [о́д’аг].

одяга́нка
одяга́ннячко

Вироби із тканини, хутра, шкіри, якими покривають тіло.

Тут друзів, гостей — переповнена хата,
В святковому **о́дязі** хлопці, дівчата.

(*С. Олійник.*)

Синоніми: оде́жа; одежи́на, *розм.*; о́діж, *розм.*; (*про костюм*) убра́ння; убі́р; (*переважно святковий*) наря́д.

ОДЯГА́ТИ,

одяга́ю, одяга́єш; [од’ага́ти].

одяга́тися
одягну́тися
одя́гнений

Покривати себе чи кого-небудь одягом.

І Ярина дає зброю,
А Степан сідлає
Коня, свого товариша,
Й жупан **одяга́є**.

(*Т. Шевченко.*)

ОЖИ́НА,

ожи́ни; *ж.* [ожи́на].

ожи́нний
ожи́нник
ожи́новий
ожи́нонька
ожи́ночка

Багаторічна кущова або напівкущова колюча рослина з дугоподібними гілками та їстівними плодами.

Ой повішу колисочку у полі.

картуз
капелюх
светр
сорочка
шуба
кожух
кофта
шапка
краватка
хустка
костюм
рукавиці
куртка
шарф
фартух
пальто
спідниця
комірець
панчохи
плаття
штани
труси
шкарпетки

Оо

Я повішу колисочку та на **ожи́ночку**.
Буде вітрець колисати малу
дитиночку.

(*Українська народна пісня.*)

ОЗИМИНА́,

озимини́; *ж.* [ози^{е}ми^{е}на́].

озúмий
ози́мість
ози́мка

Сходи або посіви висіяних під зиму культур.

Травень землю пишно вбрав,
Вишив квіти поміж трав,
На посівах несходимих,
Нивах ярих і **ози́мих**
Теплим променем заграв.

(*О. Пархоменко.*)

? Одгадай загадочку: кинув її в грядочку, нехай моя загадка лежить до весни.

Чашечка медку закопана в льодку до нового годку.

ОЗИРА́ТИ,

озира́ю; озира́єш; [ози^{е}ра́ти].

озира́ння
озира́тися
ози́ркнути

Оглядати.

От пішов я
Город **озира́ти**,
Там ніч, як день. Дивлюся:
Палати, палати
Понад тихою рікою.

(*Т. Шевченко.*)

оченя́та
о́ченьки
очи́ська
очи́ці
очи́ща

О́КО,

о́ка; *с.* [о́ко].

Орган зору у людини, всіх хребетних та деяких безхребетних тварин.

Хтось на світі проживав —
він **оче́й** аж вісім мав.
Уявляєш?
Він у ліжку до півночі
все не міг заплющить **о́чі**.
Уявляєш?

(*Г. Малик.*)

? Маленьке, кругленьке, а весь світ бачить.

Брат з братом через дорогу живуть, а один одного не бачать.

◉ Досвідчене **о́ко** бачить все глибоко.

◊ Відкрити **о́чі** кому — «зробити відомою правду про кого-небудь, розкрити справжню суть».
В **о́ко** впасти кому — «бути поміченим кимсь, сподобатися комусь».

Замилювати **о́чі** — «навмисне приховувати хиби, недоліки, обманювати кого-небудь».
Кліпати **очи́ма** перед ким — «виявляти збентеження, розгубленість».
Колоти **о́чі** кому — «дорікати кому-небудь; викликати роздратування».
Куди **о́чі** дивляться — «будь-куди, без визначеного напрямку (іти, їхати)».

Оо

ОКРА́ЄЦЬ,

окра́йця; *ч.* [окра́йец’].

окра́йок
окра́йчик

Скиба, відрізана від непочатого краю хлібини.

Не далеко і не близько,
жив у лісі злий вовчисько.
Не орав, не сіяв зроду —
тільки все робив на шкоду:
на поляні зловить зайця —
вимагає: — Дай **окра́йця**! —
А не дасть **окра́йця** заєць —
з'їсть вовк зайця, мов **окра́єць**.

(*В. Лучук.*)

Синоніми: (*рідше*) окра́йок, *розм.*; цілу́шка, *розм.*; (*рідко*) ба́йда, *діал.*

ОКРІ́П,

окро́пу; *ч.* [окр’і́п].

Кипляча або дуже гаряча вода; кип'яток.

— Буль-буль-буль,— вода булькоче.
Що вона сказати хоче?
Мовить мама: — Ач яка!
Захотіла бурячка.—
Я в **окрі́п** буряк поклала.
А вода плюскоче: — Мало!

(*Е. Саталкіна.*)

Хто опарився на **окро́пі,** той і на холодну воду студить.

Я несу
на кухню кріп.
Кине мама
кріп
в **окрі́п,**
а до кро́пу
ще й петрушку.
Смачно варить
мама
юшку.

(*В. Лучук.*)

Ішов Прокіп — кипів **окрі́п,**
Прийшов Прокіп — кипів **окрі́п,**
Як при Прокопові, так і при Прокописі,
І при Прокопенятах.
Прокіп, Прокіп, подай **окрі́п.**
Прокіп сидить, **окрі́п** кипить.

ОКСАМИ́Т,

оксами́ту; *ч.* [оксами́т].

оксами́тка
оксами́тний
оксами́тно
оксами́товий
оксами́тово

Тканина з густим коротким ворсом з натурального шовку або штучного волокна.

Ой, чого ти, земле,
молоділи стала,
наче та дівчина,
в **оксами́т** убралась?

(*Українська народна пісня.*)

Оо

ОКУЛЯ́РИ,

окуля́рів; [окул’а́ри].

Оптичний прилад з двох скелець на дужках, який використовується при вадах зору або для захисту очей.

По рецепту на базарі
Дятел вибрав **окуля́ри**,
Натягнув собі на ніс,
Полетів трудитись в ліс.

(*М. Стельмах.*)

? Сидить Пахом на коні верхом,
книги читає, а грамоти не знає.

Своїх очей не має,
а бачить допомагає.

◉ Неграмотний і з **окуля́рами** читати не буде.

О́ЛЕНЬ,

о́леня; *ч.* [о́ле^{и}н’].

оленя́
оленя́р
оленя́рство
оленя́тко
оле́нячий

Велика жуйна тварина
з гілчастими рогами і коротким хвостом.

Ходять о́лені у тундрі
По долинах мохових.
Юнаки й діди премудрі
Доглядають добре їх.

(*Огдо Аксьонова.*)

? Тварина рогата
і рогів багато.

Хто на собі ліс носить?

ОЛІВЕ́ЦЬ,

олівця́; *ч.* [ол’іве́ц’].

олівце́вий

Тоненька паличка графіту або сухої фарби у дерев’яній оправі, якою пишуть, малюють, креслять.

Ніс Івасик у руці
різнобарвні **олівці́.**
Біг Івась за дідом
слідом
і спіткнувсь на толоці́.
Дід до внука повертає:
— Що тут сталося? —
питає.
А Івасик посмутнілий
олівці́ збира плачма:
— Є червоний, чорний, білий,
а зеленого — не-ма...
А зелений **оліве́ць,**
наче коник-стрибунець,
від Івася — скік та скік! —
у траву пірнув і втік.

(*В. Лучук.*)

! Слово **оліве́ць** походить від назви матеріалу, з якого його виробляли — *олова.* Ще в XVI ст. олівці мали вигляд загострених паличок олова в дерев’яній оправі.

?

Душа олив’яна,
Кожа дерев’яна,
Доки будеш водити,
Буде говорити.

Тоненьке, кругленьке,
серце чорненьке.
Хто на його слід погляне,
Думку його взнає.

Оо

ОЛІ́Я,

олі́ї; *ж.* [ол'і́йа].

олі́їстий
олі́йний
олі́йницький
олі́йність

! Слово **олі́я** походить від *олива* — назви олії, яку добували здавна з плодів оливок.

Рідка жирова речовина, яку добувають з насіння або плодів деяких рослин.

А якої тільки **олі́ї** нема в нас! І соняшникової, і льняної, і конопляної, і з рапсу, і з кользи, і з рижію, і з маку.

(*М. Стельмах.*)

◉ Від **олі́ї** не зомлію, а про мак — буде й так.
Олі́ю з водою ніколи не погодиш.
Трошки надії, трошки **олі́ї** і животію.

ОПЕ́НЬОК,

опе́нька; *ч.* [опе́н'ок].

Їстівний гриб з жовтуватою шапочкою на тонкій високій ніжці, що звичайно росте купками на пеньках або біля коренів дерев.

Оленка велика
Й Оленка маленька
Ходили по лісу
Збирати **опе́ньки.**

(*А. Костецький.*)

◉ З'явилися **опе́ньки** — літо закінчилося.
Опе́ньки, в них ніженьки тоненькі.

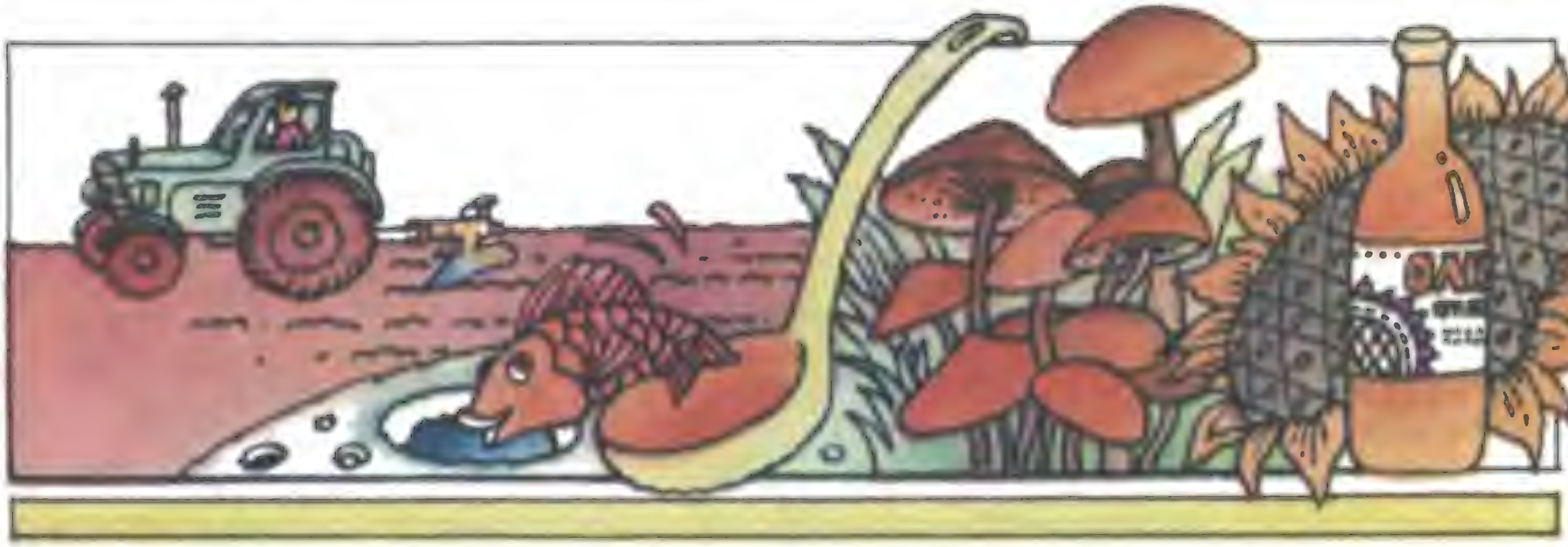

ОПОЛО́НИК,

ополо́ника; *ч.* [ополо́ни^{е}к].

Велика ложка, якою насипають рідку страву.

Сорока-білобока
На припічку сиділа,
Діткам кашу варила,
Ополо́ником мішала,
А хвостиком накривала,
Малих діток годувала.

(*Українська народна пісенька.*)

ОПОЛО́НКА,

ополо́нки; *ж.* [ополо́нка].

ополо́ночка

Отвір, прорубаний у кризі замерзлої водойми.

У яру гребля, верби в ряд,
Ставок під кригою в неволі
І **ополо́нка** — воду брать.

(*Т. Шевченко.*)

? Вдень вікно вибите,
а вночі вставлене.

ОРА́ТИ,

орю́, о́реш; [ора́ти].

о́раний
ораниця́
ора́ння
о́ранка

Обробляти зе́млю плугом, сохою.

Ой за гаєм, гаєм,
Гаєм зелененьким,
Там **ора́ла** дівчинонька
Воли́ком чорненьким.

Оо

Ора́ла, ора́ла,
Не вміла гукати
Та й найняла козаченька
На скрипочку грати.

(*Українська народна пісня.*)

◉ Добре там живеться, де гуртом сіється й **оре́ться.**

Глибше **зо́рем** — більше зберем.

Хто навесні не хоче **ора́ти,** той взимку буде голодний спати.

Коли почав **ора́ти,** то в сопілку кинь грати.

ОРА́Ч,

орача́; *ч.* [ора́ч].

Той, хто оре землю.

Під горою вдалині
мерехтять ясні вогні.
Там працюють уночі
трактористи-**орачі́.**

(*В. Ладижець.*)

◉ В **орача́** руки чорні, та хліб білий.
Де **ора́ч** від напруженої роботи плаче, там жниця від гарної пшениці скаче.

Синонім: плугата́р.

ОСЕ́ЛЯ,

осе́лі; *ж.* [осе́л’а].

1. Житловий будинок разом з двором, господарськими будівлями і городом; садиба.
2. Приміщення, де проживають люди.

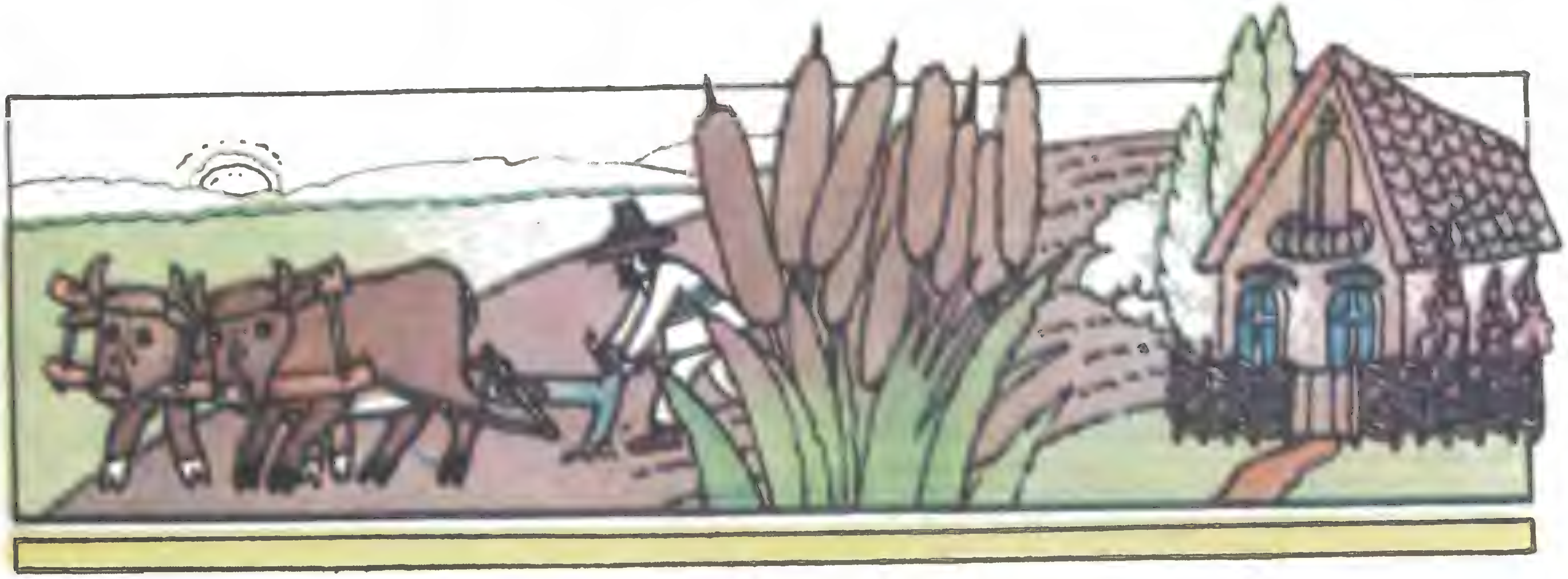

У павука хатинка —
тоненька павутинка.
У коника веселого —
між травами **осе́ля**.

(*А. Костецький.*)

Синонім: житло́.

ОСОКА́,

осоки́; *ж.* [осока́].

осоко́вий
осокува́тий

Багаторічна болотяна трава з довгими гострими листками.

Вітер з гаєм розмовляє,
Шепче з **осоко́ю**.

(*Т. Шевченко.*)

ОЧЕРЕ́Т,

очере́ту; *ч.* [оче^{и}ре́т].

очерети́на
очерети́нка
очерети́ння
очере́тище
очере́тяний

Багаторічна водяна або болотяна рослина із високим пустотілим стеблом.

Чого це в долині
Простягнена стрічка?
І зовсім не стрічка це, друзі,
А річка.
Хлюпоче й біжить
Все вперед та вперед.
Над нею в долині
Шумить **очере́т**.

(*М. Пригара.*)

? Стоїть дід над водою, хитає сивою бородою.

Пп

Діжечка на діжечці, діжечка на діжечці, а зверху китичка.

Бочка на бочці, а зверху кобилячий хвіст.

ПАВУ́К,

павука́; *ч.* [паву́к].

павученя́
паву́чий
павучи́ха
павучи́ще
павучо́к

Членистонога тварина з отруйними залозами, яка тче павутину і вловлює в неї дрібних комах.

Три царівни бузинові
мають кожна по обнові.
Невсипущі **павуки́**
тчуть серпанки і шовки.

(*Л. Костенко.*)

? Ось дивись — цей хитрунець
Сплів химерний ятірець.
Ятірець легкий, як пух,
Не для рибок, а для мух.

◉ **Паву́к** снує павутину колесом — на гарну погоду.

☢ Півдня проходив
павучо́к,
приніс павутинок
пучок;
почав
помаленьку
привчати
панчішки
плести
павуча́ток.

(*М. Заєць.*)

ПА́ГІН,

па́гона; *ч.* [па́г'ін].

па́гіння
пагі́нчик
па́гонець
па́гонок

Молода гілка або стеблина рослини.

Цвіт одцвітає, й зацвітає цвіт,
І **па́гін** молодий, що між дубами
Од прикорня в недавні зріс літа,
Вже шапку листу в небі розгорта,
Потиху розмовляючи з вітрами.

(*Л. Первомайський.*)

Синоніми: па́гонець; па́росток; (*бічний — у рослин*) па́синок; (*у насінні*) кільчик.

ПА́ГОРБ,

па́горба; *ч.* [па́горб].

пагорбкува́тий
па́горбок

Височина з пологими схилами; невеликий горб.

В очах то гнів, а то тривога,
І навіть страх проймає
зрідка.
А там, за **па́горбом,** дорога
Шкварчить, неначе сковорідка.

(*В. Скомаровський.*)

Синоніми: горбо́к; па́горок; при́гір; при́гірок; (*рідше*) при́горок.

Пп

ПАЛА́Ц,

пала́цу; *ч.* [пала́ц].

палацо́вий

1. Великий, пишний будинок.
2. Величний будинок, що має громадське або культурне значення.

Лоскотона посадили
За вузенькі ґрати,
А в **пала́ці** порішили:
— Час весілля грати.

(*В. Симоненко.*)

Синоніми: дворе́ць; (*вигадливої архітектури*) за́мок.

ПАЛЯНИ́ЦЯ,

паляни́ці; *ж.* [пал’ани́ц’а].

паляни́чка
паляни́шниця

Кругла хлібина, переважно з пшеничного борошна.

А їсте ви **паляни́цю,**
калачі смачні їсте,—
не забудьте уклониться
хліборобові за те!

(*М. Познанська.*)

◉ **Паляни́ця** — хлібові сестриця.

Яка пшениця, така й **паляни́ця.**

ПА́МОРОЗЬ,

па́морозі; *ж.* [па́мороз’].

Схожі на іней атмосферні опади, що утворюються в туманну морозну погоду на гілках дерев, дротах і т. ін.

Я на склі для нього [кактуса] пальцем
витру **па́морозь** кружальцем:
хай він бачить перед сном,
як сніги пливуть селом.

(*Л. Левченко.*)

Синонім: і́ній.

ПАН,

па́на; *ч.* [пан].

паненя́
пани́ч
па́ні
па́нський

1. Ввічлива форма звертання.
2. *застар.* Поміщик.

Одчиняй, па́не, ворота,
Їде твоя піхота!
Ой па́ночку наш,
Обжиночок ваш.

(*Українська народна пісня.*)

ПАНЧО́ХА,

панчо́хи; *ж.* [панчо́ха].

панчі́шка
панчі́шки
панчі́шний
панчі́шник
панчі́шниця

Виріб машинного і ручного в'язання, що одягається на ногу за коліно.

Спать вона лягала —
Не помила ніжки.
Плаття і **панчі́шки**
Кинула під ліжко.
Отака Ганнуля,
Дівчинка-бруднуля.

(*Г. Бойко.*)

? Вдень ковбасою, а прийде ніч — стане кишкою.

Пп

ПАПІ́Р,

папе́ру; *ч.* [пап'і́р].

паперо́вий
паперови́к
папіре́ць
папі́рник

Матеріал для писання, друку, малювання, виготовлений з ганчіркової, дерев'яної маси.

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на **папе́рі**
Сумними рядами?..

(*Т. Шевченко.*)

? **Кинь на землю — не розіб'ється,**
Кинь на воду — розпливеться.

◊ **На папе́рі — «у вигляді письма, чого-небудь записаного, але не виконаного».**
Папі́р переводити — «писати невміло, без потреби, без користі».
Як на папе́рі списаний — «про щось добре видне, зрозуміле».

ПАПУ́ГА,

папу́ги; *ч.* і *ж.* [папу́га].

папу́говий
папу́жий
папу́жка

Тропічний птах з яскравим і різнобарвним пір'ям, який може наслідувати звуки і вимовляти слова.

Смішне ведмежатко,
що вчиться ревіти,
дві курки та їхні
малесенькі діти,
індик, що привів
безталанного друга...
А всіх їх навчає
хитрющий **папу́га**.

(*Л. Левченко.*)

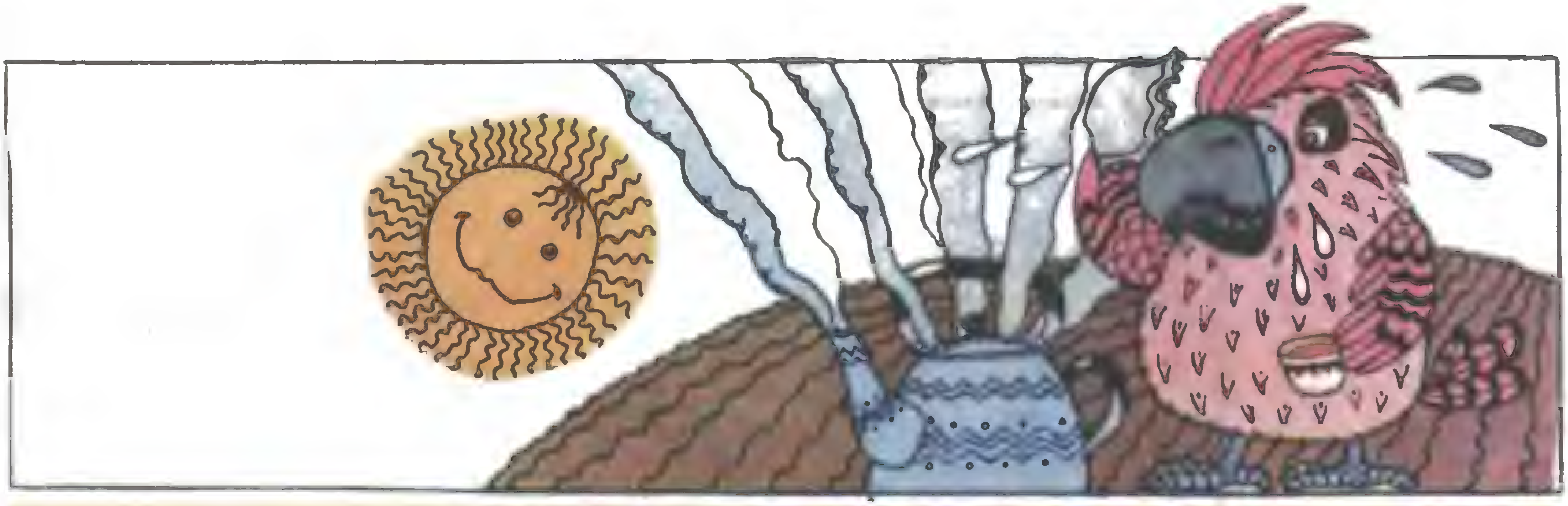

ПАР,

па́ру; *ч.* [па́р].

парови́й

Рілля, залишена на одне літо без посіву з метою поліпшення якості землі для посіву озимих.

Поблизу Нових Санжар
Голубар орав під **пар.**

(*Л. Первомайський.*)

ПА́РА^{1},

па́ри; *ж.* [па́ра].

парна́
парни́й
па́рно
па́рко
парови́й

Газоподібний стан води.

Вогонь із Водою
хотів подружити.
Питає:
— Чого б нам
у дружбі
не жити?
Ну, справді, Водичко,
хіба ми не пара?
Та раптом з водички
сама тільки **па́ра.**

? Тепла гармошка весь дім огріває.

◊ Бути під **пара́ми** — «бути готовим вирушити в путь».
На повних **пара́х** — «дуже швидко рухатися».
Ні **па́ри** з уст — «мовчати, мовчки, тихо».

Пп

ПА́РА^2,

па́ри; *ж.* [па́ра].

па́рний
па́рно
паро́ваний
парува́ти

1. **Два однорідних або однакових предмета, що є певною цілісністю.**
2. **Дві особи, істоти, зв'язані чим-небудь спільним.**

Господарі
Взялися чергу укладать,
Кому і з ким назавтра в **па́рі**
На панське їхати орать.

(*І. Франко.*)

◊ Два чоботи — **па́ра** — «про двох людей, схожих між собою характером, поглядом, вартих один одного».
На **па́рі** власних — «пішки».

ПАРАСО́ЛЬКА,

парасо́льки; *ж.* [парасо́л'ка].

парасо́лик
парасо́ль

Закріплений на палиці, обтягнутий матерією складний каркас у формі півкулі для захисту від дощу і сонця.

До джмеля на іменини
через гори і долини,
поміж зарості ромашки
поспіша метка мурашка.
В неї синій капелюшок,
плащ малиновий із плющу,
парасо́лька і ліхтар.

(*Л. Левченко.*)

? Знизу клин,
Зверху блин;

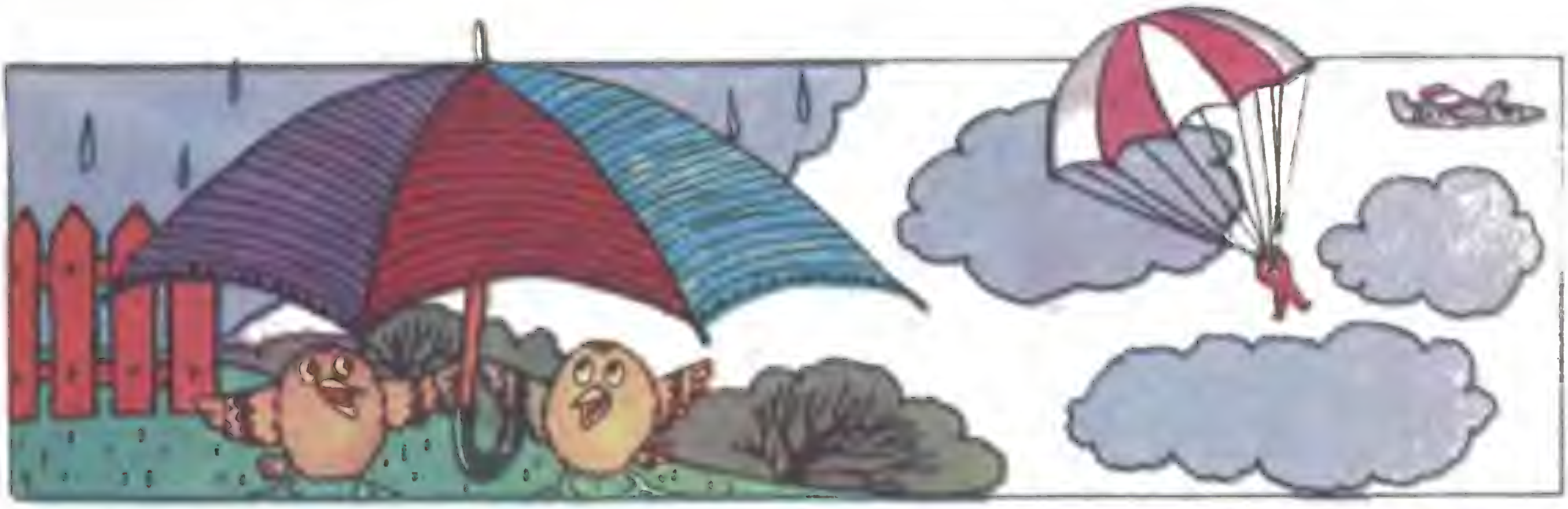

Тече вода,
А йому не біда.

Згорнеш — клинець,
Розгорнеш — млинець.

Дах легкий несу з собою;
Мить — і він над головою.

ПАРАШУ́Т,

парашу́та; *ч.* [парашу́т].

Пристрій, що розкривається у повітрі для спуску з літального апарата людини або вантажу.

парашути́зм
парашу́тик
парашути́ст
парашути́стка
парашу́тний

Хто це там стоїть на вишці?
Дядя Стьопа тут-як-тут!
Вітерець над ним колише
Круглий, білий **парашу́т**.

(*С. Михалков.*)

? «Що це? Що це? — всі кричать.—
Парасольки он летять!»

ПАРКА́Н,

парка́на; *ч.* [парка́н].

Висока огорожа з дощок.

паркане́ць
парка́новий
парка́нчик

От прийшов [Данилко] до зоопарку
(Він в **парка́ні** знає шпарку).
Бачить — клітка.
В клітці видко —
Хтось в шпичках, нечепурний,
Дуже дивний і страшний!

(*І. Кульська.*)

Пп

?
Хто співає на **парка́ні**
У червоному жупані
й чобітку: «Ку-ку-рі-ку!»

(Г. Бойко.)

ПАРОПЛА́В,

пароплáва; *ч.* [пароплáв].

Судно, що приводиться в рух паровим двигуном.

пароплáвний
пароплáвство
пароплáвчик

Похмуро плещуть хвилі в морі.
Пливе на північ **пароплáв.**
В пургу і шторм в морськім просторі
Він путь до пристані проклав.

(*Н. Забіла.*)

?
До чого народ доходить,
Самовар по річці ходить.

ПАЦЮ́К,

пацюкá; *ч.* [пац’у́к].

Шкідливий гризун родини мишоподібних; щур.

пацюкóвий
пацючення́
пацю́чий

Мишей до біса назбігалось;
Чимало й **Пацюків** зібралось,
Старих і молодих.

(*Л. Глібов.*)

ПЕЛЮ́СТКА,

пелю́стки; *ж.* [пе^{и}л’у́стка].

Окремий листок із віночка квітки.

пелюсти́на
пелюсти́нка

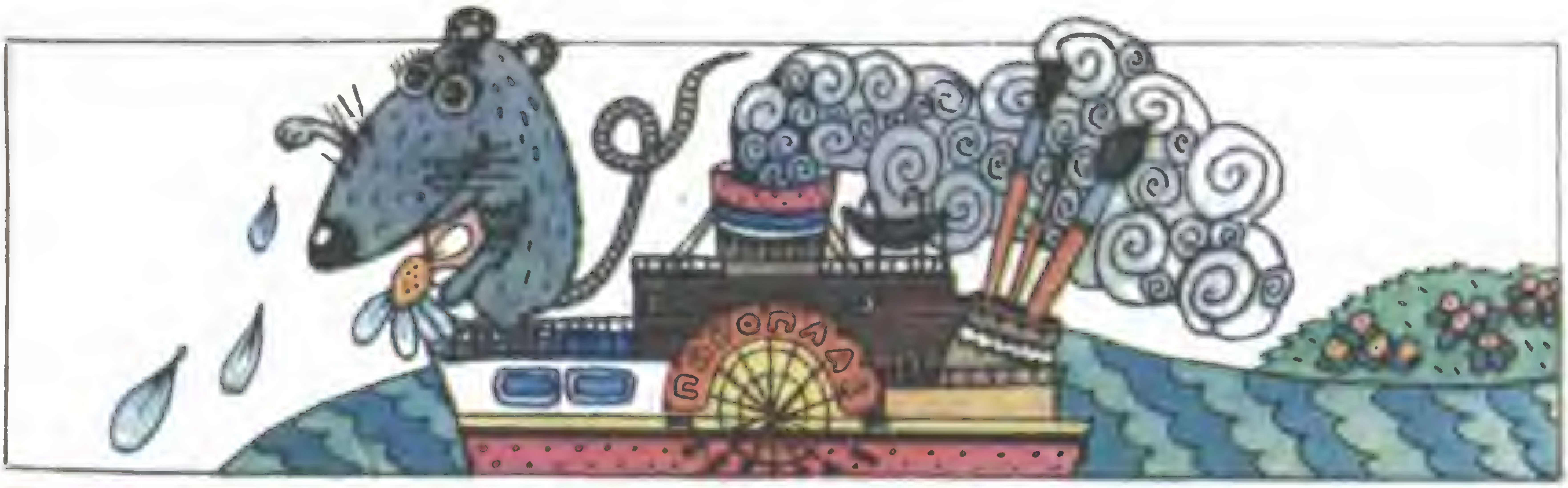

пелюстко́вий
пелю́сточка
пелюсто́чок

Цвітуть бузки, садок біліє
І тихо ронить **пелюстки́.**

(*М. Рильський.*)

ПЕ́НЗЕЛЬ,

пе́нзля; *ч.* [пе́нзе^{и}л’].

пензельо́к
пе́нзлик

Знаряддя для малювання з наконечником у вигляді пучка щетини і рукояткою.

Маю **пе́нзлика**
Такого —
Чарівного-чарівного.
Та й малюю досхочу.

Вітерець-жартівник
Віхолу здіймає.
А мороз-чарівник
Пе́нзеля тримає.

(*В. Басюк.)*

ПЕРВО́ЦВІ́Т,

первоцві́тний

перво́цві́ту; *ч.* [пе^{и}рво́ц’в’і́т].

! Назву **первоцві́т** рослина отримала за раннє цвітіння. Суцвіття схоже на в’язку ключів — звідси його народна назва *клю́чики*.

Назва багаторічних трав’янистих рослин, які починають цвісти рано навесні.

На ланах козачої долини
Толочив ромашок **перво́цвіт.**

(*А. Малишко.*)

Синоніми: не́бовий ключ; клю́чики.

Пп

ПЕРЕКОТИ́ПО́ЛЕ,

перекоти́по́ля; *с.* [пе^{и}ре^{и}коти́по́ле].

Трав'яниста або напівчагарникова степова чи пустельна рослина, яка після достигання плодів обламується біля основи і перекочується на далекі відстані, розносячи своє насіння.

Вітер в гаї нагинає
Лозу і тополю,
Лама дуба, котить полем
Перекотипо́ле.

(*Т. Шевченко.*)

ПЕРЕЛА́З,

перела́зу; *ч.* [пе^{и}ре^{и}ла́з].

перела́зити

Місце, де перелазять або переступають огорожу (тин, пліт, лісу і т. ін.).

Ой високі огороди,
Перела́зи низькі,
Збирайтеся, подружечки,
Далекі і близькі.

(*Українська народна пісня.*)

◊ Як собаці на **перела́зі** — «дуже погано».

ПЕ́РЕПЕЛ,

пе́репела; *ч.* [пе́ре^{и}пе^{и}л].

перепеленя́
перепели́ний
перепели́ця

Невеличка польова перелітна пташка родини фазанових, яка має темно-буре плямисте забарвлення.

перепели́чка
перепі́лка

Стриб-стриб-стриб —
Підстрибує
По стерні рідня:
Перепі́лка,
Пе́репел,
Перепеленя́!

(*Г. Бойко.*)

?
Не дзвінок і не сопілка,
Й колотушка не така.
В полі чуєш її тільки,
Як подружок виклика.

ПЕ́РЛИ,

пе́рлів; [пе́рли].

перли́на
перли́нка
перли́нний
перли́стий
пе́рловий

1. Зерна дорогоцінної перламутрової речовини білого або рожевого кольору, які добуваються з черепашок деяких молюсків.
2. Про щось особливо цінне, красиве.

Все, що серце і що розум
вік творили не один,
повизбирувало людство
в книги — **пе́рли** із **перли́н.**

(*Ю. Ванг.*)

ПЕРО́[1],

пера́; с. [пе^{и}ро́].

пе́ристий
перце́
пірце́
пірча́стий

Рогове утворення на шкірі птахів з порожнистим стрижнем і пухнастими відростками по боках.

Вночі, під ранок, у гнізді,
У комишах, при мамі
Проснуло́сь каченя собі
І глянуло в тумані

Пп

На срібне мамине **перо́**,
На срібне небо повне...
Перевернулось на крило
І знов заснуло сонне.

(*М. Вінграновський.*)

? Летів птах
Та на воду бах!
Води не змутив
І сам не полетів.

Що підніме і найменша дитина, а через хату не перекине й найдужча людина?

Синонім: пір'їна.

ПЕРО́^{2},

пера́; *с.* [пе^{и}ро́].

Зігнута металева пластинка, що вживається для писання чорнилом або тушшю.

Перо́ й чорнило маю,
Натхнення лиш нема.

(*Леся Українка.*)

? Весь вік пише, а само неписьменне.

Без язика, а все скаже.

ПЕРУКА́Р,

перукаря́; *ч.* [пе^{и}рука́р].

перу́ка
перука́рка

Майстер, що підстригає, фарбує волосся, робить зачіску, а також голить чоловіків.

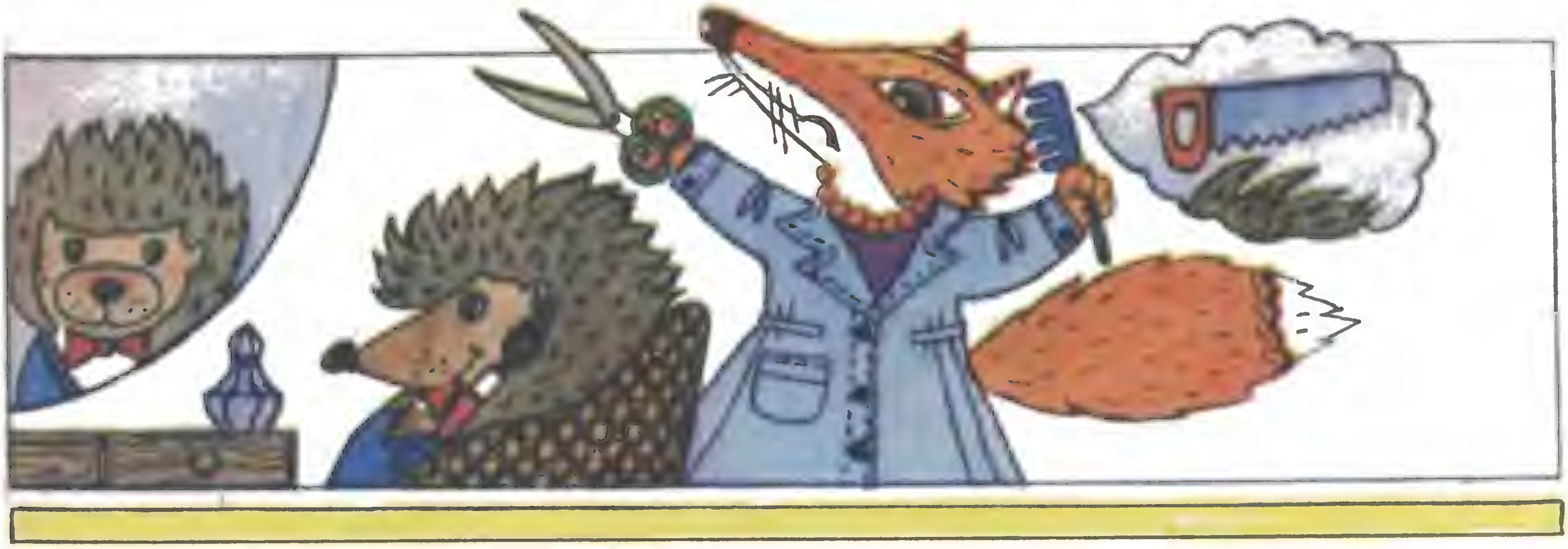

перука́рня
перука́рський

Геть усе, усе на світі
Переплутав хлопчик Вітя.
Каже: — Діти вчаться в полі,
а комбайн працює в школі.
Всіх людей стрижуть в лікарні,
а лікують в **перука́рні.**

(*Г. Малик.*)

Синоніми: парикма́хер; голя́р, *заст.;* циру́льник, *заст.*

ПИ́ЛКА,

пи́лки; *ж.* [пи́лка].

Металевий інструмент з зубцями для розпилювання різних матеріалів.

В мене є залізний молоток,
Я його завжди кладу в куток,
Де лежать і **пи́лка**, і терпуг,—
Він же їм завжди хороший друг.

(*П. Воронько.*)

? Теля рогате,
На зуби багате,
Не їсть, не п'є,
Тільки дерево жує.

Зуби є, а рота немає.

Зуби маю, а зубного болю не знаю.

Між двома дубами
Зав'язло теля зубами.

Пп

ПИ́САНКА,

пи́санки; *ж.* [пи́санка].

писанка́р
писанка́рка
пи́санковий

Розмальоване геометричним, рослинним або тваринним орнаментом куряче або декоративне, звичайно дерев'яне, яйце, призначене для Великодніх свят. (Пофарбоване в один колір куряче яйце називається *крашанкою.*)

! **Пи́санка** (яйце) символізує джерело життя, всього живого. Гарно розмальовану **пи́санку** дарують членам сім'ї, гостям під час христосування у дні свят Великодня.

Настав Великдень. Знов Трохим
З своїми чорними очима!..
По службі Божій щиро з ним
Поцілувалася дівчина.

І **писано́к** і *крашанок* —
Всього Трохиму надавала.
І з полинками рушничок
В зелені свята обіцяла

(*С. Руданський.*)

◊ Як (мов, наче, неначе) **пи́санка** — а) «дуже строкатий або яскраво розмальований»; б) «дуже красивий, гарний»; в) «гарний на вроду, вродливий».

ПИТА́ТИ,

пита́ю, пита́єш; [пи^{е}та́ти].

пита́льний
пита́льно
пи́таний
пита́ння

1. Звертатися до кого-небудь із запитанням.
2. Довідуватися про кого-, що-небудь.

Пита́ бабуся у онуки:
— Чи ти помила добре руки?
— Аякже,— Милочка в отвіт,—
Помила з милом так, як слід.

ПІВДЕНЬ
12
3
6
9

— А де? — бабуся знов **пита́є** —
Води ж у хаті в нас немає...

(*Г. Бойко.*)

◊ [І] не **питай** — «не сподівайся на що-небудь хороше».

Синоніми: запи́тувати; пита́тися.

ПІ́ВДЕНЬ^{1},

пі́вдня; *ч.* [п’івде^{и}н’].

півде́нний

Середина дня, полудень.

Пі́вдень, спека не спада.
Розбрелася череда.

(*І. Нехода.*)

? Рідня до **півдня́**, а як сонце зайде,
Ніхто нікого не знайде.

ПІ́ВДЕНЬ^{2},

пі́вдня; *ч.* [п’івде^{и}н’].

півде́нний
півде́нніше
півде́нні

Одна з чотирьох сторін світу; протилежне *північ.*

Холодні й теплі є місця,
північні і **півде́нні:**
там сніг та крига без кінця,
а там — гаї зелені.

(*Н. Забіла.*)

Пп

ПІ́ВЕНЬ,

пі́вня; *ч.* [п’і́ве^{и}н’].

пі́вник
пі́вничок
пі́внячий

Свійський птах з червоним гребенем на голові, пишним хвостом і шпорами на ногах.

Є в нас **пі́вень**-молодець —
Роботяга і співець.
Прокидається він вранці,
Узувається в сап’янці
Й на зарядку у садок
Кличе всіх своїх діток.

(М. Стельмах.)

?

Що за птах стоїть в лозі
на оранжевій нозі?
В голубім безхмарнім небі
майорить червоний гребінь.
Відчайдух і забіяка.
Як же звуть такого птаха?

(Л. Левченко.)

Хто двічі родився, в школі не вчився, а години знає?

◉

Співатиме **пі́вень** чи ні, а день буде.

Без **пі́вня** оселя глуха.

ПІ́ВНИКИ,

пі́вників; [п’і́вни^{е}ки].

півнико́ві

Багаторічна трав’яниста рослина з великими різноманітно забарвленими квітками і вузьким мечовидним листям.

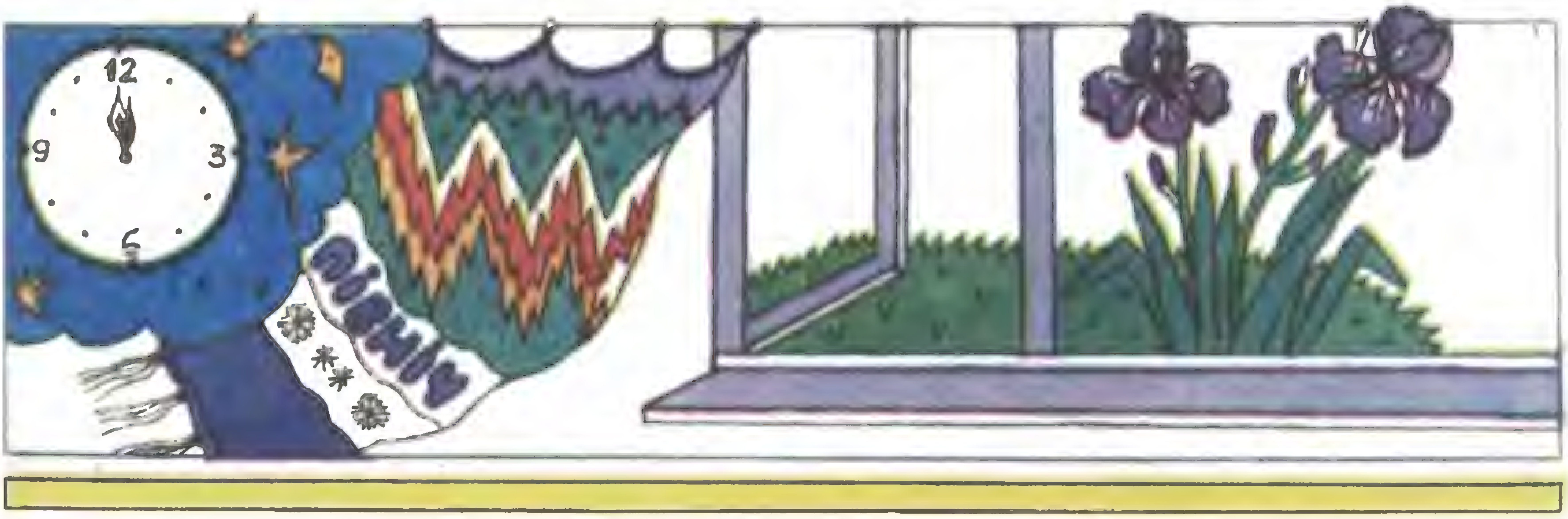

Знов **пі́вники**
на квітнику
заквітли
так блакитно,
що я від неба
їх ніяк
не можу відрізнити.

(*А. Костецький.*)

ПІ́ВНІЧ[1],

пі́вночі; *ж.* [п'і́вн'іч].

півні́чний

Час на межі двох діб,
який відповідає 12 годинам ночі.

В **пі́вніч** самую глухую
Еней, лиш тільки мав дрімать,
Побачив хмару золотую.

(*І. Котляревський.*)

ПІ́ВНІЧ[2],

пі́вночі; *ж.* [п'і́вн'іч].

північа́ни
півні́чний
півні́чніше

Одна з чотирьох сторін світу; протилежне *південь*.

На **пі́вночі** зараз морози і віхоли,
Два тижні в снігу на оленях ми їхали...

(*І. Нехода.*)

ПІДВІКО́ННЯ,

підвіко́ння; *с.* [п'ідв'іко́н':а].

підвіко́нний
підвіко́нник

Нижня дошка чи плита віконного отвору.

Пп

Гордовитий, у короні,
кактус ріс на **підвіко́нні**.
Його думи невеселі,
він сумує без пустелі.

(*Л. Левченко.*)

ПІДЛО́ГА,

підло́ги; *ж.* [п’ідло́га].

підло́говий

Покриття в приміщеннях, по якому ходять.

Наш Рябко у дім забіг,
А на лапах — мокрий сніг.
Походив він походив,
На **підло́зі** наслідив.

(*Г. Бойко.*)

Синоніми: помі́ст; (*земляна*) долі́вка, *діал.*

ПІДРУ́ЧНИК,

підру́чника; *ч.* [п’ідру́чни^{е}к].

підру́чний

Книга, за якою вивчають учбовий предмет.

Ось **підру́чники** брудні,
Попаде за це мені!
Прошу тіточку Агату:
— Поможіть пообгортати!

(*І. Кульська.*)

ПІДСНІ́ЖНИК,

підсні́жника; *ч.* [п’ідс’н’і́жни^{е}к].

Трав’яниста рослина з однією білою квіткою на верхівці.

У промі́ннях сонця ніжних
край веселого струмка
білий, росяний **підсні́жник**
раптом блиснув з-під листка...

(*В. Бичко.*)

ПІРНА́ТИ,

пірна́ю, пірна́єш; [п'ірна́ти].

пірна́ння
пірна́ч
пірна́ючий
пірну́ти

1. Занурюватися у воду з головою.
2. Ставати непомітним, зникати, ховатися в масі чого-небудь.

Хто із берега **пірне́**?
Хто Василька дожене?
Плещеться, як те кача,
Що і змерз — не поміча.

(*М. Петренко.*)

Синоніми: порина́ти (*в воду*); впірна́ти; виря́ти; занурятися.
Антоніми: порина́ти — вирина́ти.

ПІЧ,

пе́чі; *ж.* [п'іч].

пі́чка
пічку́р
пічни́й
пічни́к

Споруда з цегли або каменю, призначена для опалення приміщення, випікання хліба та варіння страв.

Летів горобейчик:
— Джив, джив, джив!
Де ж мені сісти?
— На **печі́**.
— Що ж мені їсти?
— Калачі.

(*Українська народна пісня.*)

Пп

? Я морозу не боюся,
А хто змерзне — я сміюся...

Бабу гріє не кожух,
А веселий, теплий дух.

◉ Ані **пе́чі,** ані лави, ані хліба, ані страви.

Добра річ, як у хаті **піч.**

Своя **піч** найліпше гріє.

ПЛІТ[1],

пло́ту *і* пло́та; *ч.* [пл’іт].

пло́тик

Огорожа, плетена з хворосту.

Нагулявшись, весь упрівши,
прохрипів [півень], на **пло́ті** сівши:
— У холодну впав калюжу,
ось чому я занедужав.

(*С. Шушкевич.*)

◉ Без стовпів і **пліт** не стоїть.

Ні в **пліт,** ні в ворота.

Синоніми: тин; (*з лози*) лі́са.

ПЛІТ[2],

пло́ту *і* плота́; *ч.* [пл’іт].

плота́р
пло́тик
плотови́й
плотово́д
плотого́н

Скріплені разом великі колоди для сплаву або для переправи на них по воді.

Десь тут струмочок є один:
Ходім його шукати!

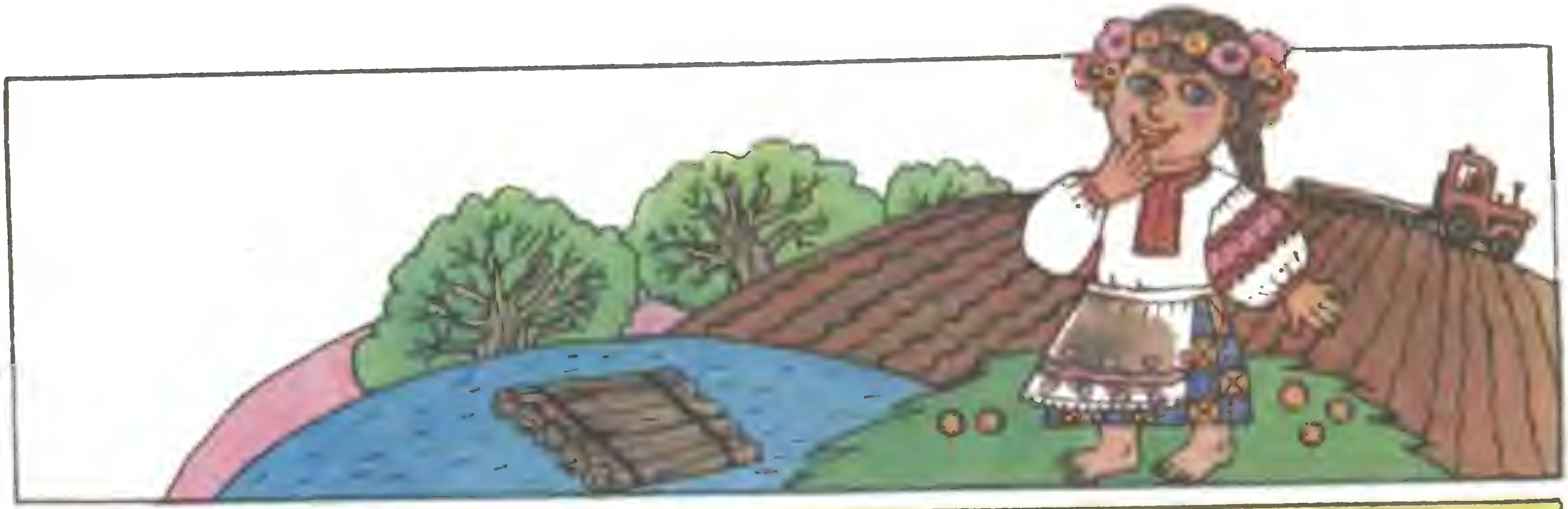

Змайструєм **пліт** з очеретин,
Поїдем мандрувати.

(*М. Пригара.*)

? Ні корабель, ні човен,
Ні паруса, ні весла,
А пливе і не тоне.

Синонім: (*для сплаву дерева*) дра́ба, *діал.*

ПЛУГ,

плуга́; *ч.* [плуг].

плугата́р

Сільськогосподарське знаряддя з витягнутим металевим лемешем для орання землі.

Садок вишневий коло хати,
хрущі над вишнями гудуть,
плугатарі́ з плуга́ми йдуть...

(*Т. Шевченко.*)

? Ходить полем з краю в край,
Ріже чорний коровай.

Зійшов сніжок — берись за **плужо́к.**
Узявся за **плуг** — не оглядайся назад.
Плуг від роботи блищить.
Хто на **плуг** налягає — без хліба не буває.

ПЛЯ́МА,

пля́ми; *ж.* [пл’а́ма].

плями́стий

Забруднене місце на чому-небудь.

Пп

плями́ти
пля́мка
пля́мочка

Ви чули?.. Чорнильна **пля́ма**
Сказала на мене: «Мама!»

До столу я сіла вчора,
Та тільки за вправи беруся,
А тут і вона, потвора:
— Доброго дня, матусю!

(*О. Пархоменко.*)

ПЛЯ́ШКА,

пля́шки; *ж.* [пл’а́шка].

пля́шечка
пляшка́р
пляшкови́й

Скляний посуд з вузькою шийкою для рідини.

Він пішов тоді в буфет,
Щоб купити там білет.
А тоді помчав у касу
Купувати **пля́шку** квасу.

(*С. Маршак.*)

◊ Лізти в **пля́шку** — «сердитися, гніватися безпричинно».

ПО́ВЕРХ,

по́верху; *ч.* [по́ве^{и}рх].

поверхо́вий

Частина будинку, що включає ряд приміщень, розташованих на одному рівні.

Він біжить в теслярний цех,
До начальника наверх,
У слюсарню, у малярню,
Із **поверха** на **поверх**.

(*П. Воронько.*)

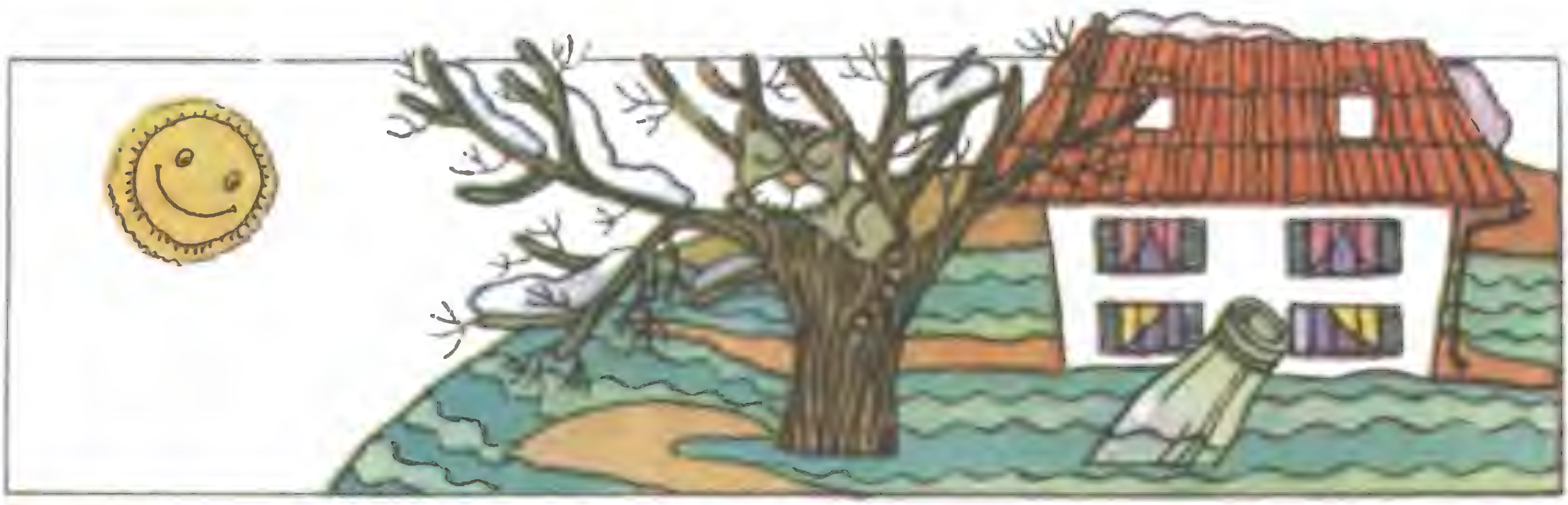

ПОВІ́КИ^1,

прислівник [пов'і́ки].

повік

Завжди, вічно, постійно.

Будем жити **повіки,**
як води Дніпра голубі.

(А. Малишко.)

ПОВІ́КИ^2,

пові́к; [пов'і́ки].

Рухомі складки шкіри, що закривають око.

Дівчинка йде серед ночі
Лісом дрімучим одна.
Темно, хоч виколи очі.
Мертва стоїть тишина.
Зліплює втома **пові́ки.**
Глухо щось в дуплах гуде...
Мамі недужій по ліки
Дівчинка в місто іде.

(В. Бичко.)

ПО́ВІНЬ,

по́вені; *ж.* [по́в'ін'].

Залиття значного простору внаслідок підняття рівня води в річках.

Окунці-
Стрибунці,

10*

Пп

Чом такі стурбовані?
Опинились окунці
В лузі після **по́вені.**

(*В. Скомаровський.*)

Синоніми: по́відь; водопі́лля; пові́ддя; па́відь, *діал.*

ПОВІ́ТРЯ,

пові́тря; *с.* [пов’і́тр’а].

пові́тря́ний
пові́трячко

Суміш газів, яка оточує земну кулю і якою дихають люди й тварини.

Літаки летять уряд:
Гляньте, як багато!
Це у льотчиків парад.
Повітря́не свято.

(*М. Познанська.*)

? Без чого людина не проживе і п’яти хвилин?
Куди ступиш — всюди маєш,
хоч не бачиш — уживаєш.

ПОДВІ́Р’Я,

подві́р’я; *с.* [подв’і́рйа].

Обнесена огорожею або оточена будівлями ділянка землі коло хати, дому.

Вибіг півень на **подві́р’я,**
розпушив барвисте пір’я,
сполоснув росою горло,
взяв гучного горна.

(*Л. Левченко.*)

Синоніми: двір; дво́рище.

ПОДОРО́ЖНИК[1],

подоро́жника; *ч.* [подоро́жни^{е}к].

подоро́жниця
подоро́жній

1. Той, хто подорожує.
2. Той, хто супроводжує, перебуває поряд.

— Весна! Весна іде!..— співає синиця.
— В дорогу, в дорогу! —
будить вона снігурів, снігових
подоро́жників.

(Л. Михайловський.)

ПОДОРО́ЖНИК[2],

подоро́жника; *ч.* [подоро́жни^{е}к].

подорожнико́ві

Придорожній бур'ян з прикореневими листками та з безлистим стеблом і дрібними квітками, зібраними в колос.

Позаростали **подоро́жником**
та лопухом стежки-доріжки.

(О. Донченко.)

ПОДЯ́КА,

подя́ки; *ж.* [под'а́ка].

подя́кувати
подя́чний
подя́чно

Почуття вдячності; вираз цього почуття.

Буфетнику Проші
в дитячім кафе
хтось замість **подя́ки**
та вигукнув:
— Пфе!

(Г. Малик.)

Яка плата, така й **подя́ка.**

Пп

ПО́ЇЗД,

по́їзда; *ч.* [по́йиїзд].

поїзни́й

Ряд з’єднаних між собою вагонів, що рухаються за допомогою локомотива.

Є в світі країна — мені це не сниться! —
Де малята мають свою залізницю.
По залізниці туди й сюди
Їздять маленькі прудкі **поїзди́.**

(*Джанні Родарі.*)

? Кінь біжить,
Земля дрижить,
Із носа дим валить.

Біжить корова,
Гладка, здорова;
Тікай з дороги,
Бо візьме на роги.

По залізу залізо біжить,
А під залізом дерево лежить.

Полотно, а не доріжка,
Кінь біжить сороканіжка.

Синонім: по́тяг, *поет.*

ПОКРІВЕ́ЛЬНИК,

покріве́льника; *ч.* [покр’іве́л’ни^{е}к].

Робітник, який криє покрівлі.

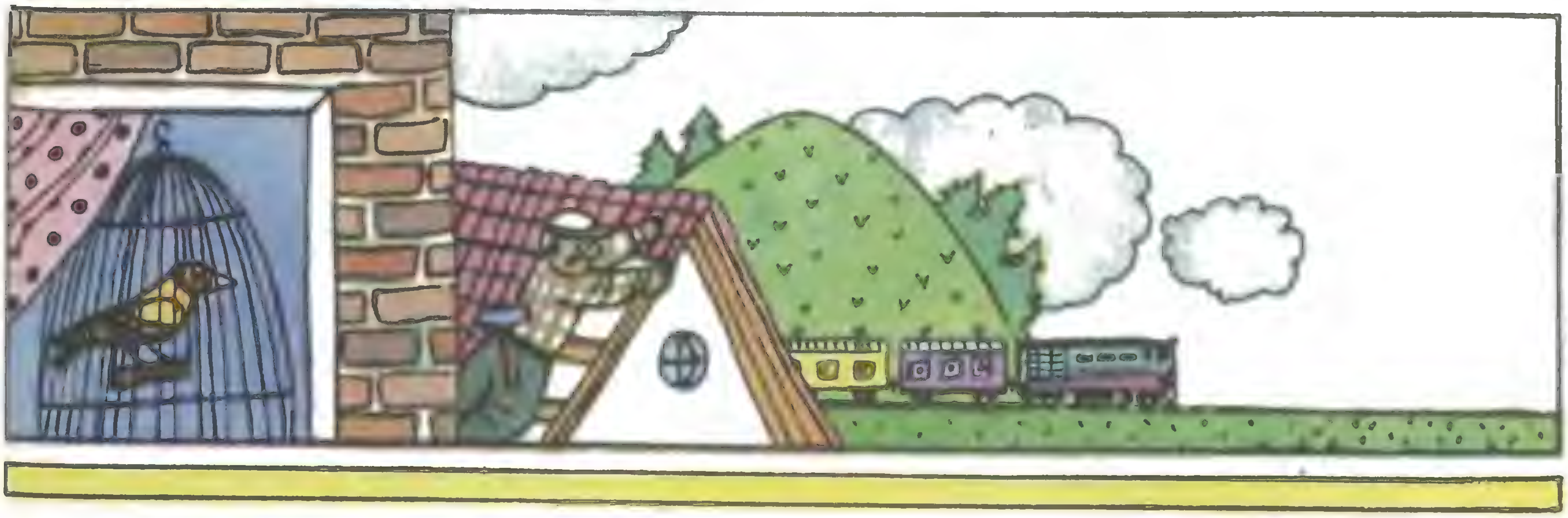

Щоб сухим був дім, держалося тепло,
Щоб зимою снігу в дім не намело,
Щоб у дощ не мокли люди в домі тім,—
Покріве́льник покрива залізом дім.

(С. Баруздін.)

ПОКРІ́ВЛЯ,

покрі́влі; *ж.* [покр'і́вл'а].

Верхній покрив даху будівлі.

А з житніх сніпочків пошита **покрі́вля**
Рівнесенько вкриє те наше будівля,
Та бузькові треба гніздечко зробити,
Щоб чудно курлюкав, годуючи діти.

(М. Коцюбинський.)

? Основа соснова, піткання солом'яне.

ПОЛО́Н,

поло́ну; *ч.* [поло́н].

Неволя, в яку потрапляють люди, захоплені ворогом.

І сказав він [Ігор]: — Браття і дружино!
Нам миліша смерть, аніж **поло́н!**

(Н. Забіла.)

ПОЛОНИ́НА,

полони́ни; *ж.* [полони́на].

полони́нний
полони́нка
полони́нський

Безліса ділянка верхнього поясу Українських Карпат, яка використовується для пасовиська та сінокосу.

Пп

Сніги упали свіжі,
Прослався білий шлях —
Візьму я бистрі лижі,
Полину, наче птах,

В далеку Верховину,
Що мріє у півсні,
У тиху **полони́ну**,
В Карпати чарівні!

(*М. Підгірянка.*)

ПОЛУНИ́ЦЯ,

полуни́ці; *ж.* [полуни́ц'а].

1. Трав'яниста багаторічна рослина, яка цвіте білими квіточками і дає їстівні соковиті ягоди.
2. Рожево-червона кисло-солодка ягода цієї рослини.

Уже пломеніли **полуни́ці**
На грядці, що торік я засадив.

(*М. Рильський.*)

ПОЛЮВА́ТИ,

полю́ю, полю́єш; [пол'ува́ти].

полюва́ння
полюва́ч

Шукати і переслідувати диких звірів і птахів.

Тільки виспиться — щорання,
Як мисливець, нашвидку
Лис іде на **полюва́ння**
І **полю́є** до смерку.

(*І. Гнатюк.*)

ПОМІДО́Р,

помідо́ра; *ч.* [пом'ідо́р].

1. Однорічна овочева рослина родини пасльонових з переважно червоними або жовтими їстівними плодами.
2. Соковитий плід цієї рослини.

За городом у баби Олени
Ой росте там сторожа зелена!..
На городі ж красуються нині
Мак, горох, **помідо́ри** і дині.

(*М. Петренко.*)

ПОРІ́ЧКА,

порі́чки; *ж.* [пор'і́чка].

порі́чечка
порі́чечник
порі́чковий

1. Чагарник родини аґрусових з їстівними кислуватими ягодами червоного, білого або жовтуватого кольору.
2. Ягоди цієї рослини.

Я носила воду із річки,
Поливала наші **порі́чки.**
Розцвітали кущики рясно,
Поспівали ягоди вчасно.

(*П. Воронько.*)

? Дві сестри до осені зеленіють, а потім одна червоніє, а друга чорніє.

ПОРОСЯ́,

порося́ти; *с.* [порос'а́].

порося́тина

Маля свині.

Пп

порося́тинка
порося́тко
порося́тник
порося́чий

Лежить свиня під дубом біла
І тридцять білих **порося́т.**

(*І. Котляревський.*)

◉ Сите **порося́** каші не їсть.
Само **порося́тко** мішок дере і само тікає.
Поганому **порося́ті** і в петрівку холодно.
Не ма́ла баба клопоту та купила **порося́.**

Синонім: (*дещо більше*) пі́дсвинок.

ПО́СТІЛЬ

і **посте́ля,** посте́лі; *ж.* [по́с’т’іл’].

пості́лонька
пості́лька
пості́льний

1. Місце, на якому сплять; ліжко.
2. Те, що стелять на ліжко для спання.

Заєць спати захотів,
Сам **посте́лю** постелив,
Сам собі приніс подушку,
Підмостив її під вушко,
Та у зайця довге вушко —
Все звисає із подушки.

(*М. Стельмах.*)

◊ У **по́стіль** злягти — «захворіти».
У **посте́лі** лежати — «хворіти».
Бути на смертній **посте́лі** — «помирати».

ПО́СУД,

по́суду; *ч.* [по́суд].

Предмети домашнього вжитку для зберігання, приготування і подачі їжі та пиття.

— Хто до столу хоче сісти?
— Я!
— Хто варення хоче їсти?

— Я!
— А хто **пóсуд** буде мити?
— Ну вже ти відказуй, Людо,
А то я та я!

(*Г. Боико.*

ПÓТЯГ,

пóтягу; *ч.* [пóт'аг].

Прагнення, нахил, охота, уподобання.

Кожному відоме це почуття — **пóтяг** до місця твого народження.

(*Ю. Смолич.*)

ПРÁПОР,

прáпора; *ч.* [прáпор].

прапорéць
прáпорний
прапороносець

Полотнище одного або кількох кольорів з певним зображенням — символом держави.

Причепурилися двори —
Святкові всюди **прапори́**...

(*І. Нехода.*)

Синоніми: стяг; знамéно.

ПРÁСКА,

прáски; *ж.* [прáска].

прасóваний
прас

Металевий нагрівальний прилад для вигладжування одягу, тканини.

Пп

прасува́ти
прасува́ння

Нагрівся **прас. Прасува́ла,**
до складочки складочку клала.

(П. Дорошко.)

? На малій площині
По річці-простині
Плаває пароплав,—
То вперед, то назад.

ПРА́ТИ,

пеpу́, пере́ш; [пра́ти].

пра́ний
прання́
пра́чка

Змивати бруд з тканини, білизни, одягу.

— Качечко, качечко,
Чепурненька пра́чечко!
Можеш ти повісти,
Як білизну **пра́ла** ти?

— Так-таки! **Пра́ла** я,
Пра́ла — полоскала я.
Так-так-так! **Пра́ла** я —
Вся білизна аж сія!

(*Г. Бойко.*)

ПРАЦЮВА́ТИ,

працю́ю, працю́єш; [прац’ува́ти].

працівни́к
працівни́ця
працівничо́к
працю́ючий

Виконувати якусь роботу; трудитися.

Ми з татом будуємо хату,
із мамою полем грядки.
Люблю **працюва́ти** завзято,
учуся читати книжки.

(*П. Воронько.*)

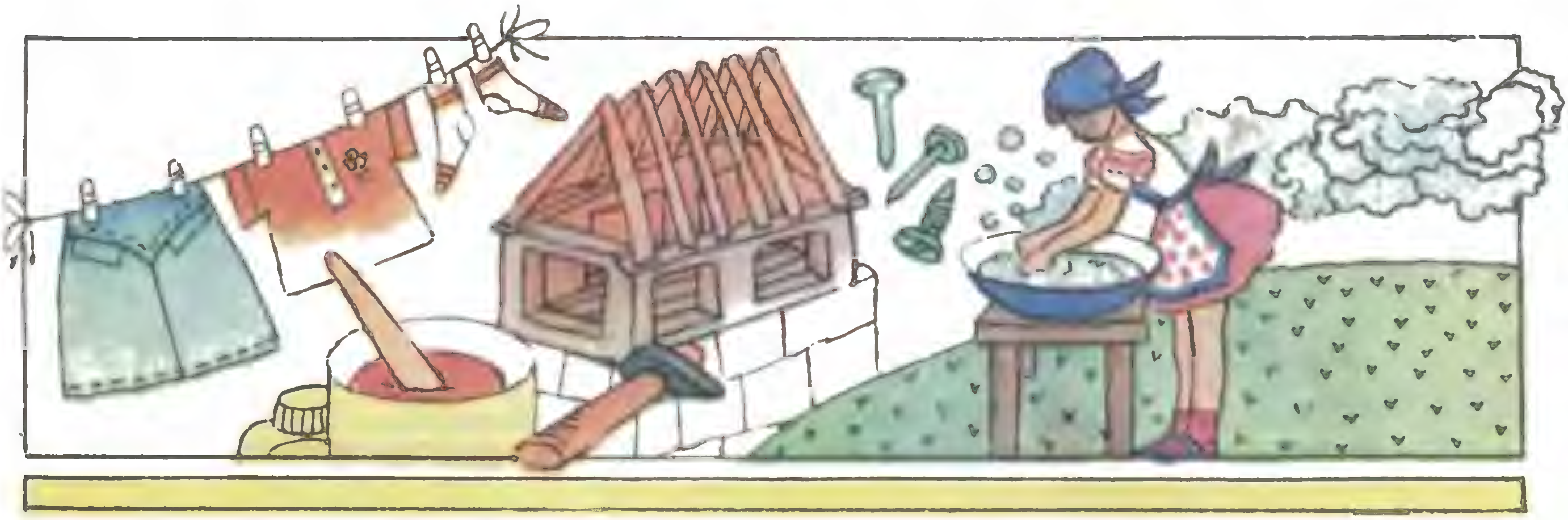

Не хитруй, не мудруй, а чесно **працю́й.**
Хто **працю́є,** той працю шанує.

Синоніми: труди́тися; робити.
Антоніми: працюва́ти — ледарюва́ти.

ПРА́ЦЯ,

пра́ці; *ж.* [пра́ц'а].

Діяльність людини, спрямована на створення матеріальних або культурних благ.

От і ніч надходить знов,
зірочки іскряться.
Ой, як швидко день пройшов
у веселій **пра́ці**!

(*Н. Забіла.*)

Пра́ця чоловіка годує, а лінь марнує.
Без **пра́ці** не проживеш.
Де **пра́ця**, там і розквіт.
Де **пра́ця**, там і щастя.
Маленька **пра́ця** краща за велике безділля.

Синоніми: труд; робо́та.
Антоніми: пра́ця — лінь.

ПРИКОРДО́ННИК,

прикордо́нника; *ч.* [пр$и^{е}$кордо́н:$и^{е}$к].

прикордо́нний
прикордо́ння

Військовослужбовець прикордонних військ.

Ніч. **Прикордо́нники**
Виходять на вахту, сідають у човни.

(За *І. Неходою.*)

Пп

ПРИ́ЯТЕЛЬ,

при́ятеля; *ч.* [при́’йате^{и}л’].

при́ятелів
при́ятелька
при́ятельство
при́ятельський

Близький знайомий; друг, товариш.

Свого **при́ятеля** Олежка я називаю маленьким другом. А він мене — великим другом.

(*А. Михайленко.*)

Вірний **при́ятель** — то найбільший скарб.
Брехня і **при́ятеля** робить ворогом.

Синоніми: това́риш; друг; (*задушевний*) панібра́т.
Антоніми: при́ятель — не́друг.

ПРІ́ЗВИЩЕ,

прі́звища; *с.* [пр’і́зви^{е}шче].

Найменування особи, що передається від покоління до покоління.

Ставлю **прі́звище.**
  Далі — ім’я.
І всі інші заповнюю графи я.
І готова анкета моя.
Моя автобіографія.

(*Д. Білоус*)

БОЙКО
КОВАЛЬ

ПРО́ЛІСОК[1],

про́ліска; *ч.* [про́л'ісок].

про́ліс
про́ліска
про́лісковий

Трав'яниста рослина родини лілійних з блакитними або синіми, рідше фіолетовими або майже білими квітками на безлистому стеблі.

Ой йому [підсніжнику] вже й друзів треба —
і гляди, під берестком,
мов на землю впало небо —
сині **про́ліски** кругом...

(*В. Бичко.*)

? Я найперша зацвітаю
Синім цвітом серед гаю.
Відгадайте, що за квітка,
Бо мене не стане влітку.

(*М. Сингаївський.*)

Іще сніг не зійшов із землі,
А з-під нього рослини малі
Визирають і сонце вітають,
Синім цвітом вони процвітають.
Якщо рідну природу ти знаєш,
То одразу ці квіти впізнаєш.

ПРО́ЛІСОК[2],

про́ліску; *ч.* [про́л'ісок].

пра́ліс
про́ліс

Місце в лісі або на узліссі; вільна від дерев галява.

За ліском, за **про́ліском**
Бігають зайчата.
За борами синіми
Дні мої почато.

(*А. Малишко.*)

Пп

ПРО́МІНЬ,

про́меня; *ч.* [про́м’ін’].

промене́вий
промени́стий
промени́сто
промінéць
промі́нчик

Смуга світла, яка виходить з якого-небудь джерела світла, предмета, що світиться.

А мене будить не треба,
Збудить сонечко мене.
Встану я, коли край неба
Перший **про́мінь** спалахне.

(*В. Скомаровський.*)

?

Він і грає, і пече,
І, як зайчик, грається,
Схочеш взять його — втече
І мерщій сховається.

Іде лісом — не шелестить,
Іде водою — не плюскотить.

ПРОФЕ́СІЯ,

профе́сії; *ж.* [профе́с’ійа].

професі́йний
професі́йність
професіона́л

Рід занять, трудової діяльності.

Спитай у тата
чи у мами,
які **профе́сії** у них...
Профе́сій в світі є чимало —
сповна їх вистачить
на всіх...
Письменник,
лікар чи геолог,
учитель, слюсар
чи кресляр —

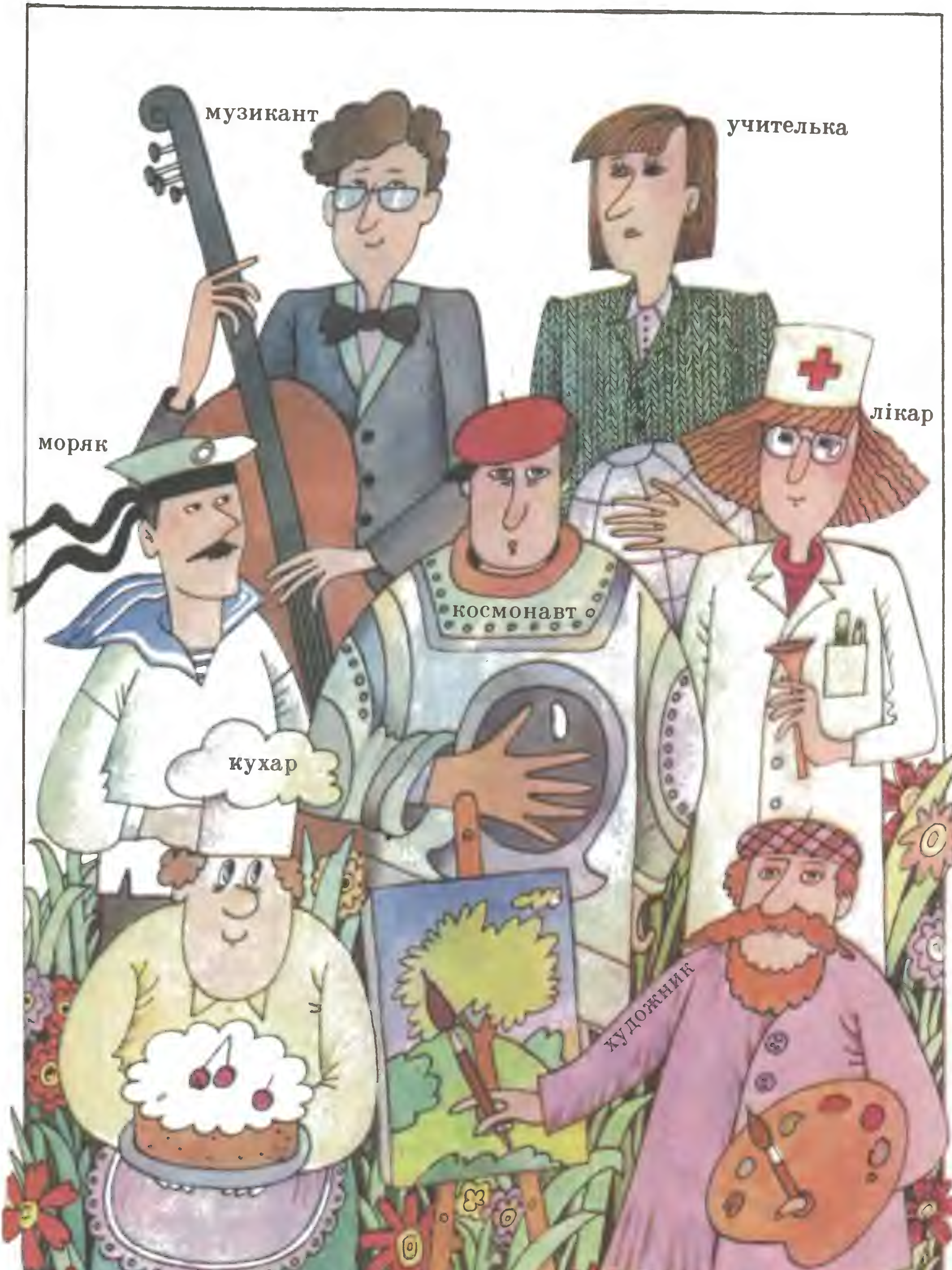
музикант
учителька
лікар
моряк
космонавт
кухар
художник

Пп

всі називають
головною
одну **профе́сію** — школяр!

(*А. Костецький.*)

Синоніми: спеціа́льність; ремесло́.

ПТАХ,

пта́ха *і* птаха́; *ч.* [птах].

Хребетна тварина, яка має тіло, вкрите пір'ям, дзьоб і крила.

пта́ство
птахівни́цтво
птахівни́ця
пташи́ний
пта́шка

Потемніли крони сосон,
Тихо сіються дощі,
Оголила тепла осінь
І дерева, і кущі.

І тепер здаля помітні
Гнізд воронячих шапки.
Зникли **пта́хи** перелітні —
Гуси, іволги, шпаки.

(*В. Скомаровський.*)

Пта́ха можна пізнати по пір'ю, а чоловіка по бесіді.

ПУ́ГАЧ,

пу́гача; *ч.* [пу́гач].

Хижий нічний птах ряду совоподібних, який живиться дрібними гризунами.

пу́гати
пугаче́нько
пуга́чик

Ой злетів **пу́гач** да й на могилоньку,
Да як пугу, дак пугу.

(*П. Чубинський.*)

шуліка
грак
дятел
папуга
дрізд
чайка
сорока
одуд
шпак
шиглик
голуб
орел
зозуля
галка
сич
горобець
іволга
гава
соловей
синиця
ластівка
жайворонок
чапля
гуска
журавель
лебідь

Пп

ПУСТУ́Н,

пустуна́; *ч.* [пусту́н].

пустува́ти
пусту́нка
пусту́нчик

Той, хто любить пустувати.

У ставку каченята купалися,
Чорна видра проснулась від галасу
Та й давай до малих підпливати,
Мабуть, думала котрусь піймати.
Тут усі **пустуни́** як злякалися,
У густій рогозі поховалися,
Присягалися пошепки качуру:
— Водяного ми в березі бачили.

(В. Заєць.)

ПШЕНИ́ЦЯ,

пшени́ці; *ж.* [пше^{и}ни́ц’а].

пшени́ченька
пшеничи́на
пшени́чка
пшени́чний

Злакова рослина, з зерна якої виробляють біле борошно, крупу та інші продукти.

— Любий вітре-вітровію,—
Шелестить **пшени́ця,** —
Бачиш, я від спраги млію,
Дай води напиться.

(В. Скомаровський.)

? Маю жовтий вусок,
Запашний колосок.
Буде з мене мука
Й паляниця м’яка.

В землі спала, в літі вставала,
В міху одпочивала, в млині танцювала —
Людей годувала.

РСТ

Рр

РА́ВЛИК,

ра́влика; *ч.* [ра́вли^{е}к].

Молюсок, який має черепашку, дуже повільно пересувається.

Ра́влик лізе на стеблинку,
Сам несе свою хатинку!
В нього ріжки коротенькі
І чутливі, мов антенки.

(*В. Гринько.*)

? Куди повзе, за собою хату везе.

Синоніми: слима́к; слизу́н.

РА́ДА,

ра́ди; *ж.* [ра́да].

ра́дити
ра́дник
пора́да

1. Пропозиція, вказівка, допомога добрим словом.
2. Спільне обговорення яких-небудь питань.
3. Орган державної влади.

А ти, моя Україно,
Безталанна вдово,
Я до тебе літатиму
З хмари на розмову.
На розмову тихосумну,
На **ра́ду** з тобою.

(*Т. Шевченко.*)

◊ Давати **ра́ду** — «підказувати кому-небудь, як треба діяти, що робити».
Держати **ра́ду** — «радитися з ким-небудь».

РА́ЙДУГА,

ра́йдуги; *ж.* [ра́йдуга].

ра́йдужний
ра́йдужно

Подібна до дуги різнобарвна смуга, яка з'являється на небозводі внаслідок заломлення сонячних променів у краплинах дощу, води.

... А дощ, як просо з лантуха,
Сійнув, сипнув навкіс,
І вигнулася **ра́йдуга,**
Мов залізничний міст.

(*В. Скомаровський.*)

◉ Висока кругла **ра́йдуга** — на погоду, низька, смугаста — до негоди.
Червоний колір у **ра́йдузі** — на дощ.

РАК,

ра́ка; *ч.* [рак].

ра́ковий
ра́чачий
раченя́
рачи́ний
рачи́ха

Покрита панцером безхребетна прісноводна тварина з великими клішнями біля голови.

Іменини в **раченя́ти,**
Треба тісто учиняти.
Вус крутнув татуньо-**рак,**
До **рачи́хи** мовив так:

— Набери-но ківш мучиці,
Дрібок солі поклади.
Я швиденько із криниці
Принесу відро води.

До криниці вісім кроків,
Рак пролазив вісім років

Рр

На порозі під кінець
Спотикнувсь, розбив горнець.

Ну та **рак** той був мудрак,—
Лиш махнув клешнею **рак**.
А **рачи́ха**:
— Хто спішить,
Той, як бач, людей смішить!

(*О. Пархоменко.*)

? Іде в горщик чорне, а з горщика червоне.

Не яйце, а в шкаралупі,
Не кіт, а з вусами.

◉ Назад тільки **ра́ки** лазять.
На безриб'ї і **рак** риба.

Годувати **ра́ків**; Піти **ра́ків** ловити — «утопитися».
◊ Коли **рак** свисне — «ніколи не буде чогось».
Пекти **ра́ка (ра́ків)** — «червоніти від сорому».

РАКЕ́ТА,

ракéти; *ж.* [ракéта].

ракéтка
ракéтний
ракéтник
ракéтниця

1. Застосовуваний для світлових сигналів і феєрверків снаряд.
2. Літальний апарат з реактивним двигуном.

Сигнал...
　　　РАКЕ́ТА...
　　　　　　　Вже стіною
Звелися в полі моряки...

І покотився клекіт бою
Аж до далекої ріки.

(*М. Нагнибіда.*)

? Засвітила, полетіла —
Хвіст вогненний залишила.

РА́НОК,

ра́нку, *ч.* [ра́нок].

ранко́вий
ра́нком
ранкува́ти
ра́ння

1. Частина доби після ночі.
2. Публічне ранкове зібрання, де виконуються літературні та інші твори.

Від самісінького **ра́нку**
я вовтузився на ґанку
та, коня зробивши з тички,
верхи сів — і вйо! — до річки.

(*В. Лучук.*)

? Сіре сукно тягнеться у вікно.
Сірий віл всіх людей підвів.

⊙ **Ра́нок** мудріший від вечора.

Що **ра́нком** не зробиш, то вечором не здогониш.
Після туманного **ра́нку** часто буває ясний день.

Антоніми: ра́нок — ве́чір.

РАХУВА́ТИ,

раху́ю, раху́єш; [рахува́ти].

рахо́ваний
рахува́ння
раху́нок

1. *кого, що.* Визначити суму, кількість.
2. *без додатка.* Називати в послідовному порядку числа.

Рр

Я лічу до десяти,
Ну а ти?
Можу я **порахува́ти,**
Скільки вікон у кімнаті,
Скільки ніжок має стіл,
Скільки є у хаті стін.

(*М. Могилевич.*)

Синонім: лічи́ти.

РЕДИ́СКА,

реди́ски; *ж.* [ре^{и}ди́ска].

1. Однорічна овочева рослина з їстівним невеликим червоним, іноді білим коренеплодом круглої або довгастої форми.
2. Їстівний коренеплід цієї рослини.

На тарілку клала хліб,
витирала миску,
до борщу кришила кріп,
різала **реди́ску.**

(*Н. Забіла.*)

? Я кругленька, червоненька,
З хвостиком тоненьким.
На городі мене рвуть
І до столу подають.

РЕ́ДЬКА,

ре́дьки, *ж.* [ре́д’ка].

1. Дворічна овочева рослина з їстівним чорним або білим коренеплодом круглої чи довгастої форми.
2. Їстівний коренеплід цієї рослини.

Хлопчаками ходили ми вбрід
Окунів половить на обід,
Бо у хаті вдовиній і хліб
Був не часто — все **ре́дька** та біб.

(*П. Воронько.*)

? Кругла, а не місяць, біла, а не борошно, з хвостиком, а не миша.

◉ Набрид гірше гіркої **ре́дьки.**

РІГ[1],

ро́га; *ч.* [р'іг].

ріже́чок
рiжо́к
рога́тий

Твердий, звужений на кінці наріст на черепі деяких тварин.

Старша кізка того й ждала,
Проти вовка грізно стала
Й, наче вила, гострі **ро́ги**
Вмить наставила на нього.

(*І. Гнатюк.*)

◇ У баранячий **ріг** зігнути (скрутити) — «примусити кого-небудь бути покірним, сумирним».

Брати бика за **ро́ги** — «діяти рішуче, починаючи з найважливішого».

РІГ[2],

ро́гу; *ч.* [р'іг].

Місце перетину двох вулиць або площин, сторін предмета.

Рр

Київ, Київ, од дум не засну я,
бо люблю тебе серцем усім,
бо дихання історії чую
я на кожному **ро́зі** твоїм.

(*В. Сосюра.*)

РІЗДВО́,

Різдва́; *с.* [р’іздво́].

різдвя́ний
різдвя́нський

Християнське свято народження Христа, що відзначається 7 січня за новим стилем.

Попи й дяки
В **Різдво́** — святки —
З хрестом ідуть, з кропилом.

(П. Гулак-Артемовський.)

◉ Краще **Різдво́** тріскуче, ніж пекуче.
Не дивниця, що на **Різдво́** метелиця.
На Великдень сорочка хоч лихенька, аби біленька, а на **Різдво́** хоча й сирова, аби нова.

◊ **Різдвя́ний** дід — Дід Мороз.

РІК,

ро́ку; *ч.* [р’ік].

Проміжок часу, близький до періоду одного обертання Землі навколо Сонця; має 12 календарних місяців.

весна
літо
осінь
зима

Рр

Рік старий вирушає в дорогу,
залишає наш зоряний дім...
Кожний кожному щастя нового
зичить радісно з **ро́ком** новим.

(*В. Сосюра.*)

? Триста шістдесят п'ять чайок, п'ятдесят два орли, дванадцять голубів одно яйце знесли.

◉ Добрий **рік** по весні видно.

РОМА́ШКА,

рома́шки; *ж.* [рома́шка].

рома́шковий

Трав'яниста рослина з квітками, що складаються з білих пелюстків і жовтого осередка.

У лужку росла **рома́шка,**
У **рома́шки** — біла чашка,
А на денці в чашці тій
Мед солодкий золотий.

(*Е. Саталкіна.*)

? Росте ця лікувальна квітка
Опріч лісів, іще в полях.
Малі й дорослі знають шлях,
Аби її добути влітку.
Шовково коси пломеніють,
Коли настоєм їх помиють.
А що, скажіть, за квітка, дітки?

(*М. Романченко.*)

Стоять в лузі сестрички, золотенькі очі, білі вії.

РУКАВИ́ЧКА,

рукави́чки; *ж.* [рукави́чка].

рукави́чний
рукави́чник
рукави́чниця

Виріб з тонкої тканини, шкіри, ниток з відділеннями для пальців, який надівають на кисть руки.

Узимку,
в морози,
хуртечі й завії
тебе і мене
рукави́чки
зігріють.

(*А. Костецький.*)

? Плету хлівець на четверо овець, а на п'яту окремо.

◊ Кидати **рукави́чку** — а) *заст.* «викликати на дуель, поєдинок»; б) *спорт.* «вступати в боротьбу з ким-небудь». Підняти **рукави́чку** — «прийняти виклик на поєдинок».

РУШНИ́К,

рушника́; *ч.* [рушни́к].

рушнико́вий
рушничо́к

! Слово **рушни́к** утворилося внаслідок зміни [к]—[ч]—[ш] при словотворенні *рука → ручни́й → ручни́к → рушни́к.*

1. Довгастий шматок тканини для витирання обличчя, тіла, посуду.
2. Символ-прикраса.

Вишивала я **рушни́к**
власними руками.
Гаптувала залюбки
всіма кольорами.

(*В. Лучук.*)

? Висить, теліпається,
Всі до нього хватаються.

Рр

◊ Брати **рушники́** — «засватати».
Ставати на **рушнику́** (на **рушники́**) — «брати шлюб, одружуватися».

РУШНИ́ЦЯ,

рушни́ці; *ж.* [рушни́ц’а].

рушни́чка
рушни́чний
рушни́чник

! Слово **рушни́ця** утворилося від слова *ручни́ця* внаслідок зміни [чн] на [шн].

Вогнепальна ручна зброя

—Вовче,— проситься стрілець,—
Хай оцій **рушни́ці** грець!..
Відпусти мене живим,
Я природі — побратим.

(*М. Петренко.*)

? У куточку на кілочку нагла смерть висить.

РЯСТ,

ря́сту; *ч.* [р’аст].

Багаторічна трав’яниста рослина, що цвіте рано навесні білими, жовтими, червонуватими або фіолетовими квітками, зібраними в китиці.

Встала весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її **ря́стом**,
Барвінком укрила.

(*Т. Шевченко.*)

◊ Недовго **ряст** топтати — «хто-небудь швидко помре».
Пустити **ряст** топтати — «подарувати життя кому-небудь; помилувати кого».
Топтати **ряст** — «жити, ходити по землі».

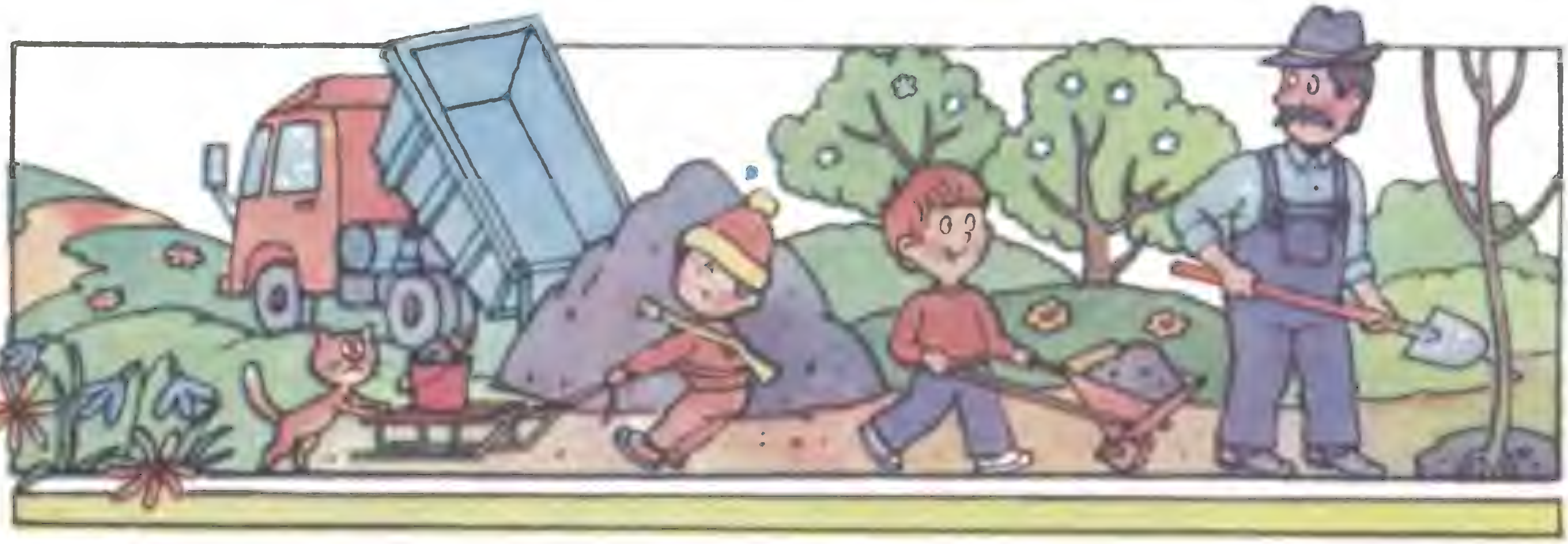

САДІВНИ́К,

садівника́; *ч.* [сад’івни́к].

сад
сади́ти

Той, хто вирощує і доглядає сад та садові рослини.

З батьком яблуні **сади́ли**,
трохи руки натрудили.
Я люблю наш тихий **сад**
і осінній листопад.
Садівни́к я, садівни́к.

(*М. Сингаївський.*)

САМОСКИ́Д,

самоски́да; *ч.* [самоски́д].

Вантажний автомобіль з перекидним кузовом.

Хлопчики самі гурчать —
це ж так буть повинно,
бо за ними вслід біжать
на шнурках машини.
По собі лишають слід,
їдуть полем, трактом.
У Сергійка — **самоски́д**,
а у Гриця — трактор.

(*С. Шушкевич.*)

САНЧА́ТА,

санча́т; [санча́та].

са́ни
са́нки
са́ночки

Зимовий візок на полозах.

Сс

Стоять під снігом сосни сонно.
Сидять на соснах снігурі.
Санча́та на ставок з розгону
Скотились весело з гори.

(*Н. Забіла.*)

САПА́,

сапи́; *ж.* [сапа́].

сапа́льниця
сапа́ння
сапа́ти
са́пка

Ручне знаряддя для полоття.

Їжачок
Взяв **са́пку**
В лапку,
Посапав
Світанком грядку...

(*М. Стельмах.*)

СВА́РКА,

сва́рки, *ж.* [сва́рка].

сва́ра
сва́ри
свари́ти
свари́тися

Гостра суперечка, що супроводиться докорами, обра́зами.

А ти, коте Марку,
Ходиш по ярмарку,
Не купуєш, не торгуєш,
Тільки робиш **сва́рку**.

(*Українська народна пісня.*)

◉ З лихою жінкою **сва́рка** та розлад, а з доброю і без грошей лад.

Синоніми: ла́йка; гризня́; колотне́ча.
Антоніми: сва́рка — похвала́.

СВЕ́РДЕЛ,

све́рдла; *ч.* [све́рде^{и}л].

сверде́льце
све́рдлення
свердли́льний
свердли́ти
свердлі́ння

Ріжучий інструмент, обертаючи який роблять отвори, заглибини в металі, дереві, грунті.

Коли береза ранньої весни
Попід корою грає світлим соком,—
Бере сокиру й **све́рдла** полісовщик,
В корі сріблястій пробиває отвір.

(*М. Рильський.*)

? Старий Свирид у лозі дере крупи на одній нозі.

Синоніми: све́рдло; (*рідко*) бура́в.

СВИНЯ́,

свині́; *ж.* [сви^{е}н’а́].

свина́р
свина́рка
свина́рство
свини́на
сви́нка

Домашня тварина, яку розводять для одержання м’яса, сала, щетини, шкіри.

...— Як не соромно вам нині —
Ви маленькі, а вже **сви́ні**...—
Доки Галя говорила,
Поросята грядку зрили.

(*Г. Бойко.*)

? Хвіст крючком,
Ніс п’ятачком
ще й два ряди гудзиків.

По землі ходить, неба не бачить, нічого не болить. а все стогне.

◉ Не рівна **свиня́** до коня: ростом маленька, голова ву́зенька і шерсть не така.

Cc

Пусти **свиню́** за стіл, а вона й ноги на стіл.

Свиня́ і в піску грязюку знайде.

◊ Схожа **свиня́** на коня, *ірон.* — «зовсім не схожий».

Підкласти **свиню́** кому — «завдати прикрощів комусь, діяти підступно».

СВИСТО́К,

свистка́; *ч.* [сви^{е}сто́к].

Пристрій для свисту.

сви́стик
свисті́лка
свисті́ння
свисті́ти
свисто́чок

Із верби біля ставка
я зробив собі **свистка́**.
Тим **свистко́м**
після дощу,
солов'я пересвищу!

(*П. Король.*)

СВІТ [1]

сві́ту; *ч.* [с'в'іт].

1. Світло від чогось.
2. Час перед сходом сонця; світанок.

Місяцю мій ясний! З високого неба
Сховайся за гору, бо **сві́ту** не треба.

(*Т. Шевченко.*)

◊ Від **сві́ту** до **сві́ту** — «від ранку до ранку».
Доки й **сві́ту** сонця — «завжди».
Ні **світ** ні зоря; Чи **світ** чи зоря? Чуть **світ** — «дуже рано».

СВІТ^{2}.

сві́ту; *ч.* [с'в'іт].

Земля з усім, що на ній є.

Перші кроки — до порога,
Перша стежка — до воріт,
Далі стрічкою дорога
Простелилася у **світ**.

(*І. Гнатюк.*)

◇

З'явитися на **світ** — «народитися».
Іти у **світ** — «йти кудись далеко, надовго покидаючи домівку».
На край **сві́ту** — «дуже далеко».
По всіх **світа́х** — «скрізь».
Від **сві́ту** — «споконвіку».

СВІТА́НОК,

світа́нку; *ч.* [с'в'іта́нок].

світанко́вий
світа́ння
світа́нь
світа́ти

Початок ранку.

Світанок стукає у скло
Рожевим пальцем.

(*М. Рильський.*)

◇

Братися на **світа́нок** — «починати світати».
Від **світа́нку** до смеркання — «від раннього ранку до пізнього вечора».
На **світа́нку** — «рано вранці».

Синоніми: світ; світа́ння; світа́нь, *поет.*; до́світок.

Антоніми: світа́нок — смерка́ння.

Сс

СВІТЛОФÓР,

свiтлофóра, *ч.* [с'в'ітлофóр].

світлофóрний

Сигнальний електричний ліхтар із різнобарвними стеклами для регулювання руху на вулицях.

Три світла в **світлофóра** є,
і кожне з них наказ дає.
Червоне світло каже: — Стій!
А жовте: — Ще не можна!
Зелене каже: — Їдь мерщій! —
і слухається кожний.

(*С. Маршак.*)

? Підморгне зеленим оком —
ми йдемо,
Підморгне червоним оком —
стоїмо.

СВЯ́ТО,

свя́та; *с.* [с'в'áто].

святкóвий
святкóвість
святкóво
святкувáння
святкувáти

День або дні, коли урочисто відзначають видатні події, знаменні дати.

На мамине **свя́то,**
На мамине **свя́то**
Хороших дарунків
Для мами багато.

(*Т. Коломієць.*)

◊ Буде й на нашій вулиці **свя́то** — «здійсняться надії, сподівання; переможе справедливість».

Антоніми: свя́то — бýдень.

СЕЛО́,

села́; *с.* [се^{и}ло́].

селя́ни
селяни́н
селя́нство
селя́нський
сільськи́й

Населений пункт, жителі якого займаються переважно обробітком землі.

Село́! І серце одпочине.
Село́ на нашій Україні —
Неначе писанка **село́,**
Зеленим гаєм поросло.

(*Т. Шевченко.*)

Синоніми: се́лище; посе́лення.

СЕРП,

серпа́; *ч.* [серп].

серпа́стий
серпови́дний
серпови́й
серпо́к

Сільськогосподарське знаряддя для зрізування злаків, трави при корені, що має вигляд вигнутого дугою, дрібно зазубленого ножа з короткою ручкою.

А місяць червень **серпо́м** задзвонить,
достиглий колос додолу склонить.

(*М. Підгірянка.*)

? Маленький, кривенький ціле поле перебіжить.

Зігнутий в дугу,
Літом на лугу,
А зимою на крючку.

◉ На вулиці рій веде, а на ниві **серпо́м** гуде.
Тупий **серп** гірше гострого руку вріже.

Cc

СЕРПА́НОК,

серпа́нку; *ч.* [се^{и}рпа́нок].

серпанко́вий
серпа́ночок

1. Легка прозора тканина.
2. Легка, схожа на дим, поволока, що скрадає обриси предмета, пелена.

Під **серпа́нком** білим
трави і листочки,
річка оніміла
не дзюрчать струмочки.

(*Я. Колас.*)

СЕ́РПЕНЬ,

се́рпня; *ч.* [се́рпе^{и}н’].

серпне́вий

Восьмий місяць календарного року; третій місяць літа.

! Слово **се́рпень** пішло від тих людей, хто під час жнив тримав у руці *серп*. А в білорусів місяць жнив має зовсім прозору назву — *жнівець*.

Се́рпень в жовтому брилі
йде по вигрітій землі.
В нього вуса колоскові
і густі пшеничні брови.
І сорочка золотиста,
трохи в поросі, не чиста,—
се́рпень цілий день в роботі,
не втирає навіть поту.
Вмившись досвіту росою,
все вимахує косою.
А як сяде за штурвала,
то лягають вал за валом
пшениці й жита пахучі.

(*В. Ладижець.*)

У **се́рпні** серпи гріють, а вода холодить.
У **се́рпні** спина мліє, а зерно спіє.
У **се́рпні** хліборобу три роботи: і косити, і орати, і сіяти.

СИ́НІЙ

[си́н’ій].

сине́нький
сине́сенький
сини́ти
сині́ти

Середній між голубим і фіолетовим колір.

Вихопивсь дощик поміж заграв:
чоботи **си́ні, си́ня** сорочка,
си́ні мелодії понапинав
з неба широкого аж до листочка;
си́німи стрілами закресав,
си́ні листочки дрібно писав —
людям, озерам, лукам за обрій,
ох і смішний же!
І добрий-добрий!

(*А. Малишко.*)

Синоніми: голуби́й; блаки́тний; небе́сно-голуби́й; лазу́ровий.

СИРО́ВАТКА,

сиро́ватки; *ж.* [си^{е}ро́ватка].

сиро́ватковий

Рідина, яка виділяється при згортанні молока та при утворенні з нього кислого молока й сиру.

От подали **сиро́ватку,**
Циган уплітає,
Аж тут кума вареники
З печі висуває.

(*С. Руданський.*)

? Що таке тінь-молоко?

◉ Коли нема на молоці, то й на **сиро́ватці** не буде. Не було на молоці, то не треба й на **сиро́ватці.**

◊ **Крутитися як муха в сиро́ватці** — а) «бути постійно зайнятим, заклопотаним»; б) «перебувати в неприємному, скрутному становищі».

Сс

СИ́ТО^1,

си́та; *с.* [си́то].

си́течко
си́тко
ситко́вий
си́тник
ситови́й

Натягнена на обруч густа сітка, через яку просівають борошно та інші сипкі речовини.

Мати совала **си́то** по ночвах.
(*А. Головко.*)

?

Обичайка дерев’яна,
А дно волосяне.
Трусять в руках,
А воно все в дірках.

◊

Пройти крізь си́то й решето — «багато побачивши, зазнавши в житті, здобути великий досвід, набути спритності».
Як крізь си́то — «густо, безперервно сіятися (про дощ, мряку)».

Синонім: *(з більшими дірками)* ре́шето.

СИ́ТО^2,

прислівник [си́то].

си́тий
си́тно

Без відчуття голоду; наївшись.

Радивон сам любив **си́то** з’їсти.
(*К. Гордієнко.*)

Антоніми: си́то — го́лодно.

СІМ’Я́,

сім’ї́; *ж.* [с’імйа́].

сіме́єчка
сіме́йка
сіме́йний
сіме́йство

Родина.

Мама, тато, дід, бабуся —
Всіх назву, не помилюся,

онука
дочка
мати
баба
син
батько
дід

Сс

Старший братик і сестричка —
В нас сіме́йка невеличка.
Не спиняйте, бо зіб'юся:
Мама, тато, дід, бабуся...
Старший брат, сестра і я —
Отака у нас **сім'я**.

(*В. Гринько.*)

СІ́НИ,

сіне́й; [с'і́ни].

сі́нечки
сіне́шній
сінни́й

Нежила частина селянських хат, яка з'єднує жиле приміщення з ганком.

Назносим каміння, назносимо глини,
Збудуємо хатку з дверима у **сі́ни**
Та зробимо в хатці яснеє віконце,
Щоб сяло над нами, мов золото, сонце.

(*М. Коцюбинський.*)

◉ Хату обдирає та **сіни** лагодить.

СІРНИ́К,

сірника́; *ч.* [с'ірни́к].

сірнико́вий
сірничко́вий
сірни́чниця
сірничо́к

Тонка паличка з голівкою із легкозаймистої речовини, що загоряється від тертя.

Якось кажуть мама й тато:
— Ми зібралися в кіно,
Ну, а ти посидиш дома
І доглянеш Котіно.

...Сірникі́в їй не давай
і сервант не одкривай.

(*Нодар Думбадзе.*)

! Слово **сірни́к** походить від *сі́рка,* з якої робилась голівка дерев'яної палички, призначеної для запалювання.

? Паличка — черкалочка,
головою черкне — вогонь спалахне.

СІ́ЧЕНЬ,

сі́чня; *ч.* [с'і́че^{и}н'].

січне́вий

Перший місяць календарного року; другий місяць зими.

Ліс під інеєм дріма
По землі іде зима.
Входить, пишна і велична,
В крижану господу **сі́чня.**
Усміхається з-під вій:
— Як живеш, сердитий мій?
Як снігами ти січеш?
Як морозами печеш? —
Місяць **сі́чень** очі мружить:
— Я сердитий, та не дуже.
Землю пухом укриваю,
Щоб не мерзнуть урожаю,
Поробив для дітвори
Гарні ковзанки з гори.
Лиш недбальців, неслухнянців,
Хто загаявсь на гулянці,
Розстіба свого кожуха,
Виставля з-під шапки вуха —
Тих снігами я січу!
Тих морозами печу!

(*Т. Коломієць.*)

! **Сі́чнем** на Русі перший місяць року назвали тому, що в цей час вирубували (висікали) дерева на відокремленій просіками ділянці лісу, щоб підготувати місце для майбутніх посівів. Слово *про́сіка* — давній родич слова **сі́чень.**

◉ **Сі́чень** не так січе, як у вухо пече.
Сі́чень січися, а ти до печі тіснися.
Сі́чень погідний — то й рік буде плідний.

Сс

СКИ́БКА,

ски́бки; *ж.* [ски́бка].

ски́ба
скиби́на
ски́бочка

Відрізаний ножем шматок чого-небудь їстівного (хліба, кавуна, дині і т. ін.).

Осінь матусі їсти несе:
борщик у горщику,
кашка у жменці,
ски́бка у пазусі,
грушки в хвартушку.

(*П. Тичина.*)

СКЛО,

скла; *с.* [скло].

ске́льце
скли́ти
склі́ння
скляни́й
скляр

Тонкі листи прозорої речовини, що вставляються у віконні рами, вітрини і т. ін.

До мого вікна
Підійшла весна,
Розтопилася на шибці
Квітка льодова.
Крізь прозоре **скло**
Сонечко зайшло.

(*Д. Павличко.*)

◊ Чистий, як **скло** — «надзвичайно прозорий (про матеріал, речовину, рідину)»; «дуже чесний, відвертий (про людину)».

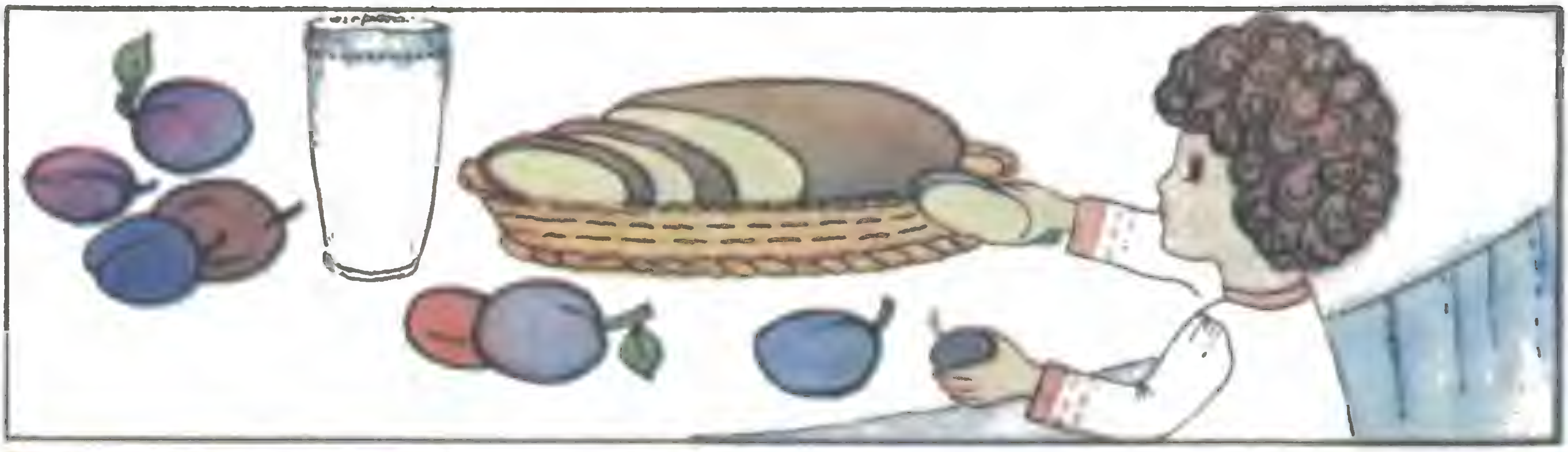

СКЛЯ́НКА,

скля́нки; *ж.* [скл'а́нка].

склянӣця
скля́ночка

Скляна посудина циліндричної форми, призначена для пиття.

Дали Галі молока.
Плаче — **скля́нка** не така!
— З **скля́нки** пити важко!
Краще дайте чашку!

(*А. Барто.*)

? Де вода стоїть стовпом?

Синоніми: склянӣця, *розм.*; стака́н.

СКРО́НЯ,

скро́ні; *ж.* [скро́н'а].

скроне́вий

Бокова частина черепа від вуха до лоба.

Батько сміється:
— Донечко-доню! —
Тисне до серця,
До **скро́ні**.

(*П. Воронько.*)

Синонім: висо́к.

СЛӢВА,

слӣви; *ж.* [слӣва].

слӣвка
слӣвковий
сливнӣк
сливо́вий

1. Дерево або кущ із соковитими плодами фіолетового або жовтого кольору з великою довгастою кісточкою.
2. Плід цього дерева або куща.

Сс

Там, де вересень в долині
З пензлем походив,
Стали **сли́ви** сині-сині.
Скільки ж бо тих **слив!**

(*М. Чепурна.*)

? Голуба накидка,
хвостик — наче нитка;
є в ній щось твердюще;
в жовту тінь зваблива
заховалась... [слива].

◉ **Сли́вка** — сли́нка.

◇ [Сидіти] як [сорока] в **сли́вах** — «ніяково почувати себе».
Ускочити у **сливки́** — «опинитися у неприємному становищі».

СЛИМА́К,

слимака́; *ч.* [слиᵉма́к].

слимако́вий
слимакува́тий
слимачо́к

Безхребетна тварина роду молюсків; равлик.

На мансарді павучок
вже дає йому [трутню] куток,
зручне сідало — гусак,
шпак — гніздечко особняк,
а хатинку з перламутру
(без оплати, а за так)
запропонував **слима́к.**

(*О. Сенатович.*)

? Поганий ходок, та ще й хатку тягне.
Хто все йде, а все в хатці сидить?

◇ **Слимако́вим** ходом — «дуже повільно».

Синоніми: слизу́н; ра́влик; пе́трик.

СЛЮ́САР,

слю́саря; *ч.* [сʼлʼу́сар].

слюса́рний
слю́сарський
слюсарюва́ння
слюсарюва́ти

Робітник, який обробляє метали ручним або механізованим інструментом, а також складає і ремонтує машини і механізми.

Хто на поверх
на дев'ятий
нам зумів
Дніпро підняти,
щоб я весело
під краном
міг щодня
вмиватись рано?..
Я скажу, не помилюся:
це зробив
сантехнік — **слю́сар!**

(*М. Заєць.*)

◉ Доки **слю́сар** обпилує, коваль діти прогодує.

Слю́сар — холодний коваль.

СМЕРЕ́КА,

смере́ки; *ж.* [сме^{и}ре́ка].

смере́ковий
смере́чина
смере́чка
смері́чка

Хвойне дерево з конусоподібною кроною.

Летять в далекий край лелеки,
а їм услід кричать смере́ки,
щоб стереглись в дорозі бід
та не розбились об граніт.

(*Л. Левченко.*)

Сс

СМІ́ТТЯ́,

сміття́; *с.* [с'м'іт':а́].

смiти́нка
смiти́ти
смiтни́к
смiтнико́вий

Дрібні, переважно сухі покидьки.

Доручила лиска зрання
Дітям Рудику й Димку:
— Починайте прибирання,
В домі ж — мов на **смітнику́!**
Та на вечір в хаті лиски
Ані ладу, ні пуття:
Не помиті ложки, миски,
Не заметене **сміття́.**

(*О. Пархоменко.*)

◉ Вимети **сміття́** перш зо своєї хати, а опісля заглядай у чужу.

◊ Виносити **сміття́** з хати — «розголошувати що-небудь неприємне, що відбувається в родині або в якомусь колективі».

СМОРО́ДИНА,

сморо́дини; *ж.* [сморо́ди^{е}на].

сморо́динка
сморо́динний
сморо́динник
сморо́диновий

1. Багаторічна чагарникова ягідна рослина з чорними, білими або червоними ягодами.
2. Їстівна кисло-солодка ягода цієї рослини.

Соловей мій, соловеєчко,
Та не літай поверх саду мого,
Не сідай ти на **сморо́дині.**

(*П. Чубинський.*)

◉ Любиш **сморо́динку** — люби й оскомину.

СНІГ,

сні́гу; *ч.* [с’н’іг].

сніґови́й
сніґови́тий
сніжи́на
сніжи́нка
сніжо́к

Атмосферні опади у вигляді білих зіркоподібних кристалів.

Ну й бо ж **сні́гу** намело —
Стало білим все село.
Біла стежка, біла річка,
Біла вишня і смерічка,
Біла хата, білі коні,
Тільки носики червоні.

(*Л. Куліш-Зіньків.*)

?

Надворі горою, а в хаті водою.

Біле, як сорочка,
Пухнасте, як квочка.
Крил не має,
А гарно літає.
Що це за птиця,
Що сонця боїться?

◊

Боятися, як торішнього **сні́гу** — «зовсім не боятися».
Як **сніг** на голову — «зненацька, несподівано, раптово».
Торішнього **сні́гу** не випросиш у кого — «дуже скупий хтось».

Синонім: (*пухкий, перший або який щойно випав*) поро́ша.

Сс

СНІГУ́Р,

снігура́; *ч.* [с'н'ігу́р].

снігúр
снігу́рик

Невеличкий співучий птах з червоним оперенням грудей у самців і бурувато-сірим у самок.

! Ім'я своє **снігу́р** дістав від слова *сніг.* Адже ці пташки, за народним повір'ям, перші вісники зими і снігу.

Сніг, сніжок —
Не намилуєшся!
На деревах угорі
Позлітались і красуються
Красногруді **снігурі́.**

(*Г. Коваль.*)

◉ Пищить **снігу́р** — скоро зима буде.

СНІ́ДАТИ,

сні́даю, сні́даєш; [с'н'і́дати].

сніданко́вий
сні́дання
сніда́нок
сніда́ночок

Їсти вранці, з'їдати сніданок.

Скатертинками столи
гарно покривала.
Діти **сні́дати** прийшли,
а я подавала.

(*Н. Забіла.*)

◉ Раннє вставання — вчасне **сніда́ння.**
Сні́дав, обідав, а живіт не відав.
Сніда́нок — перехватка, а грунт — обід.
То **сні́даю,** то обідаю — погуляти ніколи.

◇ Ніби не **сні́дав** хто — «хтось млявий, довго, повільно робить щось».

Антоніми: сні́дати — вече́ряти.

СОВА́,

сови́; *ж.* [сова́].

совеня́
совеня́тко
сови́ний
сов'я́тко
сов'я́чий

Хижий нічний птах з великою круглою головою, великими очима й коротким гачкуватим дзьобом.

Кричать **со́ви,** спить діброва,
Зіроньки сіяють,
Понад шляхом, щирицею,
Ховрашки гуляють.

(*Т. Шевченко.*)

?

Уночі гуляє, а вдень спочиває,
має круглі очі, бачить серед ночі.

Вдень сліпа, а вночі зряча,
мишей ловить, а не кіт.

◉

Видно **сову́** по польоту.
Сова́ вдень мовчить, а вночі кричить.
Сові́ сонце очі коле.

СОКИ́РА,

соки́ри; *ж.* [соки́ра].

сокири́ще
соки́рка
соки́рний
сокирчи́на

Знаряддя для рубання і тесання, що являє собою насаджену на дерев'яний держак залізну лопату з гострим лезом з одного боку та обухом — з другого.

Точена круглим точилом **соки́ра**
стала до діла, завзята і щира.
Перше, звичайно, дровець нарубати,
щось підстругати, щось обтесати...

Сс

А взагалі, як **соки́рою** вміти
справді по-столярськи володіти,
може вона кого хоч замінити —
навіть рубанок і долото,
навіть стамеску і молоток.

(*О. Орач.*)

? Залізний ніс, дерев'яний хвіст,
все кланяється, а шапки не знімає.

◉ Не **соки́ра** теше, а людина.
Без **соки́ри** не тесляр, без голки не кравець.
І граб, і дуб від малої **соки́ри** пада.

◊ Знаходити **соки́ру** під лавою — «знаходити річ, яку ніхто не губив, і там, де вона звичайно лежить».

Хоч **соки́ру** вішай — «про важке, задушливе повітря у приміщенні».

СОЛОВЕ́Й,

солов'я́; *ч.* [солове́й].

солове́йко
соловеня́
соловеня́тко
солов'ї́но
солов'ї́ха

Маленький перелітний птах родини горобиних з сірим оперенням; самець чудово співає в період гніздування.

Ой у гаю, при Дунаю,
Солове́й щебече,
То він свою всю пташину
До гніздечка кличе.

Ой тьох-тьох, віть-тьох-
тьох-тьох,
Солове́й щебече,
То він свою всю пташину
До гніздечка кличе.

(*Українська народна пісня.*)

? Хоч ростом невеличкий, та гарно співає.

◉ **Солове́й** співає, поки дітей не виведе.
Не вчи **солов'я** співати, а орла літати.
Не потрібна **солов'ю** золота клітка,
краща йому зелена вітка.

СО́НЦЕ,

со́нця; *с.* [со́нце].

со́нце́вий
сонцеви́к
со́нячний
со́нячність
со́нячно

Центральне небесне світило Сонячної системи, що має форму гігантської розжареної кулі, яка випромінює світло й тепло.

Со́нце стукає в віконце.
Ти не спи, як сходить **со́нце,**
Прокидайся — й на зарядку,
А з зарядки та й на кладку,
Через кладку на лужок,
А з лужечка та в садок.

(*М. Стельмах.*)

? Я на вигляд круглолице,
Наче баня на дзвіниці;
Щирим золотом горю,
Глянь на мене — засліплю.

Ой за лісом
за пралісом
золота паляничка печеться.

Без дров, без огня, а світить і гріє щодня.

Вдень у небі гуляє, а ввечері на землю сідає.

По морю, по морю золота тарілка плаває.

Сс

☉ **Со́нце** — батько, а місяць — вітчим.
Со́нце встане, то й ранок настане.
Со́нце гріє, **со́нце** сяє, вся природа воскрешає.
Со́нце низенько, то й вечір близенько.

СО́НЯШНИК,

со́няшника, *ч.* [со́н’ашни^{е}к].

со́нях
соняхо́вий
со́няшниковий

Однорічна трав’яниста олійна рослина з високим грубим стеблом і великою жовтою квіткою (суцвіттям).

Со́нях виріс на осонні
  Вільно та розлого.
Одягнув чубатий **со́нях**
  Бриля золотого.
Вийшла осінь із діброви —
  Со́нях похилився,
Бриль за обрій вечоровий
  Сонцем покотився.
Дідусем стоїть вусатим
  Со́няшник осінній,
Хлопчакам-горобенятам
  Роздає насіння.

(В. Бойченко.)

! Цю рослину привезли з Америки майже 500 років тому. Індійці — корінні мешканці Америки — називають її «квітка сонця», іспанці, італійці, французи — «повернутий до сонця». Українці також вважають її другом сонця і називають со́няшник, со́нях.

? На сонечко я схожий
і сонечко люблю,
до нього повертаю
голівоньку свою.

Сімсот соколят на одній подушці сплять.

Що до сонця вік свій пнеться
І його ім’ям зоветься?

СОПІ́ЛКА,

сопі́лки; *ж.* [соп'ілка].

сопілка́р
сопі́лковий
сопі́лонька
сопі́лочка

Український народний духовий музичний інструмент із дерева або очерету, що має форму порожнистої трубки з отворами.

! Назва **сопі́лка** похо́дить від слова *сопі́ти* — «видавати приглушено-хриплі звуки, в яких чується легке шипіння і присвистування».

Грав би на **сопі́лочці** вербовій
Тужливу ту мелодію без слів,
Що грає вітер в гущі смерековій.

(*І. Франко.*)

? Паличка з дірками
і проворні пальці,—
любо її слухають
в лісі на галявці.

Десь у гаї родилася,
У хаті опинилася;
Була німа і нежива,—
Тепер говорить і співа.
Хто з нею добре знається,
До того обзивається;
А хто невлад її бере —
Аж по душі вона дере.

В лісі вирізана,
Гладенько витесана,
Співала, заливалася,
Як називалася?

Синоніми: ду́дка; свисті́ла, *розм.; (із скріплених між собою двох дудочок)* свирі́ль.

Сс

СОРО́ЧКА,

соро́чки; *ж.* [соро́чка].

соро́чечка
сорочи́на
сорочи́нка

Натільна білизна або одяг, що надягають поверх білизни.

Казала мама-Дощиха
малому Дощу-синочку:
— Посидь-но хвилинку тихо,
пошию тобі **соро́чку.**
Та поки знайшла хмарину,
соро́чку з неї пошила,
то неслухняна дитина
і сліду вже не лишила.
А за порогом Хуга
погналась за Дощиком слідом —
замерз без **соро́чки** Дощик
і випав на землю снігом.

(*Г. Малик.*)

☢ Скрекоче сорока сороці:
— А я у сорочій **соро́чці!**
Сорока сороці скрекоче:
— А в мене яєчко сороче!

(*О. Орач.*)

◊ Залишитися в одній **соро́чці** — «дійти до крайньої матеріальної скрути».

Зняти останню **соро́чку**; Залишити без **соро́чки** — «доводити кого-небудь до крайньої матеріальної скрути».

Зняти і віддати [останню] **соро́чку** з себе — «поділитися з ким-небудь усім, що тільки є у когось».

У **соро́чці** родитися — «бути щасливою людиною».

СО́СНА́,

со́сни́; *ж.* [со́сна́].

сосни́на
сосно́вий
сосня́к
со́сонка

Вічнозелене хвойне дерево з прямим високим стовбуром, довгою хвоєю і невеликими шишками.

! Слово **сосна́** бере початок від кельтського слова «скеля». **Сосна́** має міцне коріння, яким чіпляється за каміння і тягнеться вглиб до вологи.

Ой у полі **сосна́** тонка виросла;
Вітер повіває, **со́сонку** хитає.

(*Українська народна пісня.*)

? Росте на гірці й під горою,
Зелена літом і зимою.
Від неї пахне смолкою,
А вколе — наче голкою.

(*М. Сингаївський.*)

Зимою і літом — зеленим цвітом.

СПІДНИ́ЦЯ,

спідни́ці; *ж.* [сп'ідни́ц'а].

спіднича́ний
спідни́чка
спідни́чний
спідни́чник
спідни́чниця

Жіночий одяг, що покриває фігуру від талії донизу.

Дві сестрички невеличкі
Одягли нові **спідни́чки**,
Узялись вони за руки
І гулять мерщій на луки.

(*В. Гринько.*)

◊ Держатися за **спідни́цю** — «не проявляти самостійності, підкорятися волі якої-небудь жінки».

Сс

СРІ́БЛО,

срі́бла; *с.* [ср’і́бло].

срібли́стий
срібли́сто
срібли́ти
срібля́р
срі́бний

1. Благородний блискучий метал сірувато-білого кольору, пластичний і ковкий, що вживається для виготовлення ювелірних виробів, для карбування монет.
2. Те, що кольором, блиском нагадує цей метал.

Срі́бні дерева,
Срі́бне гілля,
Срі́блом пухнастим
вкрита земля.
Срі́бні
у синьому небі
хмарки,
в **срі́бних** заметах
срі́бні стежки.
Срі́бний-пресрі́бний
ліс приберіг
білочці **срі́бній**
срі́бний горіх.

(*Л. Первомайський.*)

◉ Гості першого дня — золото, другого — **срі́бло**, третього — мідь, хоч додому їдь.

СТАВ,

ста́ву; *ч.* [став].

стави́ще
ставко́вий
ставови́й
ставо́к
ставо́чок

Водоймище з непроточною водою, місце розлиття річки, струмка перед загатою.

Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,

Між ярами над **става́ми**
Верби зеленіють.

(*Т. Шевченко.*)

? Стоїть корито, повне води налито.

◉ Греблю до **ста́ву** будують.

Село без **ставка́**, що дівчина без зубів.

Синоніми: ставо́к; са́жалка.

СТЕ́ЖКА,

стежки; *ж.* [сте́жка].

сте́жечка
стежи́на
стежи́нка
стежи́ночка

1. Доріжка, протоптана звірами або людьми чи спеціально зроблена людьми.
2. *перен.* Напрямок, шлях розвитку, діяльності.

Рівна **сте́жка** край дороги
так і стелеться під ноги,
пахне солодко земля,
гай видніється здаля.

(*Н. Забіла.*)

? Нижче трави, а вище гори.

◉ Дайте мені набрести на **сте́жку**.
Для **сте́жки** не минай гостинця.

Синоніми: дорі́жка; тропа; стезя, *заст.*, *книжн.*; *(гірська)* плай, *діал.*

СТЕ́ЛЯ,

сте́лі; *ж.* [сте́л'а].

стельови́й

Верхнє внутрішнє покриття в будь-якому приміщенні.

Сс

Як виросту у школі
я вищий від тополі,
до **сте́лі** аж дістану,
такий як тато стану.

(*В. Довжик.*)

◊ Підпирати **сте́лю** головою; Ростом під **сте́лю** — «дуже високий».

СТЕРНЯ́,

стерні́; *ж.* [сте^{и}рн’а́].

стерни́на
стерни́стий
стерни́сько
стерни́ще

1. Поле, на якому зібрані хлібні рослини й залишилися лише зрізані біля кореня їх стебла.
2. Зрізані біля кореня стебла хлібних рослин, що стоять на пні.

Ніжить ніздрі, горло теж.
Господиня, що печеш?
Перший хліб! Вгадав чи ні?
Бродить осінь по **стерні́.**

(*М. Петренко.*)

◉ По **стерні́** не пройдеш, ноги не поколовши.
Стерня́ добра, а сядь на ній, то й коле.

СТІЛ,

стола́ *і* сто́лу; *ч.* [с’т’іл].

стільни́ця
сто́лик
сто́личок
столо́вий

Вид меблів у вигляді горизонтально укріпленої на ніжках широкої дошки.

А яєшня все шкварчить
Та тонесенько пищить!
Мусив її рятувати,
На **стіл** з печі добувати...

(*Олена Пчілка.*)

! Слово **стіл** утворилося від *стели́ти* і в давнину означало будь-яке застелене місце.

? Чотири брати одним поясом підперезані, під одним капелюхом стоять.

◉ Стіл хліба не поїсть.
За чужим **столо́м** сиди, а правдою суди.
До **сто́лу** добре сісти, коли на нім є що їсти.

СТІЛЕ́ЦЬ,

стільця́; *ч.* [с’т’іле́ц’].

стí льчик

Вид меблів для сидіння однієї людини у вигляді короткої лави, переважно із спинкою.

— Авжеж,— радить тьотя
з авоською,—
Ви краще на місці чекайте!
І вдвох з продавцем із кіоска
Виносить **стіле́ць**: — Сідайте,
Спочиньте, бабусю...

(І. Кульська.)

? З ногами, а без рук,
з боками, а без ребер,
з спинкою, а без голови.

◊ Дати **стіле́ць** (стільця́) кому — «вдарити кого-небудь коліном».
Підставляти **стіле́ць** (стільця́) кому — «чинити кому-небудь неприємності, перешкоджати в чомусь».

Синоніми: *(маленький)* дзи́глик, *розм.; (без спинки, з твердим сидінням)* табуре́т; табуре́тка.

Сс

СТО́ВБУР,

сто́вбура; *ч.* [сто́вбур].

стовбуре́ць
стовбури́на
стовбури́стий
стовбури́ний

Основна наземна частина дерева, від якої ростуть гілки.

Де на **сто́вбурі** сучок —
Причаївся павучок.
Виплів сітку між гілля.
Гетьте, мухи, звідтіля...

(*В. Гринько.*)

СТРИБА́ТИ,

стриба́ю, стриба́єш; [стри^{е}ба́ти].

стриба́ння
стриба́ч
стрибки́й
стрибо́к
стрибу́н

Робити стрибок, стрибки; скакати.

Побіга, **постриба́є**,
Під ліжком ляже ниць
І муркотить, бо знає
Багато таємниць!

(*В. Бойченко.*)

СТРІ́ЧКА,

стрі́чки; *ж.* [стр’і́чка].

стрі́чечка
стрічка́р
стрічка́рка
стрічкови́й

Вузька смужка якої-небудь тканини, що використовується як прикраса.

У святковій вишиванці,
У коралях і **стрічка́х**,
Вийшла, взута у сап’янці
На високих каблуках.

(*І. Гнатюк.*)

СТРІ́ХА,

стрі́хи; *ж.* [стрі́ха].

стріха́тий

Нижній край солом'яної покрівлі, який звисає над стіною.

У блакить з-під стріхи
Ластівочка мила
Пурхнулась — знялась.

(*П. Грабовський.*)

◊ **Під батьковою (батьківською) стрі́хою — «у рідній хаті, у своїй сім'ї».**

СТРУМ,

стру́му; *ч.* [струм].

Упорядковане переміщення електричних зарядів.

Та гребля вільних вод розгін
Ураз перетинає!..
Вода на лопаті турбін
Із силою спадає,
І нам електрику дають
Турбіни ці потужні.
Дроти блискучі **струм** несуть
На всі краї навкружні.

(*П. Утевська.*)

СТРУМО́К,

струмка́; *ч.* [струмо́к].

стру́мінь
струмко́вий

Невеликий потік, утворений із снігових, дощових або підземних вод, що вийшли на поверхню.

Сс

струмо́чок
струмува́ти

Чорніє й тане білий сніг.
Густий туман на землю ліг.
Біжить **струмо́к,** плющить **струмо́к,**
Щоб змить останній талий сніг.

(*Н. Забіла.*)

СУ́КНЯ,

су́кні; *ж.* [су́кн'а].

Жіночий одяг, верхня частина якого, що відповідає кофті, становить єдине ціле з нижньою частиною, що відповідає спідниці; плаття.

А Марина в **су́кні** білій,
Неначе білиця,
Богу молиться та плаче,
Замкнута в світлиці.

(*Т. Шевченко.*)

СУНИ́ЦЯ,

суни́ці; *ж.* [суни́ц'а].

суни́чка
суни́чний

1. Трав'яниста багаторічна рослина, яка цвіте білими квіточками й дає їстівні соковиті ягоди червоного або рожевого кольору.
2. Ягоди цієї рослини.

Красень Червень через ліс
По вузькій стежинці
В козубку́ **суни́ці** ніс
Липню на гостинці.

(*В. Скомаровський.*)

?

У зеленому лісочку
під мереженим листочком

червоніє невеличка
спіла ягідка... [суничка].

Червона, солодка, пахуча, росте низько —
до землі близько.

Стоїть пані в лісочку, має червону сорочку,
хто іде, то поклониться.

СУПУ́ТНИК,

супу́тника; *ч.* [супу́тни^{е}к].

супу́тниця
супу́тній

1. Той, хто йде, їде, подорожує разом з ким-небудь; той, хто постійно перебуває, живе, працює з ким-небудь.
2. Небесне тіло, що рухається навколо планети або зірки.

Древній ліс,— у тихому прибої,—
Супу́тник твій до самого села.

(*М. Нагнибіда.*)

Ми живемо в казковий час!
Є **супу́тники** у нас,
що в ясну космічну вись
вперше в світі піднялись.

(*Г. Бойко.*)

? Крил не має, а навколо
Землі і Місяця літає.

СУ́РМА́,

су́рми́; *ж.* [су́рма́].

сурма́цький
сурма́ч

1. Старовинний духовий сигнальний інструмент прямої видовженої форми.

Cc

сурмачі́в
сурми́ти

2. Сучасний духовий сигнальний інструмент у вигляді мідної труби, зігнутої в кільця, з розтрубом на кінці, горн.

Козацькі **су́рми** грали до бою.

(*Я. Качура.*)

СХІД[1],

схо́ду; *ч.* [сх'ід].

схі́дний
східня́к

1. Одна з чотирьох сторін світу; протилежне *захід*
2. Частина обрію, де сходить сонце.

Вітерець дихнуть не сміє...
Скоро **схід** забагровіє,
Засміється з далини
Ясне сонечко весни.

(*Г. Бойко.*)

СХІД[2],

схо́ду; *ч.* [сх'ід].

схо́дити
схо́дження

1. Дія за значенням *сходити.*
2. Дорога, по якій піднімаються вгору.
3. Поява над обрієм небесного світила.

В Переп'яті гайдамаки
Нишком ночували.
До **схід** сонця у Фастові
Хлоп'ята гуляли.

(*Т. Шевченко.*)

ТА́БІР,

та́бору; *ч.* [та́б’ір].

та́бірний
та́бірник
табо́рець
табори́ще
таборо́вий

Місце тимчасового розташування великої групи людей поза населеним пунктом.

Сто хлопчаків і сто дівчат
Тебе зібралися стрічать.
Скидай з-за спини рюкзачок,
Ходім в наш **та́бір**, новачок!

(*М. Познанська.*)

ТАБУ́Н,

табуна́; *ч.* [табу́н].

табуне́ць
табуни́тися
табу́нний
табу́нчик
табу́нницький

Гурт копитних тварин (коней, оленів, верблюдів тощо).

Летять по полю білі коні —
вітрів січневих **табуни́**.

(*Д. Павличко.*)

Синоніми: ста́до; (*корів*) череда́; (*овець*) ота́ра.

ТАНО́К,

танка́ *і* та́нку; *ч.* [тано́к].

танко́вий
тано́чок

1. Народна гра, учасники якої, узявшись за руки, ходять по колу, співаючи й танцюючи; хоровод, танець навколо чого-небудь.
2. Те саме, що й танець.

Ми довкіл ялиночки
Водимо **тано́к**,
На гостину просимо
Геть усіх діток!

(*Г. Алексєєва.*)

Т т

ТАРГА́Н,

таргана́; *ч.* [тарга́н].

Комаха чорного чи бурого кольору з довгими вусами, що живе в житлових приміщеннях і пошкоджує харчові продукти, а іноді переносить збудників різних захворювань людини; прусак (рудий тарган).

Жив на кухні в нас **тарга́н.**
Не **тарга́н,** а хуліган!
Залізав на стіл з ногами,
гриз ватрушку з пирогами,
після цих негарних справ
вуса в шпарочку ховав.

(*Г. Малик.*)

ТА́ТО,

та́та; *ч.* [та́то].

та́тонько
та́точко
тату́нь
тату́сенько

Те саме, що батько; розмовна форма звертання дітей до свого батька.

Тепер весна. Тарасів **та́то**
На тракторі в степу весь час.
Як **та́то,** трактористом стати
Також збирається Тарас.

(*Н. Забіла.*)

Синоніми: батько; *(пестливо, розм.)* та́тко, та́тонько, та́точко, тату́нь, тату́ньо, тату́сенько, тату́сик, тату́сь, тату́сьо; *(рідше)* отець; не́ньо, *діал.*

ТВАРИ́НА,

твари́ни; *ж.* [твари́на].

твари́нний
твари́нник
твари́нництво

Будь-яка істота на відміну від рослини чи людини; худоба, звір.

бик
корова
кінь
вівця
баран
коза
свиня
качка
собака
курка
курчата
півень
гусак
кіт

Тт

твари́нниця
твари́нницький

Так орел, досягши скельної вершини,
Дивиться зневажно на малі **твари́ни**!

(*Я. Щоголів.*)

? Хто без ложки їсть?

ТЕЛЯ́,

теля́ти; *с.* [те^{и}л’а́].

теля́тина
теля́тко
теля́тник
теля́чий

Маля корови.

Попросили Василя,
Щоб загнав у хлів **теля́**.
За **теля́м** Василь побіг,
Та догнать його не зміг,
Бо оте мале **теля́**
Бігло швидше Василя.
Чом догнать його не зміг?
Бо в **теля́ти** більше ніг.

(*В. Кравчук.*)

◉ Чия корова, того й **теля́**.
Покірне **теля́тко** дві матки ссе, а непокірне — ні одної.
Золоте **теля́** потягне більше, як великий бик.

◇ Де Макар **теля́т** пасе — «дуже далеко; невідомо де».
У бога **теля́** з’їсти — «провинитися».
Золоте **теля́**, *книжн.*, *ірон.* — «гроші, золото; влада золота».

ТЕ́РЕН,

те́рну; *ч.* [те́ре^{и}н].

терни́на
терни́ння
терни́стий
терно́вий
тернови́ще

1. Колючий кущ родини розових, що дає темно-сині їстівні плоди з терпким кисло-солодким присмаком.
2. Плоди цієї рослини.

Цвіте **те́рен**, цвіте **те́рен**,
А цвіт опадає.

(*Українська народна пісня.*)

◉ **Те́рен** груш не родить.
Як **те́рен** цвітом забіліє, тоді селянин ячмінь сіє.

◇ Заріс шлях **терном** — «неможливо піти, поїхати кудись».
Шлях, устелений **те́рном** — «життєвий шлях, сповнений труднощів, страждань, горя».
Те́рновий вогонь — «велике, яскраве вогнище».

ТЕРНИ́,

тернів; [те^{и}рни́].

терно́вий

1. Зарості колючих рослин.
2. Гілки з колючками або вінок з таких гілок як символ мук і страждань.
3. Про труднощі, злигодні, страждання на життєвому шляху людини.

Чола не вінчали лаврові віти,
Тернів не скрашали ні злато, ні квіти,
Страждали співці в самоті.

(*Леся Українка.*)

◉ Через **терни́** до зірок.

◇ **Терно́вий** вінок (вінець) — «символ страждання».

Синоніми: терня́; колю́чка; шпи́чки.

ТЕСЛЯ́Р,

тесляра́; *ч.* [те^{и}с'л'а́р].

те́сля
теслярний
тесля́рня

Робітник, що займається спорудженням дерев'яних будов, виготовленням простих дерев'яних меблів.

Тт

тесля́рський
теслярува́ти

Злітає тирса хугою
З-під пилки — ось вона.
Це **тесля́р** вистругує
Рами для вікна.

(*С. Баруздін.*)

Те́сля завжди без воріт, а швець завжди без чобіт.

ТИГР,

ти́гра; *ч.* [тигр].

тигреня́
тигри́ця
ти́гровий
тигря́
тигря́чий

Великий хижий звір родини котячих жовто-гарячого забарвлення з чорними смугами.

Дивлюсь — аж ось жирафи,
і **ти́гри**, й крокодил...
Це піді мною Африка,
велика річка Ніл.

(*Н. Забіла.*)

ТИ́ЖДЕНЬ,

ти́жня; *ч.* [ти́жде^{и}н’].

тижне́вий
тижне́вик

Одиниця виміру часу в сім діб (від понеділка до неділі включно).

Запишавсь в долині хрін,
Що солодкий дуже він.
Скуштував його деркач,
Диркнув, кліпнув —
та й у плач;
І два **ти́жні** не співав,
Тільки сльози витирав.

(*М. Стельмах.*)

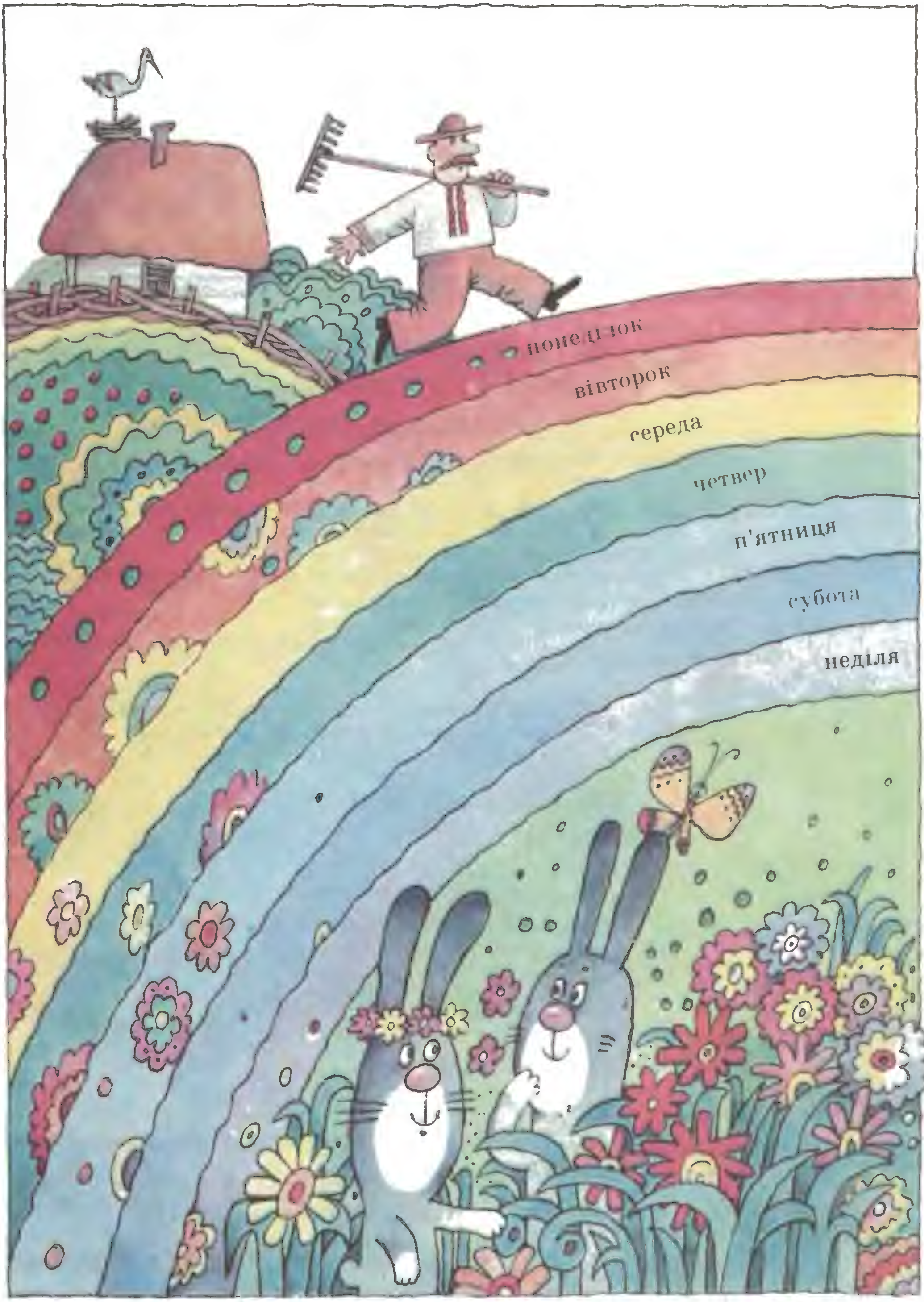
понеділок
вівторок
середа
четвер
п'ятниця
субота
неділя

Тт

? В книжці шість листків простих, сьомий золотий.

Сім соколят на одній постелі сплять.

Сім братів віком рівні, іменами різні.

◊ Без року **ти́ждень** — а) «дуже мало часу пройшло; б) «зовсім недавно».

Без **ти́жня** день — «дуже короткий, малий строк».

Сім неділь на **ти́ждень** справляти — «ледарювати».

Сім п'ятниць на **ти́ждень** у кого — «хтось часто змінює свою думку, свої рішення».

ТИН,

ти́ну; *ч.* [тин].

ти́ння
тино́к
тино́чок

Огорожа, сплетена з лози, тонкого гілля; пліт.

Та вже ж наші слобожани
Тини́ городили;
Із-під лугу, із-під гаю
Лозу волочили.

(*Я. Щоголів.*)

? Сто один брат, всі в один ряд, разом зв'язані стоять.

◉ Драний **тин**, а за ним затишно.

◊ Ні в **тин** ні в ворота — а) «нікуди не годиться»; б) «недоречно, не до ладу казати».

ТІ́СТЕЧКО,

ті́стечка; *с.* [т’істе^{и}чко].

тістечко́вий
ті́сто

1. Кондитерський виріб із здобного солодкого тіста, звичайно з кремом, помадкою.
2. *розм.* Пестливе до *тісто.*

Хоч Маша маленька, та вміла така —
Смачні пиріжечки вона випіка,
Пампушки і **ті́стечка**, навіть пиріг,—
Я все куштував — одірватись не міг.

(*М. Могилевич.*)

ТІ́ТКА,

ті́тки; *ж.* [т’ітка].

ті́тонька
ті́точка
ті́тчин

1. Сестра батька або матері.
2. *розм.* Жінка взагалі.

Ті́тка Даша в дитсадку
Варить кашу в казанку.
Каже Саша: — Буде каша!
Кашоварить **ті́тка** Даша.

(*І. Гущак.*)

ТОПО́ЛЯ,

топо́лі; *ж.* [топо́л’а].

топо́лька
тополе́вий
топо́ленька
тополи́на

Дерево родини вербових із високим прямим стовбуром і з глянцюватими загостреними листками.

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,

Т т

Край дороги гне **топо́лю**
До самого долу.

(*Т. Шевченко.*)

ТРА́ВЕНЬ,

тра́вня; *ч.* [тра́ве^{и}н’].

трава́
травне́вий

П’ятий місяць календарного року; другий місяць весни.

! **Тра́внем** назвали п’ятий місяць року за активний ріст у цей період трав.

Лиш **тра́вень** луки та гаї
В зелене одягне —
Проб’ється рясно з-під землі
Трава не-руш-мене.

(*Л Коломієць.*)

◉ **Тра́вень** холодний — рік хлібородний.
Травне́ва роса краще вівса.
У **тра́вні** дощ — в коморі хліб.

ТРА́КТОР,

тра́ктора; *ч.* [тра́ктор].

тракторе́ць
тракто́рист
тракто́ристка
тра́кторний

Гусенична або колісна самохідна машина для переміщення та приведення в дію сільськогосподарських та інших знарядь.

Грім озвався
На зорі,—
То не грім,
А **трактори́.**
Трактори́ ідуть
В поля:
Їх заждалася
Земля.

(*М. Стельмах.*)

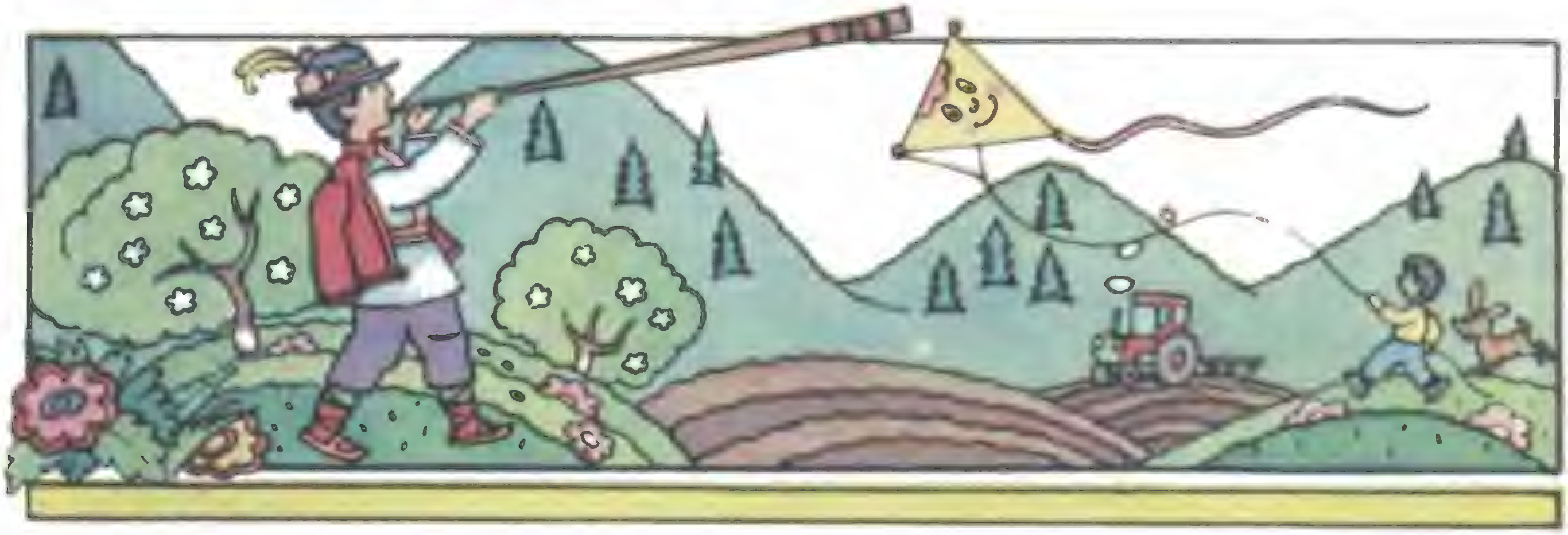

?

Іде силач,
На нім ловкач,
За ним копач
Добувати калач.

Металевий кінь у полі пасеться,
Де пройде — земля ореться.

Кінь стальний
Вівса не просить,
А оре і косить.

ТРЕМБІ́ТА,

трембі́ти; *ж.* [тре^{и}мб'і́та].

трембіта́ння
трѐмбіта́р
трембіта́ти
трембі́точка

Гуцульський народний духовий музичний інструмент у вигляді довгої дерев'яної труби без вентилів і клапанів.

Тихий вечір, тихий, красний.
Над горою місяць ясний
Пасе зірки, завертає,
На **трембі́тці** вигравае.

— Гой, зірки, го́я, го́я,
Трембі́точка срібна моя.
Трембі́точка срібна моя,
Гой, зірки, го́я, го́я!

(*М. Підгірянка.*)

ТРИКУ́ТНИК,

трику́тника; *ч.* [три^{е}ку́тни^{е}к].

трику́тний
трику́тничок

1. Геометрична фігура, обмежена трьома прямими, які взаємно перетинаються й утворюють три кути.
2. Фігура чи предмет такої форми.

Тт

А в руках у нього олівці
І один-єдиний аркуш тільки,
На якому — ромби, прапорці,
Лінії, **трику́тники** і стрілки.

(*В. Скомаровський.*)

ТРО́ЙЦЯ,

Тро́йці; *ж.* [тро́йц'а].

Християнське свято на честь Трійці, яке святкують на п'ятдесятий день після Великодня; Зелені свята.

! **Трі́йця**—у християнській релігії триєдине божество, у якому поєднуються Бог-отець, Бог-син, Бог-дух святий.

[Бурлаки:]

Як до **Тро́йці** проробим,
На одежу заробим;
А ще треба нам робити,
Щоб і їсти, щоб і пити.

(*Я. Щоголів.*)

ТРОЯ́НДА,

троя́нди; *ж.* [тройа́нда].

троя́ндний
троя́ндовий
троя́ндочка

1. Багаторічна кущова рослина з великими запашними квітками червоного, рожевого, білого або жовтого кольору із стеблами, вкритими колючками.
2. Квітка цієї рослини.

Парася по садку гуляла,
З **троя́нди** квіточку зірвала —
Та шпильку в ручоньку загнала.

(*Л. Боровиковський.*)

◉ Нема бджоли без жала, а **троя́нди** без колючок.

Синонім: по́вна ро́жа.

УФХ

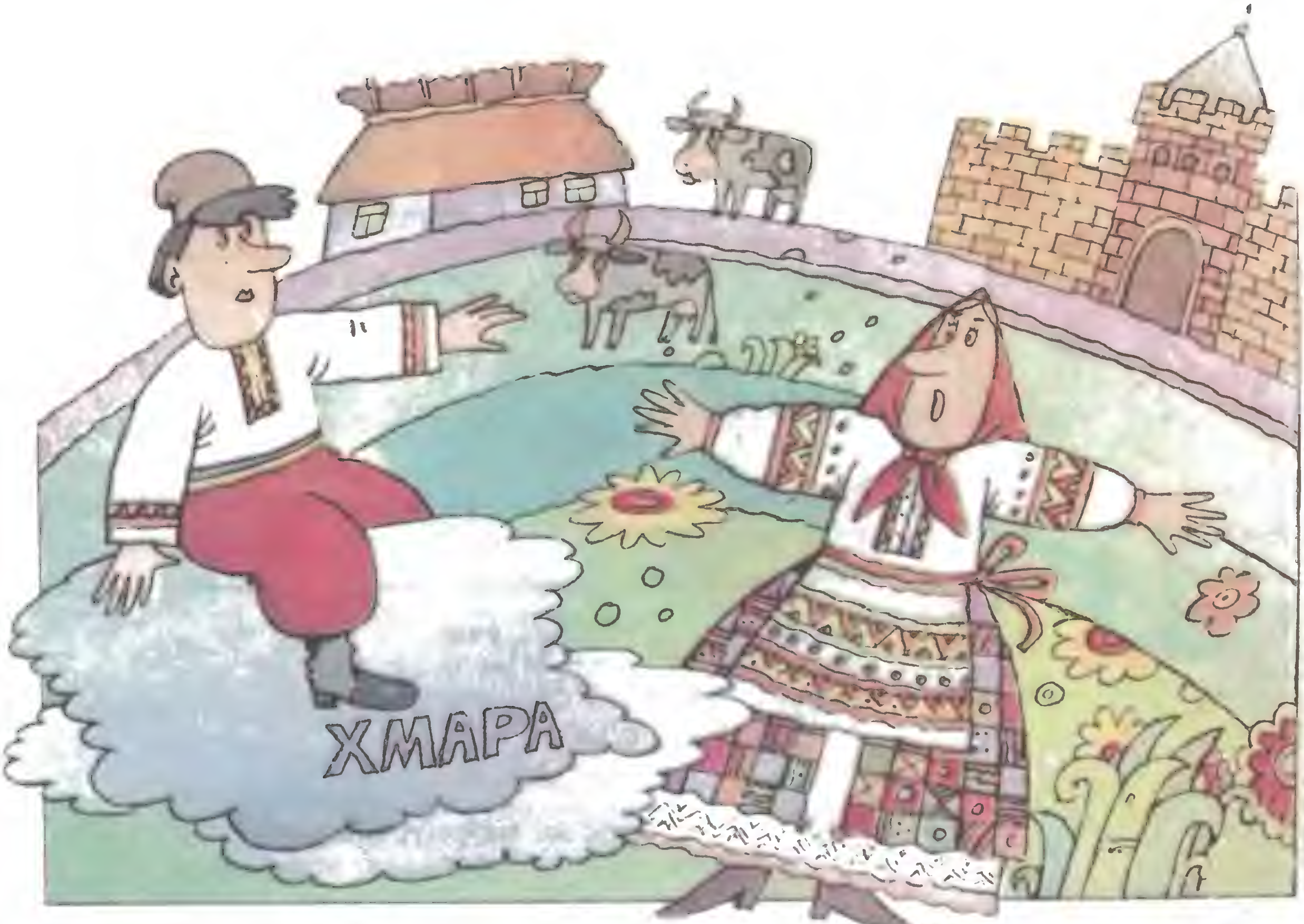

Уу

УКРАЇ́НА

і **Вкраї́на**, Украї́ни *і* Вкраї́ни; *ж.* [украйі́^{и}на].

украї́нець
украї́ніст
украї́нка
украї́нський
украї́нці

Українська держава; країна, заселена українським народом.

Гей, у лузі червона калина, гей, гей, похилилася.
Чого наша славна **Украї́на**, гей, гей засмутилася?
А ми ж тую червону калину, гей, гей та піднімемо.
А ми ж свою славну **Украї́ну**, гей, гей та розвеселимо!

(*Українська народна пісня.*)

Любіть **Украї́ну**, як сонце любіть,
як вітер, як трави, як води...
В годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди.
Любіть **Украї́ну** у сні й наяву,
вишневу свою **Украї́ну**,
красу її вічно живу і нову
і мову її солов'їну.

(*В. Сосюра.*)

У́ЧЕНЬ,

у́чня; *ч.* [у́че^{и}н'].

учи́ти
учени́ця
уче́ність
уче́ння

Той, хто вчиться в загальноосвітній або спеціалізованій школі.

Уранці йдуть учитись **у́чні**.
Учителька у школі жде.
Улянці нашій аж незручно:
Чому ж вона туди не йде?..

(*Н. Забіла.*)

◉ Книга **вчить**, як на світі жить.
Мудрим ніхто не вродився, а **навчи́вся**.

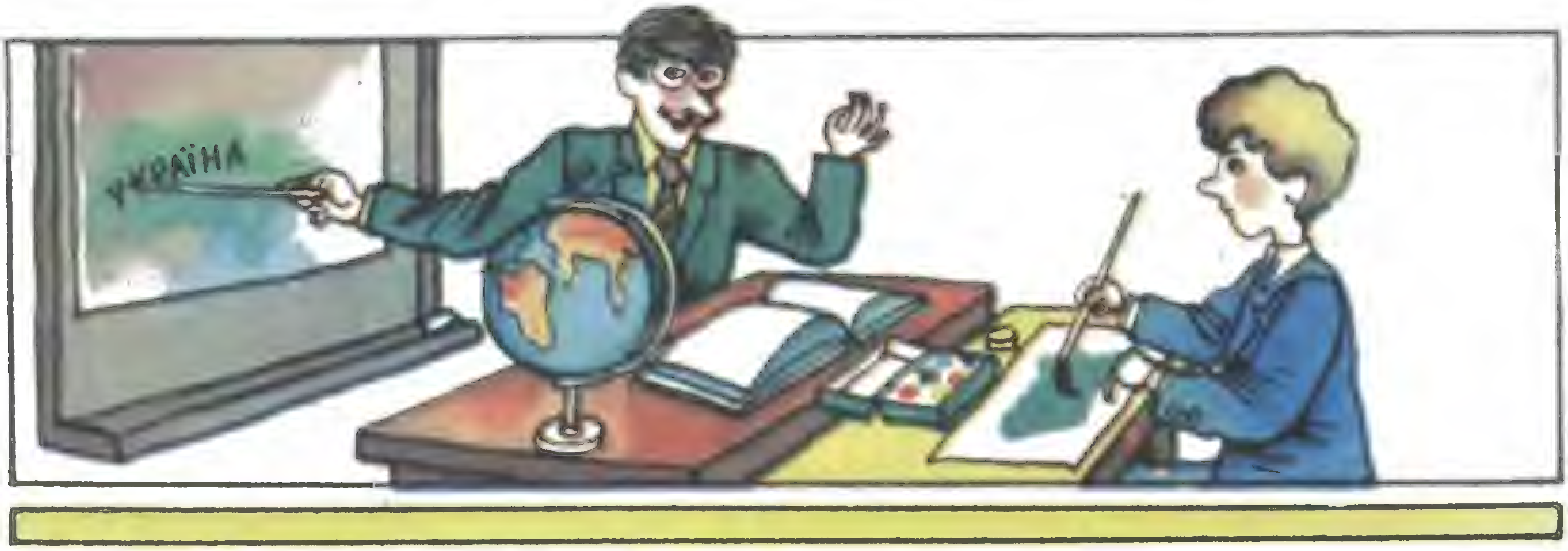

Вчи́тися ніколи не пізно.
Гарно того **вчи́ти**, хто хоче все знати.

Синоніми: школя́р; ученик, *заст.*

УЧИ́ТЕЛЬ

і **вчи́тель,** учи́теля *і* вчи́теля; *ч.* [учите^{и}л’].

учителюва́ти
учи́телька
учи́тельство
учи́тельський
учи́тельська

Особа, яка навчає, викладає який-небудь навчальний предмет у школі.

Знов щебече юнь і цвіте трава,
Пізнаю тебе в постаті несхилій.
Вчи́телько моя, зоре світова,
Раднице моя
На Вкраїні милій!

(А. Малишко.)

Синоніми: педаго́г; викладá́ч.

ФА́РБА,

фа́рби; *ж.* [фа́рба].

фарбува́льний
фарбува́льник
фарбува́льня
фарбува́ння
фарбува́ти

1. Речовина для забарвлювання предметів, для малювання картин.
2. Те саме, що барва, колір.

Синиці голубі
співають на вербі.
На зиму омелюх
пошив рудий кожух.
А горобець — дивак
вдягнув зелений фрак...
Зелений — то й дарма! —
бо сірих **фарб** нема.

(В. Лучук.)

Фф

◊ Згущати **фа́рби** — «надміру посилювати, перебільшувати що-небудь».
Малювати рожевими **фа́рбами** — «зображувати що-небудь кращим, ніж є насправді, ідеалізувати».
Зображати темними **фа́рбами** — «змальовувати непривабливо, непринадно».

ФІА́ЛКА,

фіа́лки; *ж.* [ф'іа́лка].

Трав'яниста рослина з фіолетовими, рідше жовтими, білими або різноколірними квітками.

фіа́лко́вий
фіа́лко́во
фіа́лочка
фіоле́товий

! Слово **фіа́лка** і похідне від нього *фіолетовий* беруть початок від латинського *віо́ла* — «фіалка».

Фіолетовий, рожевий, білий, жовтий,
Інші кольори ця квітка має.
Ароматом віє, як її знайшов ти,
Ліс весною пахне весь розмаєм.
Кожен знає квітку цю духмяну,
Ах, і гарна, ще на неї глянем!

(*М. Романченко.*)

☢ Із шифону
Шарфик в Галочки,
А на нім
Рясні **фіа́лочки.**

(*В. Гринько.*)

ХА́ТА,

ха́ти; *ж.* [ха́та].

Невеликий житловий дерев'яний або мурований будинок; внутрішнє житлове приміщення такого будинку.

хати́на
хати́нка
ха́тка

ха́тній
хатчи́на

Я люблю свою **ха́ту**,
І подвір'я, й садок,
Де і сонця багато,
І в жару — холодок.

І ряденця строкаті,
Й рушники на стіні,—
Навіть дим в нашій **ха́ті**
Рідно пахне мені.

(*І. Гнатюк.*)

◉ **Ха́та** господинею красна.
Де **ха́та** не метена, там дівка не плетена.
Із **ха́ти** світа не оглянеш.
У своїй **ха́ті** й стіни помагають.
Дорогая тая **ха́тка**, де родила мене матка.

◇ Моя **ха́та** скраю, я нічого не знаю — «мене це не стосується».
Не держатися **ха́ти** — «часто не бувати вдома».

Синоніми: (*міського типу*) дім; (*невеличка*) хати́на; халу́па, *зневажл.*

ХВИЛИ́НА,

хвили́ни; *ж.* [хви^{е}ли́на].

хвили́нка
хвили́нний
хвили́нність
хвили́нонька
хвили́ночка

1. Міра часу, що дорівнює 60 секундам.
2. Короткий відрізок часу; мить.

Не можу, не хочу й **хвили́ни**
в нудному безділлі прожить.
Хвили́ни — маленькі краплини,
а з крапель струмочок біжить.

(*П. Воронько.*)

Хх

◊ **Хвили́на** в **хвили́ну** — «точно у визначений час».
Вільна **хвили́на** — «не заповнений роботою короткий час».
В одну **хвили́ну** — «дуже швидко; миттю».
З **хвили́ни** на **хвили́ну** — «в найближчий час; ось-ось, от-от».

Синоніми: мить; часи́на, *розм.*; (*рідше*) моме́нт; хви́ля, *заст.*

ХВИ́ЛЯ,

хви́лі; *ж.* [хви́л'а].

хвиля́стий
хвиля́сто
хви́лька
хвильови́й

Водяний вал, що утворюється від коливання водної поверхні; те, що нагадує водяний вал.

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами **хви́лю** підійма.

(*Т. Шевченко.*)

Синоніми: бри́жа; баранці́; (*висока*) вал; (*прибережна*) буру́н.

ХВІ́РТКА,

хві́ртки; *ж.* [хв'і́ртка].

хвіртко́ви́й
хві́рточка

Невеликі вхідні двері в тину або у воротах.

Їде, їде наш міняйло
на значущій тарадайці.
Свищуть — **хві́ртка**, і Олесик,
і незмащені колеса.

(*О. Сенатович.*)

ХВО́РИЙ

[хво́рий].

хво́рість
хворі́ти
хворо́ба
хворобли́вий

Який має яку-небудь хворобу, нездужає, нездоровий; протилежне *здоровий*.

Півник **хво́рий**, він охрип
То у нього, певне, грип.
Не хотілося синочку
слухать матір свою квочку.
Він по саду бігав босий,
обтрусив на травці роси.

(*С. Шушкевич.*)

◊ З **хво́рої** голови на здорову перекладати — «звалювати з винного на невинного».

С и н о н і м и: неду́жий; нездоро́вий; слаби́й, *розм.*; боля́щий, *заст.*

ХЛІБ,

хлі́ба; *ч.* [хл'іб].

хліби́на
хліби́нка
хлі́бний
хлі́бниця
хлі́бничка

1. Харчовий продукт, що випікається з борошна.
2. Зерно, з якого виготовляють борошно.

? В полі ріс я, колосився,
На стеблині уродився,
А тепер мене ви ріжте
Й на здоров'я смачно їжте.

Ріжуть мене, в'яжуть мене, б'ють нещадно, колесують; пройду огонь і воду, і кінець мій — ніж і зуби.

В землю кидалося
На повітрі розгулялося,

Хх

В печі гартувалося,
Запахом своїм всіх приваблює.

◉ **Хліб** усьому голова.
Як **хліб** буде, то й все буде.
Їдеш на день, а **хлі́ба** бери на тиждень.
Хліб і вода — бідного їда.
Хліб — батько, вода — мати.
Не вчи вченого їсти **хлі́ба** печеного.
Найсмачніший **хліб** од свого мозоля.
Не той **хліб**, що в полі, а той, що в коморі.

◊ Їсти сухий **хліб**; Жити на сухому **хлі́бі** — «голодувати, жити у нестатках, злиднях».
Легкий **хліб**; Легкі **хліба́** — а) «заробіток без всякої праці»; б) «нескладна робота».
Жити не **хлі́бом** єдиним, *книжн.* — «мати духовні інтереси».
Хліб та сіль! **Хліб**-сіль! — «уживається для привітання тих, що сидять за їдою, і побажання їм приємного апетиту».

ХЛІБОРО́Б,

хліборо́ба; *ч.* [хл’іборо́б].

хліборо́бити
хліборо́бний
хліборо́бство
хліборо́бський

Селянин, який займається вирощуванням хліба.

Честь і слава **хліборо́бам**,
що живуть в моїм селі!
Хліборо́би хліб нам роблять,
знайте й ви про це, малі.

(*М. Познанська.*)

ХЛО́ПЕЦЬ,

хло́пця; *ч.* [хло́пе^{и}ц’].

хлопча́
хлопча́к
хлопча́тко

Дитина або підліток чоловічої статі; парубок.

хлопча́чий
хлопченя́

Скоро **хло́пцю** вісім літ!
До такої дати
іменинникові слід
подарунка дати.

(*Б. Чалий.*)

Босий **хло́пець**
Сіно косить,
Роса росить
Ноги босі.

Синоніми: пі́дліток; парубча́к.

ХМА́РА,

хма́ри; *ж.* [хма́ра].

хмари́на
хмари́нка
хма́ристий

Видне з землі на фоні неба скупчення дуже дрібних краплинок води.

Стала дівчинка Даринка
розглядать пухкі **хмари́нки**.
— Перша схожа на косулю,
друга, менша,— на зозулю.
Є там ящірка і кріт,
є дідусь біля воріт.
А оно яка невдаха:
ха-ха-ха, мов черепаха...
Як почула та **хмари́нка**,
стала плакать на Даринку.

(*Л. Левченко.*)

? За лісом, за пралісом біла вовна висить.

Сильніше сонця, слабіше вітру.

Ніг не має, а йде;
Очей не має, а плаче.

Xx

Летіла птиця по синьому небу,
Розпустила крила і сонце закрила.

Без крил, а літає, ніхто її не б'є, а плаче.

◉ Без **хмáри** дощ не приходить.
З великої **хмáри** не завжди великий дощ буває.
Хмáри високо — днина буде гарною.
Хмáри ідуть низько — заплачуть дощем.

ХОВРÁХ,

ховрахá; *ч.* [ховрáх].

ховрахóвий
ховраши́ний
ховрашкóвий
ховрашóк

Невелика тварина з роду гризунів, що завдає великої шкоди посівам.

Понад шляхом, щирицею,
Ховрашки́ гуляють.

(*Т. Шевченко.*)

ХРУЩ,

хрущá; *ч.* [хрушч].

хру́щик

Жук, який має червоно-буре забарвлення; шкідник лісу й саду.

В саду,
в ожинових кущах,
сміливе кошенятко
зустріло
чемного **хрущá**
на волохатих лапках.

(*А. Костецький.*)

Як купа **хрущі́в** навесні, то будуть проса рясні.

На подвір'ї
зелен
кущ.
Над кущем
літає **хрущ**.
Ми прибігли
до куща.
Над кущем
нема
хруща́.

(*В. Лучук.*)

ХУДО́БА,

худо́би; *ж.* [худо́ба].

худо́бинка
худо́бина
худо́бка
худо́бонька
худо́б'ячий

збірн. Чотириногі свійські сільськогосподарські тварини.

Без роси — трава мов гладь
Вишита, багата.
— Діду, годі вам дрімать,
Час **худо́бу** гнати!

(*М. Ісаковський.*)

Пошануй **худо́бу** раз, а вона тебе десять раз пошанує.
В дорозі, в гостині пам'ятай о **худо́бині**.
Де **худо́ба**, там і шкода.

ХУРТОВИ́НА,

хуртови́ни; *ж.* [хуртови́на].

хуртови́нити

Сильний вітер із снігом.

Xx

хуртови́нний

Завиває **хуртови́на**,
Вітер валить з ніг;
Не потрапиш, де хатина,—
Все засипав сніг.

(*П. Грабовський.*)

◉ **Хуртови́ни**-заметілі під лютий налетіли.

Синоніми: (*сильний вітер із снігом*) ху́га; хугові́й; (*рідко*) хурде́лиця; хурди́га, *розм.*; (*рідко*) снігові́йниця; (*сильно закручує сніг*) ві́хола; завірю́ха; (*сильно мете снігом*) заметіль; (*сніжна буря*) пурга́; (*сильна сніжна буря в степу, на відкритому місці*) бура́н.

ХУ́СТКА,

ху́стки; *ж.* [ху́стка].

хусти́на
хусти́нка
хусти́ночка
хусткови́й
ху́сточка

1. Шматок тканини або в'язаний виріб квадратної форми, який пов'язують на голову, шию або напинають на плечі.
2. Невеликий шматок тканини квадратної форми для витирання носа, рота, обличчя, очей.

Вийми, мамо, **ху́стку** мені з скрині,
Синю, в диких рожах, ще дівочу.

(*Л. Забашта.*)

ЦЧШ

Цц

ЦАП,

ца́па; *ч.* [цап].

Свійська рогата тварина.

цапеня́
ца́пик
цапи́ний
ца́пів
цапо́к

Бородатий **цап** півдня
Вчив лічити **цапеня́**:
— Ну-бо, мудра голова,
Скільки буде два і два?

(*О. Пархоменко.*)

Це — ще молоде створіння,
А борідку носить білу.
Погризе з кущів пагіння,
Еге-ге, ріжки націлить,
Ніби справжній задерика...
Я його до травки кликав.

(*М. Романченко.*)

? З бородою, а не мужик,
З рогами, а не бик,
З пухом, а не птах,
Лико дере, а личаків не плете.

Хто родиться з бородою?

◉ Він такий, що від **ца́па** молока випросить.
Не буде з **ца́па** вовни.

◊ Як з **ца́па** вовни; Як з **ца́па** молока — «нічого немає, немає ніякої користі».
Ні за **ца́пову** душу — «даром, марно; ні за що».

ЦВІРКУ́Н,

цвіркуна́; *ч.* [ц’в’ірку́н].

цвіркуне́ць
цвіркуні́в
цвірку́нчик
цвірча́ння
цвірча́ти

Комаха, яка тертям крил створює тріскучі звуки.

Зацвірчав **цвірку́н** у житі:
— Косарі, вже час косити.
Позліталися синиці,
почалася косовиця.

(*Л. Левченко.*)

ЦВЯХ,

цвя́ха; *ч.* [ц’в’ах].

цвяхо́ваний
цвяхови́й
цвяхува́ти
цвяшко́вий
цвя́шок

Металевий або рідше дерев’яний загострений стержень, який забивається для скріплення частин чого-небудь або для підвішування.

Є у мене молоток
Хто його не знає?
Як він вправно у кілок
Цвя́ха забиває!

(*В. Бойченко.*)

? Хто в руки не візьме — по голові б’є.

ЦЕБРО́,

цебра́; *с.* [це^{и}бро́].

це́бер
цебе́р
цебе́рка

Велике дерев’яне або металеве відро для витягання води з колодязя, а також для носіння води.

Цц

цебе́рко
це́брик

Дощик, дощик, припусти
На бабині капусти,
Цебро́м, відром, дійницею
Над нашою пшеницею.

(Дитяча примовка.)

◉ Навесні **це́бер** води — ложка болота, а восени ложка води — **це́бер** болота.

◊ Як з **цебра́** (відра) лити (политися) — «про великий дощ».

ЦЕ́РКВА,

це́ркви; *ж.* [це́рква].

церкови́ця
це́рковка
церко́вний
церко́вник

Будівля, в якій відбувається християнське богослужіння.

Став у **це́ркві** батько з сином.
Це́ркву вже кінчали:
Засклепили, побілили,
Олтар прибивали.

(С. Руданський.)

ЦЕ́ГЛА,

це́гли; *ж.* [це́гла].

цеге́льня
цегли́на
цегляни́й
цегля́р

Будівельне штучне каміння у вигляді прямокутних брусків із глини.

Яка це радість — укладати **це́глу**,
Дивитись, як з-під рук будинок вироста!

(І. Нехода.)

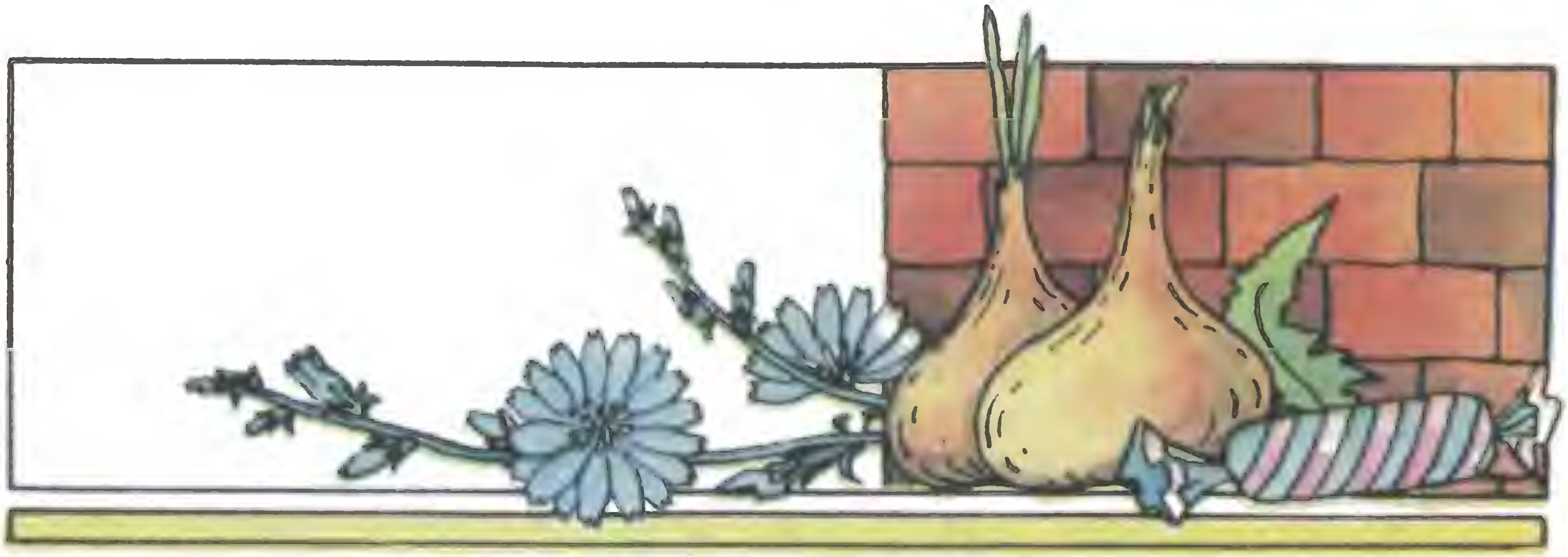

ЦИБУ́ЛЯ,

цибу́лі; *ж.* [ци^{е}бу́л’а].

цибули́на
цибули́нка
цибу́лячий
цибу́лька

Овочева городня рослина з їстівним коренеплодом і їстівним трубчастим листям.

Поки чистила
Цибули́ну,
Не одну пролила
Сльозину.

(*В. Гринько.*)

! Слово **цибу́ля** запозичене через германську мову з латинської *цепу́ла*.

? В кожній господі я у великій пригоді, а хто мене роздягати візьметься, той слізьми заллється.
Має шкір сім, витискає сльози всім.

Сидить Марушка
В семи кожушках,
Хто на неї гляне,
Той і заплаче.

◉ **Цибу́ля** від семи недуг лічить.
Цибу́ля — то панна з гір, що має на собі сто шкір.

ЦУКЕ́РКА,

цуке́рки; *ж.* [цуке́рка].

цуке́рковий
цуке́рниця

Солодкий кондитерський виріб, виготовлений з різних продуктів, зварених із цукром, що має вигляд невеличкого шматочка, кульки, плиточки тощо.

Цц

цуке́рня
цуке́рочка

Мій дідусь приніс дарунки,
Його звали Дід Мороз,
В нього є **цуке́рки** в клунку,
І зайчисько, й паровоз.

(*Л. Забашта.*)

ЦУ́КОР,

цу́кру; *ч.* [цу́кор].

цу́корниця
цу́корничка
цукри́нка
цукри́стий

Солодка на смак біла кристалічна речовина, що виготовляється з цукрових буряків, цукрової тростини та ін.

Цапок водицю п’є з цеберка,
Скубне травицю на лужку.
Солодкий **цу́кор** чи цукерка —
Це теж цапкові до смаку.

(*Н. Забіла.*)

! **В Персії він звався *су́ккар*, звідки через Візантію це слово прийшло на Русь, де стало звучати як *са́хар*. Італійське *цукке́ро* і німецьке *цу́кер* дійшли на Україну як цу́кор.**

? **Білий як сніг,**
В пошані у всіх.
До рота попав —
Там і пропав.

Білий, а не сніг, твердий, а не камінь, солодкий, а не мед.

◊ **Цу́кром** (медом) **не годуй** — «про пристрасть до чогось».

ЦУЦЕНЯ́,

цуценя́ти; *с.* [цуце^{и}н’а].

цуценя́тко

Маля собаки; щеня.

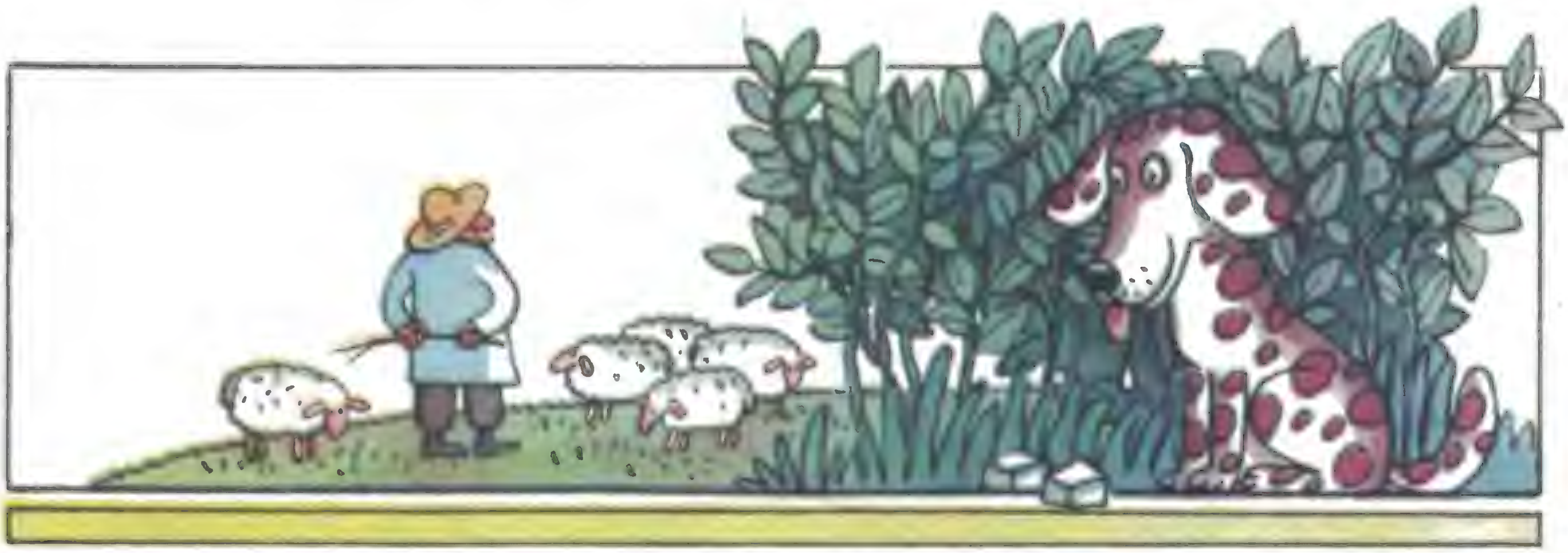

цуценя́чий
цу́цик

Занявчали кошенята:
«Нам набридло нявкати!
Хочемо, як **цуценя́та**,
Гавкати!»
Цу́цики занявкали:
Няв-няв-няв!
Киценьки загавкали:
Гав-гав-гав!

(*К. Чуковський.*)

ЧАБА́Н,

чабана́; *ч.* [чаба́н].

Овечий пастух.

чаба́нити
чабани́ха
чабані́в
чаба́нський
чабанува́ти

А недалеко край дороги
Отару гнали **чабани́**.

(*Т. Шевченко.*)

ЧАГАРНИ́К,

чага́рника; *ч.* [чагарни́к].

Зарості багаторічних дерев'яних кущів.

чага́р
чагарі́
чагарнико́вий

Ніжно глянув лист на мене,
вітерець війнув, і втік
мій листочок в **чагарни́к**.

(*Л. Левченко.*)

ЧА́ПЛЯ,

ча́плі; *ж.* [ча́пл'а].

Болотний перелітний птах з великим дзьобом, довгою шиєю і довгими ногами.

чапленя́
чапленя́тко
ча́плин
чапли́ний

Чч

Чубата **ча́пля** чваньковита
Через болото йде одна.
Чомусь з журавликом дружити
Не хоче **ча́пелька** чудна.

(Н. Забіла.)

Чого ходить по болоті?
А щоб жабку там спіймати,
Принести в гніздечко потім
Любим діточкам пухнатим.
Як то добре дбає мати!

(М. Романенко.)

ЧАС,

ча́су; *ч.* [час].

часи́на
часи́нка
часови́й
ча́сом

1. Безперервний плин, біг хвилин.
2. Певний момент.
3. Відповідна пора.

---

1. **Час** летів, немов на крилах,
І, мов сон, життя минало,
Та незчувсь Бертольд, як лихо
Несподівано настало.

(Леся Українка.)

? Що біжить без опочину,
Не стає ні на хвилину,
Не старіє, не вмирає,
А все нищить, забирає?

Втраченого **ча́су** й конем не доженеш.
Бережи **час**, **час** за гроші не купиш.
Час все лікує.
Час, як вода, все йде вперед.

тиждень
місяць
рік

Чч

◇ З плином **ча́су** — «згодом, пізніше».
З **ча́сом** — «у майбутньому; колись».
Час від **ча́су**; Від **ча́су** до **ча́су** — а) «іноді»; б) «дедалі більше».

* * *

2. Люблю я ті **часи́**, як сонце вже встає
І промінь свій прозорий
На села, на поля так вільно, ніжно ллє.

(*М. Рильський.*)

◉ Кожному овочеві свій **час**.
На все свій **час**.
Настане **час** — не стане й нас.

◇ Весь **час** — «невпинно, постійно, безперервно».
До цього **ча́су** — «до цих пір».
Дух **ча́су** — «погляди, смаки, потреби суспільства певної епохи».
Найближчим **ча́сом** — «у недалекому майбутньому».

* * *

3. Люлі-люлі, спатоньки,
Нічка йде до нас.
Люлі-люлі, спатоньки
Час, дитино, **час**.
Час, дитино, **час**.

(*Л. Силенко.*)

◇ В **час** — «коли треба; вчасно».
На **ча́сі** — а) «саме в пору»;
б) «на черзі дня».
Не **час** — «ще не слід чогось робити».

Синоніми: порá; (*період*) добá; годи́на, *заст.*

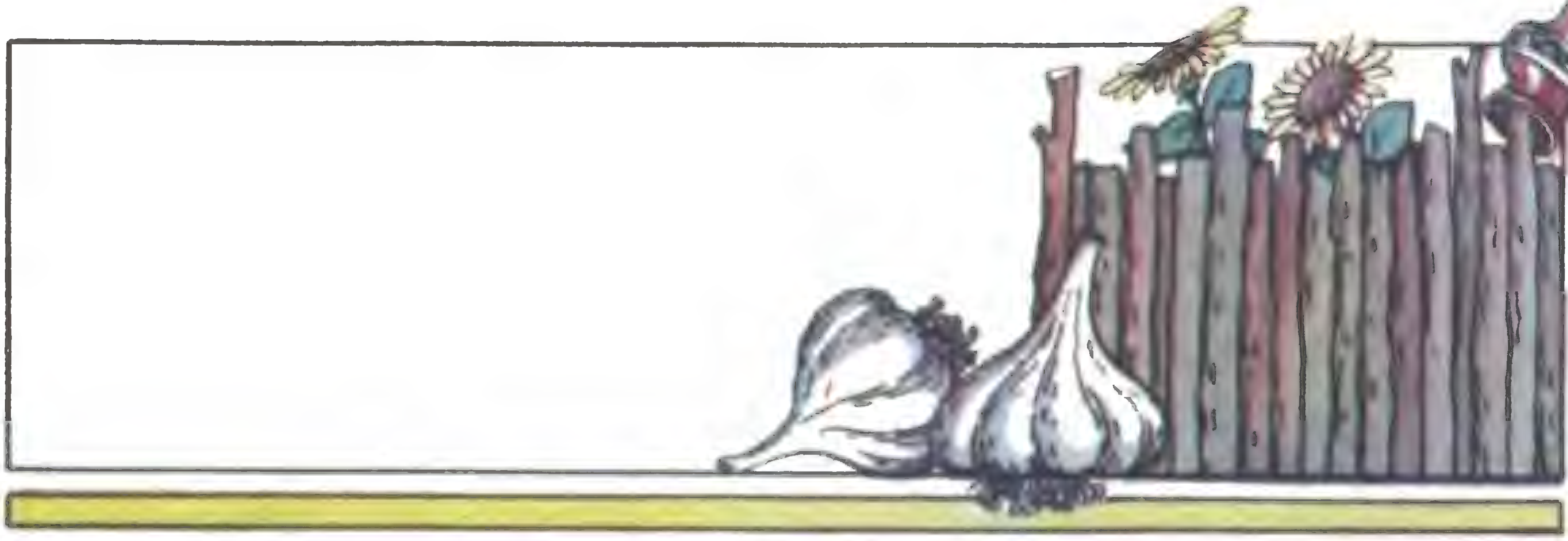

ЧАСНИ́К,

часнику́; *ч.* [часни́к].

часнико́вий
часничи́на
часничо́к

! Слово **часни́к** утворилося від слова **чеса́ти.** Первинне значення цього слова — «розщеплений на часточки, на дольки».

Овочева городня рослина з різким смаком і запахом, що належить до цибулинних культур.

Капусту, моркву, огірки,
Картоплю, помідори,
Часни́к, цибулю, буряки —
Все звозим до комори.

(*Я. Бенза*)

? Зелені ноги, косиці виросли вгору з землиці, а зубате головище коренем-усом у землю свище.

Що то за голова, що лиш зуби і борода?

◉ З'їж **часнику́**, хоч не скажеш, то взнають.
Не їла душа **часнику́**, не буде й смердіти.

ЧАСТОКІ́Л,

частоко́лу; *ч.* [часток'іл].

Огорожа з кілків, жердин, паль, вертикально вбитих у землю густо одне біля одного.

Рукавички, рукавички,
Чом у вас погана звичка?
Чом учора тишком-нишком
Заховалися під книжку?

А оце під **частоко́лом**
Загубили ви Миколу,

Чч

Мусить він ходить без вас,
Щоб провчити вас хоч раз!

(*В. Ладиженець.*)

?
Поза сад-виноград
Сторожі стояли вряд.
Завше сад глядять,
А плодів не їдять.

На одному поводу
Двадцять коней поведу.

ЧА́ТИ,

чат; [ча́ти].

1. Озброєна охорона; дозор.
2. Перебування на варті.

чаті́вня
чато́ваний
чатува́ння
чатува́ти
чату́ючий

Спить у тиші даль далека,
у гнізді заснув лелека,
в квітнику заснули квіти,
сплять у ліжках чемні діти;
вийшли воїни на **ча́ти** —
мирні сни оберігати.

(*В. Лучук.*)

ЧЕКА́ТИ,

чека́ю, чека́єш; [че^{и}ка́ти].
Ждати.

чека́льний
чека́льно
чека́льня
чека́ння
чека́тися

— Учися,— каже тато,—
на чергу **дочека́тись**.—
Стоять рядком платани,
і верби, і каштани.
Шумлять поволі
і вишні, і тополі,

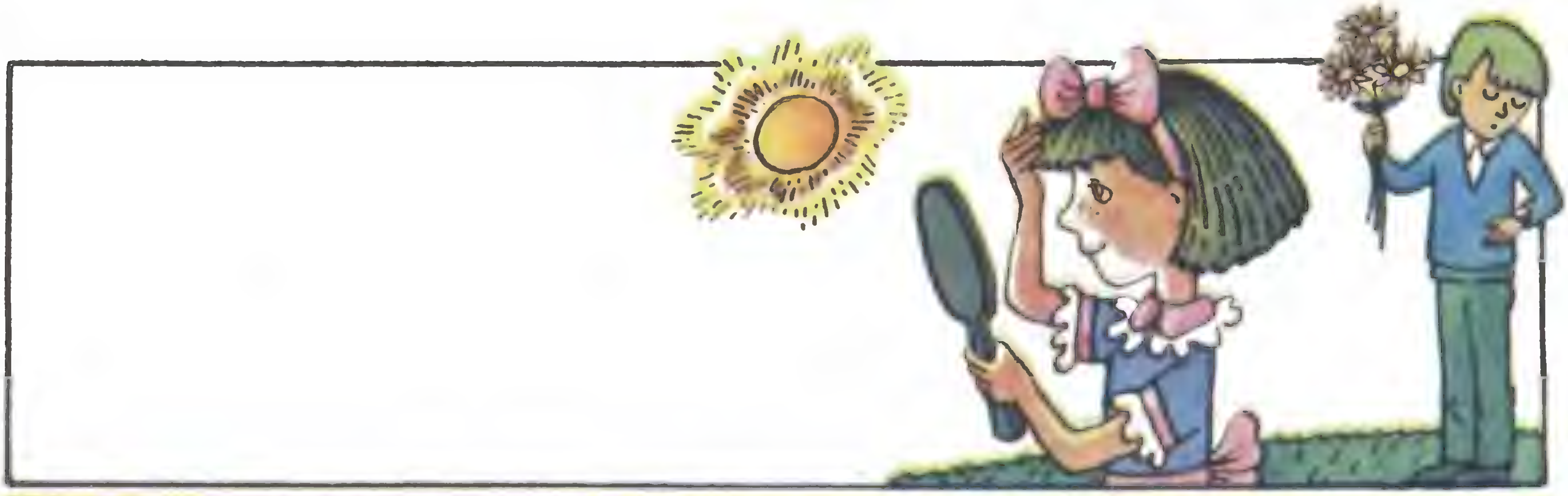

в саду музики грають,
хлюпочуть водограї,
і гамірно, і людно,
але **чека́ти** нудно.

(В. Довжик.)

ЧЕПУРУ́ХА,

чепуру́хи; *ж.* [че^{и}пуру́ха].

чепурни́й
чепуру́н
чепуру́шечка
чепуру́шка

Людина, яка звикла до чистоти й акуратності у всьому.

Научала мама Тоню:
«**Чепуру́шкою** будь, доню,
Заплітай сама косички,
Не заляпуй черевички».

(Г. Бойко.)

ЧЕ́РВЕНЬ,

че́рвня; *ч.* [че́рве^{и}н’].

червне́вий

Шостий місяць календарного року; перший місяць літа.

! **Місяць, в якому з’являлись, росли і розвивались личинки (*черв’ячки́*) бджіл — майбутнє бджолине потомство,— назвали че́рвнем.**

В золотій хустинці
Дорогі гостинці
Че́рвень нам приніс.
Гляньте, як суниці
В лісі у травиці
Розсипає скрізь!

(М. Познанська.)

У **че́рвні** на полі густо, а в коморі пусто.
Че́рвень тому зелениться, хто працювати не лініться.
Коли **че́рвень** медовий, то рік не вельми хлібовий.

Чч

ЧЕРВО́НИЙ,

[че^{и}рво́ний].

червоне́нький
червони́ти
червоні́ти
черво́но

Кольору крові та його близьких відтінків.

Зацвіла в долині
Черво́на калина,
Ніби засміялась
Дівчина-дитина.

(*Т. Шевченко.*)

◊ Проходити **черво́ною** ниткою — «бути основним, головним, провідним у чому-небудь; наскрізь проймати що-небудь».
Пускати **черво́ного** півня — «підпалювати, знищувати пожежею».
Черво́ний як рак — «багровий (від гніву, сорому тощо)».

Синоніми: багро́вий; багря́ний; кармази́новий; кумаче́вий; пунцо́вий; пурпуро́вий; рубі́новий; рум'я́ний.

ЧЕ́РГА,

че́рги; *ж.* [че́рга].

чергові́сть
чергува́тися

1. Порядок проходження чогось.
2. Місце у такому порядку.
3. Люди, розміщені один за одним для отримання або здійснення чогось.

Я **че́рги** дочекався:
на конику катався,
крутив колеса сині,
кермо в автомашині,
в ракеті із віконцем
летів довкола сонця...

(*В. Довжик.*)

◊ Іти своєю **че́ргою** — «відбуватися само собою».
На **че́рзі** бути, стояти і т. ін. — «бути першим у певному порядку».
По **че́рзі** — а) «у певній послідовності»;
б) «змінюючи один одного».

ЧЕРГОВИ́Й,
[че^{и}ргови́й].

чергува́ти
чергува́ння

Той, хто виконує в порядку черговості які-небудь обов'язки.

— Я сьогодні **чергова́**! —
Хвалиться Маринка.—
В мене, бачите, нова
біла фартушинка!

(Н. Забіла.)

ЧЕРЕВИ́К,
черевика; *ч.* [че^{и}ре^{и}ви́к].

череви́ки
череви́чки
череви́чник
череви́чок

Вид невисокого взуття переважно на шнурках.

Швидко одягатись
наш Петрусь не звик;
він півдня шукає:
— Де мій **череви́к**?

(Н. Дергач.)

? Двоє поросят, а чотири хвостики.

☢ Ченчик, ченчик невеличкий,
на ченчику **череви́чки**.

Чч

В чаплі
Чорні
Череви́чки.
Чапля
Чапа
До водички.

ЧЕРЕДА́,

череди́; *ж.* [че^{и}ре^{и}да́].

череднќик
чередникува́ти
черед́ниця
чередниче́нко
череднѝчка

Гурт свійських тварин.

Він пасе, у дуду грає,—
Ой, да-да! Ой, да-да!
І танцює кроленяча
Череда́, череда́.

(*І. Нехода.*)

◉ Який пастух, така й **череда́.**
Коли б Бог слухав **чередника́**, то за літо уся б видохла **череда́.**
Дружній **череді́** вовк не страшний.

Синоніми: (*група тварин — переважно одного виду, віку і призначення*) ста́до; (*коней*) табу́н; (*овець*) ота́ра.

ЧО́БІТ,

чо́бота; *ч.* [чо́б'іт].

чобітки́
чобота́р
чобота́рка
чобота́рський
чоботарюва́ти

Рід взуття з високими халявами.

Пекар **чо́боти** носить —
Швець пошив їх дбайливо...
А шевцеві без хліба
Ну ніяк неможливо!

(*Ю. Тувім.*)

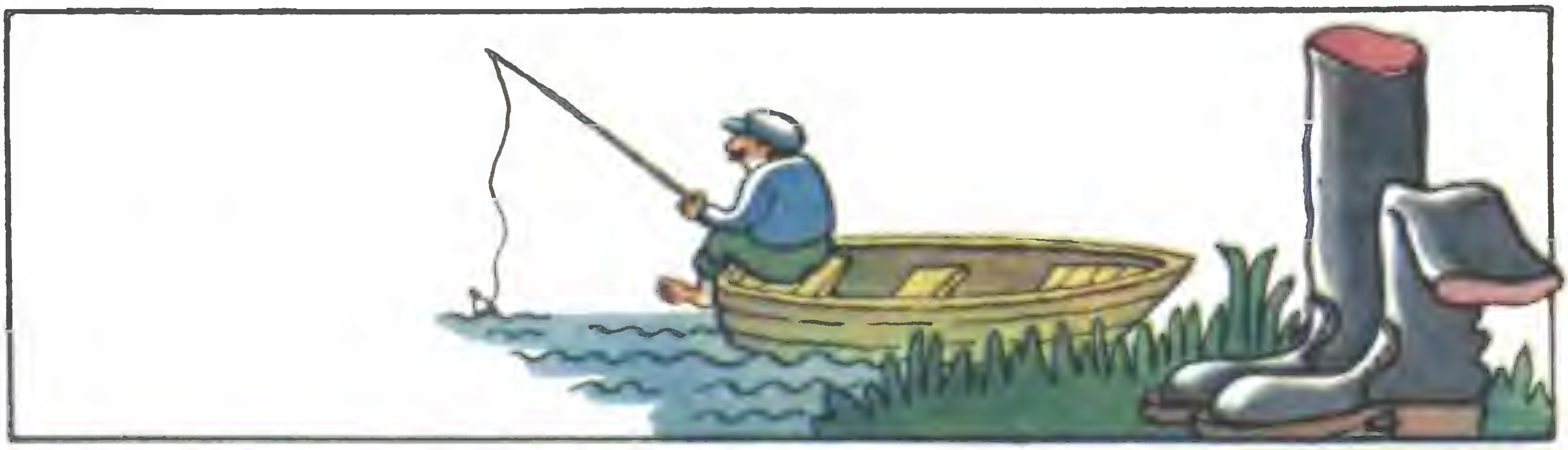

? Вдень з ногами, а вночі без ніг.

Що є вночі порожнє, а вдень повне?

Як ходить, то повне, як стоїть, то порожнє.

Ані тіла, ані духа,
Має писок, шкіру й вуха.

◊ Бити **чо́боти** — «далеко йти; марно ходити».
Два **чо́боти** — пара — «двоє однакових людей, вартих один одного».
Лизати **чо́боти** — «підлабузнюватися до кого-небудь».

Синоніми: сап'я́нці; (*старі*) шкарбуни́.

ЧО́ВЕН,

чо́вна *і* човна́; *ч.* [чо́веᶦн].

Невелике веслове судно.

чо́вник
човника́р
човнико́вий
човня́р
човня́рський

Місяць на небі, зіроньки сяють,
Тихо по морю **чо́вен** пливе.
В **чо́вні** дівчина пісню співає,
А козак чує — серденько мре.

(*Українська народна пісня.*)

? Їду-їду — нема сліду.

Біжить возок через струмок
і слід за собою замітає.

Біжить свинка,
Вирізана спинка,
Оглянеться назад,
А й сліду не знать.

Чч

І не сани, і не віз —
Їхать добре, аби вліз.

Синоніми: каю́к; дуб; байда́рка; байда́к; шлю́пка.

ЧОЛО́,

чола́; *ч.* [чоло́].

чола́стий
чола́тий
чолови́й

Верхня (над очима) частина обличчя людини; лоб.

Крізь прозоре скло
Сонечко зайшло
І поклало теплу руку
На моє **чоло́**.

(*Д. Павличко.*)

◊ Бити **чоло́м**, *заст.* — а) «низько кланятися»; б) «уклінно просити».
Віддавати **чоло́м** кому — «вітати кого-небудь».
З ясним **чоло́м** — «про чесну, морально чисту, щиру людину».
На **чолі́** з ним — «керований, очолюваний ким-небудь».
На **чолі́** кого, чого — «керуючи ким, чим; очолюючи когось, щось».

Синонім: лоб.

ЧОЛОВІ́К,

чолові́ка; *ч.* [чолов'і́к].

чолові́ків
чолові́чий
чолові́чок
чолов'я́га

1. Особа чоловічої статі; протилежне *жінка.*
2. Одружена особа стосовно своєї дружини.

Залізо б'ють і гнуть прекрасну мідь
В горбатих м'язах руки **чолові́ка**.

(*М. Бажан.*)

Чолові́к має два вуха, щоб багато слухав, а один язик, щоб менше говорив.
Коня керують уздами, а **чоловіка** — словами.

ЧОРНОБРИ́ВЕЦЬ,

чорнобри́вця; *ч.* [чорнобри́ве^{и}ц’].

чорнобри́вчик

Декоративна рослина із запашними квітками жовтого і червонувато-жовтого кольору.

Коло хати вогнелико,
Як зірки нічних багать,
Лиш незірвані гвоздики
Й **чорнобри́вці** ще горять.

(*І. Гнатюк.*)

ЧОРНОГУ́З,

чорногу́за; *ч.* [чорногу́з].

чорногузеня́
чорногу́зик
чорногу́зиха
чорногу́зка
чорногу́зів

Те саме, що *лелека, бусол.*

Довгоногий **чорногу́з**
у туман по шию вгруз.
Ходить лугом по траві —
промінці на голові.

(*П. Король.*)

ША́ХИ,

ша́хів; [ша́хи].

шахівни́ця
шахі́ст
шахі́стка
ша́ховий

Гра двох суперників на квадратній дошці, поділеній на 64 чорно-білі клітини, 16 білими і 16 чорними фігурами за встановленими правилами пересування їх.

Ш ш

Увійшла до хати Ліда
Та й питає брата:
— Ти чого це з Костем в **ша́хи**
Відмовився грати?

— Ну а ти з таким би грала,—
Говорить Сергійко,—
Що одразу, як програє,
Починає бійку?

(*М. Білецький.*)

ШВЕЦЬ,

шевця́; *ч.* [швец'].

шве́цький
ше́вство
ше́вський
шевцюва́ти

Той, хто шиє й лагодить взуття.

— А я **швець**,— сказав індик,—
Всім взуття я шити звик.
Ґлю-ґлю-ґлю! Ґлю-ґлю-ґлю!..
От я дратви нароблю
І пошию черевики.

(*С. Шушкевич.*)

◉ **Швець** і кравець — на один комірець.
Знай, **ше́вче**, своє копито.
Швець без чобіт, а тесля без воріт.
Що б то був за **швець**, коли б усім на один копил чоботи шив!

◊ І **швець**, і жнець, і на дуду грець — «майстер на всі руки».
Ні **швець**, ні жнець, ні на дуду грець — «про невмілу, невправну в ремеслах людину».

Синоніми: чобота́р; (*рідше*) череви́чник.

ШИ́БКА,

ши́бки; *ж.* [ши́бка].

ши́ба, *розм.*
ши́бочка

Скло в рамі вікна.

Вишні в інею розквітли,
в білих шубках всі дубки.
Позирають ночі світлі
в розмальовані шибки́.
(*Т. Масенко.*)

ШИПШИ́НА,

шипши́ни; *ж.* [ши^{е}пши́на].

шипши́нний
шипши́новий

Дикоросла троянда з простими, не махровими квітками і з стеблами, вкритими шипами, плоди якої багаті на вітаміни С та інші корисні речовини.

! Слово шипши́на утворене від слова *шип* — «колючка», тому що гілки цієї рослини густо вкриті шипами.

На узліссі тиша, спокій.
Спіє терен чорноокий,
Пломеніє глід,
Тьмяно жевріє шипши́на,
Червоніє горобина,
І пишається калина,
Наче маків цвіт.
(*В. Скомаровський.*)

Зацвіла шипши́на — почалося літо.

Шш

ШКАРПЕ́ТКА,

шкарпе́тки; *ж.* [шкарпе́тка].

Коротка панчоха; носок.

Учора, тільки я заснув,—
мої штанці він проковтнув!..
Хустинок — п'ять,
Шкарпе́ток — шість!
Він і мене вже скоро з'їсть!

(*Г. Малик.*)

ШКІДНИ́К,

шкідника́; *ч.* [шк'ідни́к].

шкідни́цтво
шкідни́цький
шко́да
шко́дити

1. Тварина, комаха чи рослина, що завдає шкоди у господарстві.
2. Людина, яка завдає шкоди, збитків.

Той, хто в лісі робить шкоду,
хто нам лиха наробив,—
хай до нас і не заходить,
ми не любим
шкідникі́в.

(*Н. Забіла.*)

ШКО́ЛА,

шко́ли; *ж.* [шко́ла].

дошкі́льний
пришкі́льни́й
шкільни́й
школя́р

1. Навчальний заклад, який здійснює загальну освіту і виховання молодого покоління.
2. Приміщення, де знаходиться такий заклад.

Щаслива осінь на порі.
Ідуть до **шко́ли** школярі.

ДОШКА
ГАНЧІРКА
КРЕЙДА
ЖУРНАЛ

перерва
дзвінок
класна кімната
урок
класна дошка
крейда
ганчірка
учитель
класний журнал
парта
черговий учень
учениця
зошит
щоденник

Ш ш

І скоро на сухий листок
Впаде легесенький сніжок.

(В. Бойченко.)

? Стоїть вулик придорожній,
уночі завжди порожній.

ШКОЛЯ́Р,

школяра́; *ч.* [школ’áр].

школя́рик
школя́рка
школя́рство
школя́рський

Учень загальноосвітньої школи.

Стрімко літній час пробіг,
Стала осінь на поріг
І з усіх, усіх дворів
Кличе в школу **школярі́в.**

(О. Пархоменко.)

ШПАК,

шпака́; *ч.* [шпак].

шпакі́вня
шпача́
шпаченя́
шпачи́ний
шпачи́ха

Невеликий перелітний співучий птах роду горобиних з коротким хвостом і великими крилами.

Повернулися **шпаки́** —
поскидали ми шапки.
Журавлі:
«Курли-курли...» —
ми картузики зняли.

(П. Король.)

Сів **шпак** на **шпакі́вню,**
Заспівав **шпак** півню:
— Так, як ти, не вмію я,
Ти не вмієш так, як я.

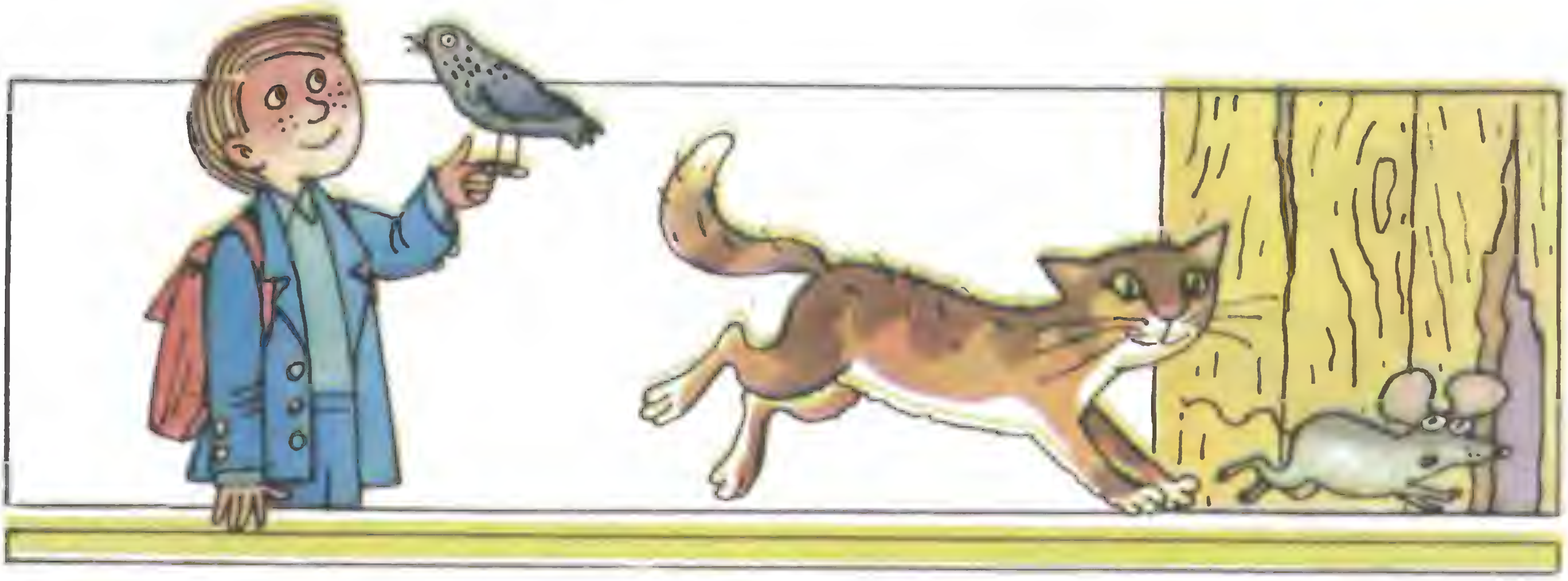

ШПАРИ́НА,

шпари́ни; *ж.* [шпари́на].

шпари́нка
шпари́стий
шпа́рка
шпа́рочка

Вузький довгастий отвір.

Шматок сальця шукає мишка,
У нашій шафі шарудить.
Як шугоне на мишку кішка! —
А мишка — шусть у **шпа́рку** вмить!

(*Н. Забіла.*)

Синоніми: щіли́на; шпа́ра; розко́лина; трі́щина.

ШТАНИ́,

шта́нів; [штани́].

штаненя́та
штани́на
штанці́
штанча́та
штаня́та

Одяг, що має дві довгих або короткі холоші й закриває нижню частину тулуба та ноги.

Ховайсь в кущі, комарику! —
Ту-тук! — десь дятел в кронах,
У чорному кептарику,
У **штанця́х** червоних.

(*П. Воронько.*)

☢ Старшому сину пошили синю свитину,
Молодшому сину пошили сині **штани́**.

◊ Без **шта́нів** ходить — «про дуже маленького хлопчика».
В одних **штана́х** — «нічого не маючи, без нічого».
Залишитися без **шта́нів** — «розоритися; залишитися без засобів існування».
Протирати **штани́** — «довго навчатися; довго перебувати на сидячій роботі».

Синоніми: (*широкі*) шарова́ри; (*вузькі*) рейту́зи.

Шш

ШУЛІ́КА,

шулі́ки; *ч.* [шул'і́ка].

шулі́к
шуліченя́
шулі́чий
шу́ля́к

Великий хижий птах родини яструбиних з довгими крилами і загнутим дзьобом.

Ширяє над лісом високо,
У поле заверне, що обіч.
Лиш тільки прицілиться оком
І зразу пірнає на здобич.
Кролят, пташенят забирає,
А часом і курку хапає.

(*М. Романченко.*)

◇ **Шулі́кою** налітати — «раптово, хижо накидатися, нападати».

Синоніми: коршáк; шуля́к, *розм.*

ШУХЛЯ́ДА,

шухля́ди; *ж.* [шухл'а́да].

шухля́дка

Чотирикутна висувна коробка для зберігання дрібних речей в столі, шафі і т. ін.

— Ні, з мене досить! —
я сказав
і за речами
стежить став.
В **шухля́ду**
клав я олівці
і вішав на стілець
штанці.

(*Г. Малик.*)

◇ Відкладати справу в довгу́ **шухля́ду** — «зволікати з чим-небудь, затримуючи здійснення його на тривалий, невизначений час».

ЩЮЯ

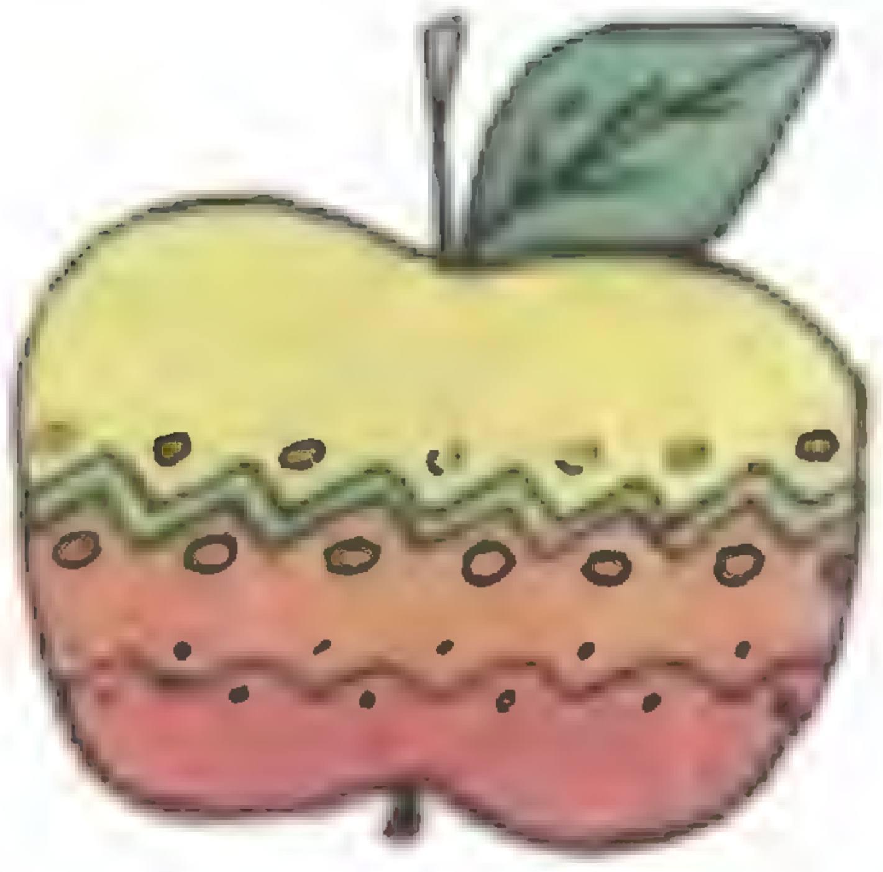

Щ щ

ЩАВЕ́ЛЬ,

щавлю́; *ч.* [шчаве́л’].

щавле́вий
ща́влик

Трав’яниста рослина з продовгуватими їстівними листками, кислими на смак.

На болоті журавель
Цілий день збирав **щаве́ль.**
Назбирав собі на борщ,
Та якраз вперіщив дощ,
І **щаве́ль** знесла водиця,—
Без борщу лишилась птиця.
З того часу журавель
Сировим жує **щаве́ль.**

(*М. Стельмах.*)

Синоніми: ща́ва, *діал.*; ща́вій, *діал.;* квасо́к, *діал.*

ЩЕДРІ́ВКА,

щедрівки; *ж.* [шче^{и}др’і́вка].

щедрі́вник
щедрі́вниця
щедрі́вницький
щедрівочка
щедрува́ти

! З давніх-давен на Україні останній вечір під Новий рік зветься Щедрим вечором. Пісні, які виспівують у цей вечір з побажаннями щастя, назвали **щедрівками** або **щедриками.**

Старовинна українська обрядова новорічна пісня, що виконується 13 та 14 січня (31 грудня та 1 січня за старим стилем).

Щедрі́вочка щедрува́ла,
У віконце розглядала:
Що ти, тітко, напекла,
Давай сюди, до вікна!

(*Українська дитяча щедрівка.*)

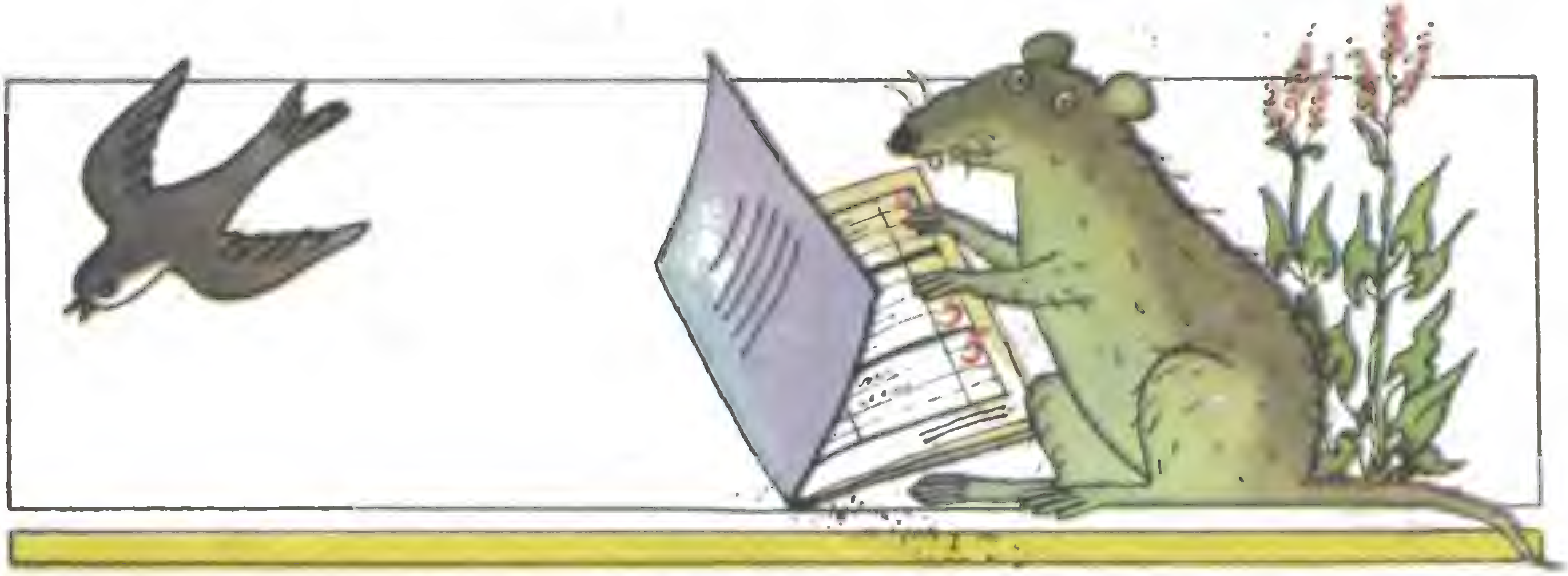

ЩУР^1,

щура́; *ч.* **[шчур].**

щуреня́
щуроло́в
щуря́
щуря́чий

Шкідливий гризун, значно більший за мишу, з сірою шерстю і довгим лускатим хвостом; пацюк.

По кутках шаруділи миші та **щури́**.

(*З. Тулуб.*)

Щур у млині не згине.

Синонім: пацю́к.

ЩУР^2,

щура́; *ч.* **[шчур].**

щу́рик
щуря́
щуря́чий

Співочий птах родини в'юркових.

Вилися бистро **щу́рики** над нами,
Із нірок вилітаючи своїх,
Що геть поцяткували надбережжя —
Круту й високу глиняну стіну.

(*М. Рильський.*)

ЮГА́,

юги́; *ж.* **[йуга́].**

1. Пелена туману, диму, пилу снігу.
2. Снігова буря, хурделиця.

Сніг і вітер — сніговиця!
Помічаю крізь **югу́**:
Розпашіло сяють лиця,
Наче маки на снігу.

(*В. Бойченко.*)

Юю

Синоніми: імла́; мла; (*з дрібним дощем*) мря́ка; хуртови́на; завірю́ха; бура́н; (*звичайно з снігом*) заметі́ль; пурга́; ху́га; ві́хола; мете́лиця.

ЮНА́К,

юнака́; *ч.* [йуна́к].

юна́цтво
юна́цький
юна́чий
ю́ний
ю́ність

Молодий чоловік.

Ще вечір спав в очеретах
І полохливий мокрий птах
Шукав гнізда. Об тій годині
Знайшли їх трьох в оцій долині:
Один **юна́к**, а два — в літах.

(*А. Малишко.*)

Синоніми: хло́пець; молоди́к; (*дещо старший*) па́рубок; ле́гінь, *діал.*

ЮННА́Т,

юнна́та; *ч.* [йун:а́т].

юнна́тівський

Юний натураліст.

Ю нка і юнак — дослідники у парі.
Н аших пишних лук, садів,
ярів, лісів.
Н азбирай рослин у лісі
чи з полів,
А як їх посушиш, матимеш
гербарій,—
Т о й звання тоді високе
заслужив.

(*М. Романченко.*)

Ю́ШКА,

ю́шки; *ж.* [йу́шка].

ю́шечка

Суп м’ясний, картопляний, рибний і т. ін.

Цибульки і петрушечки
до **ю́шки** накришім.
Ах і вдалася ж **ю́шечка**!
І вистачить усім!

(*О. Орач.*)

◉ Стало на рибу, стане й на **ю́шку**.
Дешева рибка — погана **ю́шка**.
Хочеш **ю́шки** — лови рибку і додай петрушки.
Ні **ю́шки**, ні петрушки.

◊ Перебиватися з **ю́шки** на воду — «жити дуже бідно, перемагаючи нестатки».

Синоніми: суп; (*рідкий*) щерба́; (*зовсім рідкий, несмачний*) бурда́, *розм.*

Я́ВІР,

я́вора; *ч.* [йа́в’ір].

яворе́ць
явори́на
яворо́вий
яворо́чок

Дерево родини кленових з великим п’ятилопатевим листям; білий клен.

Три **я́вори** посадила
сестра при долині...
А дівчина заручена —
червону калину.

(*Т. Шевченко.*)

Я я

ЯГНЯ́,

ягня́ти; *с.* [йагн’а́].

ягни́тися
ягня́тко
ягня́точко
ягня́чий

Маля вівці.

Мені тринадцятий минало.
Я пас **ягня́та** за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було?..
Ягня́, здається, веселилось!
І сонце гріло, не пекло!

(*Т. Шевченко.*)

◉ Дай боже **ягня́ті** вовка з’їсти.
Доти **ягня́тка** скачуть, поки матір бачать.
Паршиве **ягня́** цілу череду запаскудить.
Рівня **ягня́** проти коня.

Я́ГОДА,

я́годи; *ж.* [йа́года].

я́гідка
я́гідний
я́гідник
ягідни́цтво

Соковитий, невеликого розміру плід трав’яних та кущових рослин.

Уже спорожніли гніздечка пташині,
В померклу траву опадають гнилички,
І **я́годи** спілі горять на шипшині,
Неначе намисто в моєї сестрички.

(*В. Скомаровський.*)

◉ Збиравши по **я́гідці**, буде козубок.
О, широкого поля **я́года**! Нам нерівня.

◊ Нашого поля **я́года** — «про людину, подібну до кого-небудь своїм світоглядом, характером, поведінкою».

вишні
смородина
слива
абрикоса
груша
полуниці
агрус
порічки
яблуко
виноград
малина
суниці
горіхи

Я я

ЯЛИ́НКА,

яли́нки; *ж.* [йали́нка].

яли́на
яли́нковий
яли́нонька
яли́ночка

1. Хвойне вічнозелене дерево з конусоподібною кроною.
2. Зрубана й прикрашена ялина в свято Нового року.

У вогнях **яли́ночка**
В новорічний час.
На гілках **яли́ночки**
Тисячі прикрас.

(*Г. Алексєєва.*)

?

Що за гостя в нас така:
І зелена, і струнка,
Сяє маківка вгорі,
На гіллячках ліхтарі,
І ростуть на ній не шишки,
А цукерки та горішки?

(За *Г. Демченко.*)

Влітку і взимку вбрання одне,
Та кличуть дітки завжди мене,
Щоб я на свято до них прийшла,
Цяцьок багато їм принесла.

Зимою і літом однакове цвітом.

ЯР,

я́ру; *ч.* [йар].

яри́стий
яро́к

Глибока довга западина, що утворилася внаслідок розмиву грунту потоками води.

Тече вода з-під явора,
Яром на долину,

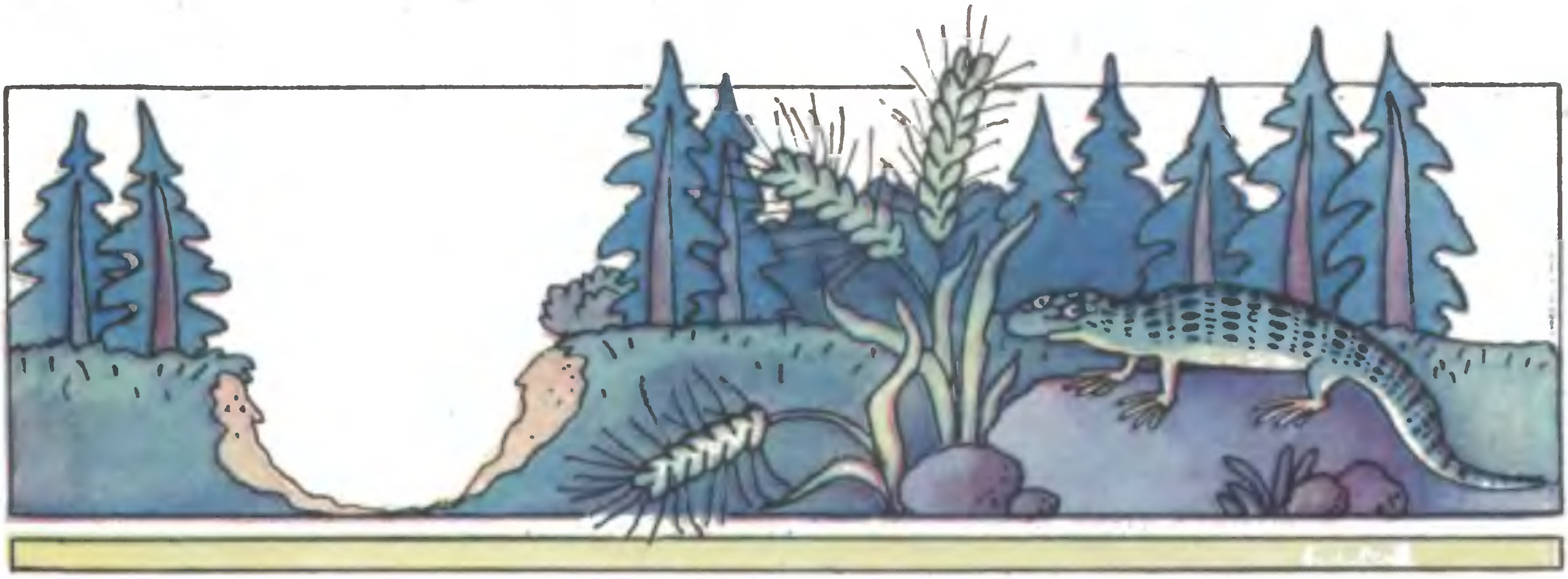

Пишається над водою
Червона калина.

(*Т. Шевченко.*)

ЯЧМІ́НЬ,

ячме́ню; *ч.* [йачм’і́н’].

ячміне́ць
ячмі́нка
ячмі́нний
я́чний

1. Хлібна злакова рослина, зерна якої використовуються для виготовлення круп, борошна, корму худобі, пива і т. ін.
2. Зерно цієї рослини.

Змовкають солов’ї —
То літо почалося.
Ячмі́нь заполовів,
Налив важке колосся.

(*Б. Списаренко.*)

? Хто старший: овес чи **ячмі́нь**?
(Той, хто має вуса.)

Я́ЩІРКА,

я́щірки; *ж.* [йа́шч’ірка].

я́щірочка
я́щірчин
ящіря́чий

Невеликий плазун з видовженим тілом, покритим дрібною роговою лускою, і з довгим хвостом.

Я — в’юнка, прудка, луската,
Щ ілка, нірка — моя хата,
І коли хтось нападає,
Р аптом хвіст свій залишаю.
К ажеш, знаєш? Молодець!
А кростиху тут кінець!

(*М. Романченко.*)

? **Хто хвіст залишає,**
А від ворога втікає?

Словник

Коломієць Микола Пилипович

СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В МАЛЮНКАХ

Завідуючий редакцією гуманітарно-світоглядної літератури *О. І. Цедик*. Редактор *Л. В. Молодова*. Художній редактор *Т. Я. Смолякова*. Технічний редактор *В. М. Зайцева*. Коректори *Н. П. Васеніна, Л. О. Волинська, М. О. Прядка*.

Здано до набору 30.11.90. Підписано до друку 22.10.92. Формат 70×100/$_{16}$. Папір офсетн. № 1. Гарнітура шкільна. Друк офсетн. Умовн. друк. арк. 33,8+ +0,08 форзац. Умовн. фарбо-відб. 136,16. Обл.-вид. арк. 25,76+0,09 форзац. Тираж 100 000 пр. (1-ий завод 1—50000 пр.). Вид. № 34205. Замовлення 0-306.

Видавництво «Освіта». 254053, Київ, Ю. Коцюбинського, 5.

Книжкова фабрика «Глобус». 310012, Харків, Енгельса, 11.

Коломієць М. П.
К61 Словник української мови в малюнках.— К.: Освіта, 1995.— 416 с.
ISBN 5-330-01483-2.

У словнику вміщені слова, що входять до лексичного мінімуму з української мови учнів початкових класів. Значення багатьох слів пояснюється за допомогою малюнків.

Для учнів початкових класів, учителів, батьків.

К $\frac{4306020100—177}{210—95}$ БЗ-43-24

ББК 81.2Ук—4